

3 19489

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

2002 • 2

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
2002/2
12. évfolyam

Szerkesztőbizottság

Angelusz Róbert, Cseh-Szombathy László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Lengyel György (elnök), Losonczy Ágnes, Márkus Mária, Némédi Dénes, Szelényi Iván, Szirmai Viktória, Vaskovics László

Szerkesztőség

Feleky Gábor, Heleszta Éva (szerkesztőségi titkár), Kovách Imre, Saád József, Szántó Zoltán, Tardos Róbert (főszerkesztő)

Szakértői Testület

Böröcz József, Csákó Mihály, Füstös László, Kuczi Tibor, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Somlai Péter, Szalai Júlia, Tamás Pál, Tomka Miklós, Tóth István János, Wessely Anna

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Blaskó Zsuzsa*: Kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás 3
- Bukodi Erzsébet*: Ki kivel (nem) házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben 28
- Vári András*: Az agrárértelmiség helyzete a 19. század első felében 59

TÁJÉKOZÓDÁS

- Farkas János*: Az innovációpolitika társadalmi meghatározottsága 77
- Pikó Bettina*: Adalékok a mentális zavarok kritikai szociológiájához 99

VITA

- Balogh István*: Rendszerdifferenciálódás és interpenetráció 114
- Huszár Ákos*: Sikeres-e a szociológia? 134

KÖNYVEK

- Laki Mihály: *Szakonyi Péter: A pénz mágusai.*
Sikeres vállalkozók Magyarországon 144
- Csipe András: A késő-kádári technokráciától a kettős társadalomig.
Szalai Erzséber: Gazdasági elit és társadalom a magyarországi
újkapitalizmusban 148

HÍREK

- Cserne Péter*: Beszámoló a Bertalan László emlékkonferenciáról
(Budapest, 2002. március 25–26.) 151

- ABSTRACTS 157

884918

A folyóirat megjelenését
az MTA, az NKÖM, az NKA és az OTKA támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

OTKA

Olvasószerkesztő: Hegedűs Rita
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Tel.: 224-6747

Fax: 224-6745

e-mail: mszt@mtapti.hu

ISSN 1216-2051

TANULMÁNYOK

Blaskó Zsuzsa

KULTURÁLIS REPRODUKCIÓ VAGY KULTURÁLIS MOBILITÁS?

Bevezetés

Ebben a tanulmányban a kulturális tőke és a megszerzett társadalmi pozíció közötti összefüggés két alternatív elméletét tesztelem. A kulturális reprodukció bourdieui elmélete szerint a családban szerzett kulturális erőforrások a mindenkori elit számára biztosítanak eszközt arra, hogy előnyös pozíciókat gyermekeikre is továbbörökítsék. A kulturális mobilitás (Paul DiMaggiótól származtatható) hipotézise alapján viszont arra számíthatunk, hogy a kulturális erőforrások éppen az alsóbb osztályokból származó gyermekek számára teszik lehetővé az egyéb hátrányok kompenzálását, míg az elit tagjai egyéb módszerekkel tartják fent kiváltságos helyzetüket.

A kulturális tőke jelentőségét vizsgáló korábbi hazai kutatások a kulturális hatásoknak az egyenlőtlenségek újratermelésében betöltött szerepét hangsúlyozták. A TÁRKI 1992-es *Mobilitás* adatfelvételének felhasználásával felállított modellek tanúsága szerint viszont Magyarországon a kétféle folyamat egyszerre van jelen, a kulturális tőke mind mobilizáló, mind reprodukciós funkcióval bír. Kimutatható ráadásul, hogy azoknak a gyermekeknek az iskolai pályafutása befolyásolható a kulturális aktivitás serkentése révén legerősebben, akiknek a szülei nem végezték el a nyolc általános iskolai osztályt sem, vagyis a társadalmi hierarchia legalján helyezkednek el, illetve azoké, akik szakmunkás szülőktől származnak. A kétféle folyamat időbeli alakulását vizsgálva az is kiderül, hogy a reprodukciós funkció csupán az ötvenes évek végén kezdett lassan megjelenni: a negyvenes években a kulturális tőke csak egész mérsékelt előny-újratermelő hatással bírt.

Kulturális reprodukció

Az iskolai esélyekről való szociológiai gondolkodás általánosan elfogadott (és többszörösen bizonyított) tétele, hogy az egyén iskolázottsági szintje nem független származásának körülményeitől. Bár a hatás időben és térben jelentősen különböző mértékű lehet, tudjuk, hogy a magasabb státuszú, iskolázottabb szülők gyermekei

* A tanulmány az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság fiatal kutatói ösztöndíjának támogatásával készült. Munkám során nyújtott segítségéért Róbert Péternek tartozom köszönettel.

nagyobb eséllyel szereznek maguk is magas szintű képzettséget, és jutnak ezen keresztül magas presztízsű foglalkozásba, mint a hátrányosabb helyzetből indulók.

A megszerzett előnyök továbbörökítésének erős tendenciája már a társadalmi mobilitással foglalkozó kutatások kétdimenziós táblaelemzéseinek eszköztárával is világosan kimutatható volt. Az elméleti gondolkodás és empirikus kutatómunka ezen alapvető összefüggés létezésének bizonyításán és megmérésén túllépve azonban egyre inkább az okok és előnyátörökítő mechanizmusok minél árnyaltabb és minél nagyobb magyarázó érvénnyel bíró feltárására irányul. Ezen a területen mind teoretikusan, mind pedig a gyakorlati kutatás számára az egyik legtermékenyebb kiindulópontnak Bourdieu kulturális tőkéről szóló elmélete bizonyult.

Bourdieu nagyon népszerűvé vált elgondolása szerint a szülői háttér mindenekelőtt az úgynevezett kulturális tőkén, a kulturális erőforrásokon keresztül befolyásolja a megszerzett társadalmi pozíciót (Bourdieu 1973; 1978; 1986). Az elmélet szerint a magas (legitim) kultúrával való szoros kapcsolatot biztosító család háttér olyan készségekhez, stílushoz, modorhoz, ízléshez juttatja az egyént, amelyek képessé teszik őt arra, hogy ismerősként mozogjon, megfelelően kommunikáljon, tudjon az iskola világában, és amelyeket éppen ezért az oktatási rendszer nagyra értékel. Bourdieu ugyanis úgy tartja, hogy az iskola valódi funkciója nem a tudás, az ismeretek továbbadása, hanem a fennálló egyenlőtlenségi rendszer újratermelése. Ez pedig éppen azáltal válik lehetővé, hogy a privilegizált társadalmi csoportokból érkező gyerekeket az örökölt kulturális erőforrásaik jól megkülönböztethetővé tesszik, vagyis a kulturális tőkével való ellátottság a kedvező társadalmi pozíció megbízható jelzőrendszereként szolgál.

Bourdieu feltételezi, hogy ezek az erőforrások elsősorban (kizárólag?) a felső társadalmi osztályokból származó gyermekek számára állnak rendelkezésre. Ennek okai többfélék. Ezen osztályok tagjai maguk is bőségesen el vannak látva kulturális erőforrásokkal, ismerik a szentesített kultúra jeleinek megfejtéséhez szükséges kódokat, és maguk is uralják mindazokat a viselkedésformákat, melyek ezt a tudásukat nyilvánvalóvá teszik. Emellett a kulturális tőke elsajátítása, illetve átadása anyag tőkét is igényel, amivel megint csak az uralmon lévő csoportok vannak a legjobban ellátva. Ráadásul pedig a kulturális tőke elsajátításához, illetve továbbadásához olyan szabadon felhasználható időre van szükség, amely közvetlen gazdasági kényszerektől mentesen, a lassan és közvetve megtérülő befektetések gyarapítására rendelkezésre áll. Társadalmilag differenciált, és megint csak az uralmon lévő csoportok monopóliumai közé tartozik végül az ilyen, kockázatosnak tűnő befektetések hasznosságának felismerésére való képesség is. Az elmélet ilyen módon tehát a kulturális tőke *reprodukciós* funkcióját hangsúlyozza, vagyis azt a képességét, hogy a felső osztályokból érkezők számára teszi könnyen végigjárhatóvá az iskolarendszert. Lényeges még, hogy Bourdieu feltételezi, hogy a kulturális tőkének ez a funkciója a modern társadalmakban az elmúlt évtizedekben nem gyengült, sőt esetleg erősödött is. Az elmélet gyakorlati jelentőségét az adja, hogy amennyiben feltevései helytállóan bizonyulnak, erősen megkérdőjeleződik mindazoknak a politikai törekvéseknek a hatékonysága, amelyek az oktatás ingyenessé tételével, az alacsony származású gyermekek anyagi támogatásával igyekeznek az iskolázottsági egyenlőtlenségeket visszaszorítani.

A teória empirikus ellenőrzésére számos kutatás készült. Az ehhez felhasznált eszköztárak közös vonása, hogy oksági statisztikai modell felállításával igyekeznek a feltevéseket ellenőrizni úgy, hogy a magyarázó változók között a kulturális tőkének valamilyen mérése (is) szerepel, a függő változó pedig az iskolai végzettség, vagy esetleg az iskolai előmenetelnek egyéb mutatója. A kulturális tőke operacionalizálására a kutatók rendszerint a gyermeki kulturális tevékenység (színházba, múzeumba, hangversenyre járás, olvasás), valamint kulturális eszközökkel való ellátottság (könyvek, hanglemezek, hangszerek, saját íróasztal) mutatóit szokták felhasználni.

Különbségeket képez a módszerekben – és valószínűleg az eredményekben is – viszont, hogy a kérdezettek a szülők vagy pedig a hajdani gyerekek; illetve (ettől nem függetlenül), hogy a kérdések a szülők vagy pedig a gyerekek kulturális aktivitására vonatkoznak-e. Eltérések vannak ezen kívül a mérésre felhasznált mutatók kiválasztásában és persze a felhasznált statisztikai eljárásban is. Mindezekből adódik, hogy az eredmények csak erős korlátok mellett hasonlíthatók össze egymással.

A kulturális tőke (kisebb vagy nagyobb mértékű) státuszközvetítő szerepére bizonyítékokat talált többek között holland, amerikai és magyar adatokon Ganzeboom (1986); holland mintán De Graaf (1986; 1989); csehszlovák, majd pedig cseh, szlovák, magyar és holland adatokon Mateju (1988, 1990). Kifejezetten a magyarországi folyamatok tanulmányozására született és e tekintetben hasonló eredményre jutott Ganzeboom, De Graaf és Róbert (Ganzeboom et al. 1990), valamint Róbert (1991) és Blaskó (1998) vizsgálata is. Ugyanezek a kutatások ugyanakkor nem vagy csak nagyon korlátozottan támasztották alá azt a feltételezést, hogy a kulturális tőke státuszközvetítő szerepe időben ne lenne csökkenő.

A felsorolt vizsgálatok közös sajátossága, hogy – ha más-más modellel dolgozva is – az „előnyös társadalmi háttér → magas kulturális tőke → előnyös szerzett pozíció” logika szerint épülnek fel. Az eredmények értelmezésekor a szerzők többnyire feltételezik, hogy Bourdieu kulturális reprodukcióról szóló elméletét találták igazoltnak akkor, amikor a származási háttér, a kulturális erőforrások és a megszerzett pozíció között szignifikáns, pozitív kapcsolatot tárnak föl. Eszerint tehát a kulturális tőke elsősorban a legkedvezőbb társadalmi pozíciókból származóknak nyújtana előnyöket, hiszen ők azok, akik az iskolai rendszer által elismert kulturális tőkefajtákkal a leggazdagabban ellátottak.

Ezzel szemben a modell pozitív paraméterei – a specifikációból adódóan – implícite azt a következtetést rejtik magukban, hogy a kulturális tőke státuszjavító hatása mindenféle társadalmi háttér mellett ugyanolyan mértékű – vagyis nem adódik belőlük az az állítás, hogy a magasabb státuszokban nagyobb lenne a kulturális erőforrások megtérülési rátája.

Már csak ezért sem egyértelmű tehát, hogy a bourdieu-i összefüggések állnak a fent csak sematikusán vázolt oksági modell pozitív paramétereinek hátterében. Számos elméleti okunk is van azonban azt feltételezni, hogy a kulturális tőkének nem kizárólag, illetve esetleg nem is elsősorban csak reprodukciós funkciói léteznek. Azal a lehetőséggel, hogy az otthonról hozott kulturális erőforrások az alsóbb osztályokból indulók felemelkedésében is szerepet játszhatnak, Paul DiMaggio (1982), Aschaffenburg és Maas (1997), valamint Paul De Graaf és társai (2000) foglalkoztak.

Magam is tettem már ezen kívül egy kísérletet a kulturális tőke mobilizáló hatásának feltárására (Blaskó 1999).¹

Kulturális mobilitás

A Bourdieu teóriájához némileg hasonló alapokra építő, ám következtetéseiben attól elkanyarodó elméletet Paul DiMaggio nevezte először a *kulturális mobilitás* modelljének. Az elgondolás lényege, hogy a kulturális tőke valóban lényeges szerepet tölt be a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer kialakításában, ám ezt nem elsősorban az előnyös pozíciók továbbörökítése, hanem éppen ellenkezőleg, az alacsony státuszú családokból származók esélyeinek javítása révén teszi. Másképpen: a kulturális mobilitás elmélete azt tételezi fel, hogy éppen az alsóbb társadalmi osztályok gyermekei azok, akik az általuk örökölt kulturális erőforrásokat másoknál nagyobb házzal tudják felhasználni a társadalmi státusz megszerzéséért folyó küzdelemben.

DiMaggio, Aschaffenburg és Maas, valamint De Graaf és szerzőtársai lényegében ugyanazt az alternatív hipotézispárt teszik vizsgálatuk (egyik) tárgyává.

H1 – A társadalmi reprodukció modellje: A kulturális tőke a magas státuszú családból érkező diákok számára kamatozik a legtöbbet, míg az alacsony státuszú családi háttérrel rendelkezők számára a legkevesebbet.

H2 – A társadalmi mobilitás modellje: A kulturális tőke szerepe nagyobb az alacsony státusból induló gyerekek felemelkedésében, mint az elit pozícióból indulók státuszmegtartásban. Vagyis a kulturális tőke erősebben hat az alacsony, mint a magas státuszú családból származó gyerekek státuszmegszerzésére.

Lássuk most, hogy – azon kívül, hogy az empirikus modell nem zárja ki működésének lehetőségét – milyen elméleti megfontolások vezethetnek a társadalmi mobilitás modelljének felállítására. Áttekintjük ezen kívül azt is, hogy milyen eszközöket használtak és milyen eredményekre vezettek az eddig lefolytatott empirikus vizsgálatok ezen a téren.²

DiMaggio 1982-ben megjelent, *Cultural capital and school success: the impact of status culture participation on the grades of U.S. high school students* című tanulmányában abból a megfontolásból vezeti le elméletét, hogy a piacgazdaságra épülő modern társadalmakban a különböző státuszcsoportokat elhatároló határvonalak képlékennyé váltak, a társadalmi szerkezet fellazult. Úgy véli, hogy e változások következtében megnövekedett a státuszcsoport tagjai által közösen birtokolt „státuszkultúra”, a csoport-hovatartozást a csoport többi tagja számára láthatóvá tévő kulturális jelzőrendszerek szerepe. Az egyének önkéntelenül is folyamatosan alkal-

¹ A kulturális tőkének elsősorban az „előny-továbbörökítő” funkcióját hangsúlyozza Andor és Liskó kitűnő tanulmánya is (2000), bár az ő elemzéseikben megjelenik a kulturális erőforrások hátránykompenzáló képessége is (ld. pl a 8.6. fejezetben közölt esettanulmányt).

² Hasonló kérdéseket vizsgált még Kalmijn és Kraaykamp (1996). A következőkben az említettek közül csak DiMaggio és De Graafék vizsgálatát tárgyalom. Ennek oka, hogy Aschaffenburg és Maas tanulmánya másoknál jóval összetettebben, életútzemléletben operacionalizálja a kétféle elméletet, amire az általuk használt adatbázis különleges részletessége ad módot. (A gyerek kulturális aktivitásáról az életpálya több pontján is rendelkeznek adatokkal, meg lehet különböztetni az iskolán belül és az iskolán kívül végzett kulturális aktivitást stb.)

mazzák a kulturális részvételnek mindazon formáit, melyek kijelölik helyüket a státuszcsoportok rendszerében.

Mindezek alapján DiMaggio azt feltételezi, hogy ebben a képlékeny rendszerben a szülői háttér és a Bourdieu által kulcsfontosságúnak gondolt a szülői háttér által meghatározott gyermekkori élmények tegyeljebb csak részben határozzák meg az egyének kulturális tőkét. Mivel a csoporttagság a születés által kevésbé determinált, a későbbiekben – így például az középiskolás évek alatt – korrigálható, mégpedig a kulturális tőke megemlése révén, a megcélzott kulturális státuszcsoport tevékenységeiben való aktív részvétellel. „Azon alacsony státusú diákok számára, akik pedig a felfelé irányuló mobilitásért küzdenek, praktikus és hasznos stratégia lehet a magas presztízsű státuszkultúrában való részvétel.” (DiMaggio 1998: 200)

DiMaggio elmélete tehát egybevág az itt alkalmazott gondolatmenettel annyiban, hogy ő is feltételezi, hogy a kulturális tőkének nem csupán a társadalmi státusz reprodukálásában van szerepe, hanem annak megváltoztatásában is. Elképzelhetőnek tartja ráadásul azt is, hogy az előbbi szerepnek a jelentősége meghaladja a reprodukciós funkció jelentőségét. Ugyanakkor azonban DiMaggio nem a hagyományos, bourdieui értelemben vett kulturális tőkének tulajdonít ilyen funkciót, hanem a szülői házban tapasztalttól független, későkamaszkori kulturális aktivitás alakításának.

Vizsgálatában egy 1960-ban készített amerikai adatbázist felhasználva a 16-17 éves diákok kulturális tevékenységeit és a kultúrára vonatkozó attitűdjeit tekintette kulturális tőkének. Regresszióanalízissel készített modelljének eredményei szerint az így értelmezett kulturális tőke a képességekkel kontrollálva is statisztikailag szignifikáns, pozitív kapcsolatban áll az iskolai eredményekkel. Ez az összefüggés a lányokra és a fiúkra egyaránt érvényes. A kulturális mobilitás elméletének teszteléséhez a nemeként kettébontott mintát még tovább osztotta DiMaggio, mégpedig mindkét nem esetében három részre, az apa iskolai végzettsége szerint. A korábbi regressziós modelleket így az apa végzettségével kontrollálva, almintánként számítottta újra. Ezek a modellek határozott különbségeket mutattak a két nem életében a kulturális tőke szerepét illetően. Azt találta, hogy míg a lányokra a hagyományos kulturális reprodukciós modell feltételezései érvényesek, addig a fiúk státuszérelését a kulturális mobilitás modelljeivel lehet inkább leírni.

A lányok esetében ugyanis a kulturális tőkének az érdemjegyekre gyakorolt hatása az apa iskolai végzettségének emelkedésével növekszik, vagyis a kulturális tőke hozama a magasabb státusú családokból származó lányok számára nagyobb, mint az alacsonyabb státusú családból származók számára. A fiúknál éppen ellenkezőleg: minél alacsonyabb státusú apától származik valaki, annál nagyobb nyereségre számíthat akkor, ha középiskolás éve alatt megnöveli kulturális tőkét.

N. D. De Graaf, P. M. De Graaf és G. Kraaykamp *Parental cultural capital and the educational attainment in the Netherlands: a refinement of the cultural capital perspective* című tanulmányukban (2000) kevésbé távolodnak el az eredeti bourdieui koncepciótól. Ők ugyanis a családban megszerezhető kulturális erőforrások mobilizáló hatását feltételezik. Elgondolásuk szerint elképzelhető, hogy a kulturális erőforrásoknak elsősorban kompenzációs jelentősége van: az egyébként nem túlságosan kedvező (például anyagi) feltételeket továbbadni tudó alsó osztálybeli szülők éppen a kulturális erőforrások biztosítása révén igyekezhetnek ellensúlyozni gyermekeik hátrányait. De Graafék ugyanis nem feltételeznek (és nem is ta-

lálnak) nagyon szoros összefüggést a kulturális erőforrásokkal való ellátottság és a társadalmi pozíció egyéb ismérvei között: alacsony iskolai végzettséggel, kevésbé jó anyagi körülményekkel, foglalkozási pozícióval stb. rendelkező szülők is nyújthatnak kiemelkedő mennyiségű kulturális erőforrást a gyermekeiknek. A kulturális erőforrások révén való kiemelkedés már csak azért is gyümölcsöző lehet, mert ezáltal hatásosan szűkíthető le az a távolság, amely saját iskolázatlanságuk miatt a családnak és az iskolák világa között fennáll. Gyermekeik számára ismerősebbé tehetik azt a nyelvet, azt a gondolkodási módot, a könyvekhez való viszonyt, amelyet az iskola elvár és jutalmaz.

Ennek megfelelően azt sem tekintik általánosnak, hogy a felsőbb osztályok tagjai nagy kulturális aktivitással rendelkeznek. A szerzők szerint erre nincs is feltétlenül szükségük ahhoz, hogy előnyös pozíciójuk továbbörökítését biztosítsák. Egyéb erőforrásaik – nem utolsósorban társadalmi tőkéjük – bőségesen kompenzálhatják kulturális tevékenységük hiányosságait. A szülők ismeretségi körében nagy valószínűséggel alapvető norma a magas iskolai végzettség megszerzése, ráadásul a kiterjedt kapcsolati háló nagyon alkalmas információszerezésre is a megfelelő iskolákkal, továbbtanulási lehetőségekkel kapcsolatban. Ráadásul a magasan iskolázott szülők – korábbi tapasztalataiknak köszönhetően – folyamatos kulturális tevékenységek nélkül is otthonosabban mozognak az iskolák világában, az akadémiai szférában, mint a kevésbé iskolázottak.

Elméletük tesztelésére a szerzők interakciós hatásokkal bővített regressziós modelleket állítottak fel. A kulturális tőke mérésére két változócsoporthat használnak: a magas kultúrában való szülői részvétel mutatóit,³ valamint egy másik változóba összevonva a szülők olvasási szokásainak mutatóit.⁴ A modell függő változója a kérdezett által iskolában töltött évek száma, a magyarázó változók között pedig a kulturális tőke két mutatója mellett a szülők iskolai végzettsége, az apa foglalkozásának ISEI-pontszáma, a szülők anyagi helyzetét mérő változó (anyagi tőke) szerepeltek. Kontrollváltozóként bevonták még a modellbe az életkort években mérve, a nemet és azt, hogy egyszülős családban nőtt-e föl a gyerek. A „kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?” kérdés eldöntésére a szülők iskolai végzettségének és az egyes erőforrásfajtáknak az interakcióit használták.

Eredményeik szerint Hollandiában a kulturális erőforrások, illetve azokon belül az olvasási szokások státuszjelést befolyásoló szerepe mobilizáló hatásként van elsősorban jelen: a szülők iskolai végzettségének és az átörökített kulturális (olvasási) tőkének az interakciója szignifikáns negatív hatást gyakorol az elvégzett osztályok számára. Mindezt igen szemléletesen mutatják a korrelációs együtthatók segítségével mért háromváltozós összefüggések is: az örökölt kulturális tőke szintje csupán a legkevesbé és a közepesen iskolázott szülők gyerekeinél mutat szignifikáns kapcsolatot a gyerek által elvégzett osztályok számával, a magasan iskolázott szülők

³ (1) művészeti és (2) történelmi múzeumba járás. (3) opera- vagy balettelőadások látogatása; (4) hangverseny- és (5) színházlátogatás

⁴ (1) útleírások (regional novels) vagy történelmi regények; (2) krimik, *science fiction*-ok vagy háborús regények; (3) holland szépirodalom; (4) külföldi szépirodalom holland nyelven és (5) eredeti nyelven külföldi szépirodalom olvasása

gyermekéinél ez a kapcsolat eltűnik. Az anyagi tőke vonatkozásában hasonló különbségek nem mutatkoztak.

Bár az itt ismertetett két elemzésben – különösen az utóbbiban – nem csupán empirikus bizonyítását találjuk meg a kulturális mobilitás (különbözőképpen operacionalizált) tételének, hanem magyarázatokat is a mechanizmus működésével kapcsolatban, érdemes lehet még azokat néhány gondolattal kiegészíteni, illetve néhány új szempontból végiggondolni.

A legalapvetőbb pont talán, ahol mind DiMaggio, mind pedig De Graafék ellentmondanak Bourdieu-nek, a társadalmi státusz konzisztenciájának kérdése. Az eredeti bourdieui gondolatmenet többé-kevésbé konzisztens társadalmi státuszokat feltételez: az uralkodó osztályok tagjai – akik maguk is iskolázottak – nagy mennyiségű gazdasági tőkéjük egy részét kulturális tőkére váltják át, és utódaikra bőséges kulturális tőkét örökítenek. És ugyanígy a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer alsóbb régióiban a kevésbé iskolázottaknak – akik ráadásul átváltásra alkalmas gazdasági tőkével sincsenek kellően ellátva – a kulturális tőkéje is alacsony, és ennek megfelelően gyermekeik rossz kulturális háttérrel indulnak.

Ezzel szemben DiMaggio a „cseppfolyós” státuszokra, De Graafék pedig direkterben, a kulturális tőke nem determinisztikus státuszmeghatározottságára utalva valójában a státuszinkonzisztenciák létezésére építik elméletüket. Arra a tényre, hogy bár valóban igaz az, hogy az előnyök, illetve hátrányok összekapcsolódása a modern társadalmak egyenlőtlenségi rendszereiben is jelentős, a dimenziók összhangja korántsem tökéletes: az egyik ismérv szerint elfoglalt jó pozíció nem feltétlenül hoz magával előnyöket az egyenlőtlenségi rendszert meghatározó többi tényező szerint is.

Mint azt De Graaf és társai kifejtik, a kulturális tőke esetében a státuszinkonzisztencia megjelenhet úgy, hogy a magasan iskolázott és/vagy a foglalkozási hierarchia felső régióiban elhelyezkedő és/vagy igen jó anyagi helyzetben lévő szülők gyermekeikre viszonylag alacsony szintű kulturális tőkét örökítenek – vagyis csak kevésbé veszik ki részüket a művelődés és a kulturális tevékenységek különféle formáiból, illetve gyerekeik számára is csak kevés ilyen lehetőséget biztosítanak. Vagy éppen ellenkezőleg, az inkonzisztencia jelentkezhethet úgy is, hogy az iskolai és/vagy a foglalkozási és/vagy az anyagi dimenzió mentén hátrányos helyzetű szülők gyermekeiknek viszonylag magas szintű kulturális tőkét adnak tovább. Hogy ilyen fajta inkonzisztenciák léteznek, az már pusztán abból a tényből is nyilvánvaló, hogy a kulturális tőke társadalmi meghatározottsága csak közepesen erős – a gazdasági-társadalmi mutatókkal abból megmagyarázott varianciahányad a státuszmegszerzési modellekben általában harminc és negyven százalék körül mozog.

Ezeket a tényeket figyelembe véve pedig már adódik a kérdés: mit mondhatunk az ilyen inkonzisztens pozíciójú családok jövőre vonatkozó esélyeiről? Elindíthat-e vajon a kulturális tőke ilyen esetben egyfajta státuszrendezési folyamatot, amelynek során a státusz egyéb összetevői – iskolai, foglalkozási, anyagi, hatalmi vagy éppen települési helyzet – mintegy „hozzáigazodnak” a kulturális tőke szintjéhez? De Graaf és munkatársai lényegében erre a kérdésre találtak igenlő választ a holland társadalomra vonatkozóan, kiegészítve ezt ráadásul azzal a ténnyel is, hogy ez a fajta kompenzációs hatás nem csak hogy létezik, de erősebb is, mint a kulturális tőkének a konzisztens státuszokban kifejtett hatása.

Az olyan státuszinkonzisztencia által generált társadalmi mobilitás, amikor a kulturális tőke mennyisége pozitív irányban tér el a társadalmi státusz egyéb dimenziói alapján jósolható mennyiségtől, R. K. Merton munkái alapján a megcélzott társadalmi csoport szokásaihoz való *előzetes szocializációként* is értelmezhető. A mertoni gondolatmenetet a kulturális mobilitás elméletére alkalmazva a kulturális tőkével a gyerekeket a társadalmi csoport más tagjaihoz képest bőségesen ellátó szülők viselkedésére mint egyfajta előzetes szocializációra tekinthetünk. Ennek során a szülők tudatosan vagy nem tudatosan – sajátjukénál kedvezőbb társadalmi pozíciójú vonatkoztatási csoportot „választanak”, és annak kulturális viselkedéséhez igazodnak. Ez az előzetes igazodás egyrészt megkönnyíti – a gyerek számára – a megcélzott csoportba való bejutást, másrészt pedig az új csoportba való bejutás után elősegíti az új csoporthoz való alkalmazkodást, az új pozícióban való „megkapaszkodást” is, hiszen az újonnan érkező így legalább egy területen már többé-kevésbé hasonlóvá vált új társadalmi csoportjához (Merton 1980: 544–545). Ha pedig ez így van, akkor az itt vizsgált probléma úgy is megfogalmazható, hogy vajon az előzetes szocializációnak ez a formája mennyiben képes betölteni egyes számú funkcióját, a vonatkoztatási csoportba való bekerülés elősegítését.⁵

Kulturális reprodukció és kulturális mobilitás Magyarországon

Hazai kutatási eredmények csak a kulturális reprodukció működésével kapcsolatban állnak rendelkezésre. Ezeket – dióhéjban – az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A témában végzett vizsgálatok kivétel nélkül találtak kisebb vagy nagyobb mértékű kulturális-tőke-hatást az iskolai végzettség, illetve a foglalkozási pozíció megszerzésében (lásd például Ganzeboom 1986; Róbert 1986; Kolosi 1984; Mateju 1990; Ganzeboom et al. 1990; Róbert 1991; Blaskó 1998). Az eredmények azt bizonyítják, hogy az egyenlősítő társadalompolitika ellenére a származás és a társadalmi státusz közötti kapcsolat a szocialista Magyarországon sem tűnt el teljesen, és ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy az iskola itt is kiemelt előnyökhöz juttatta magas kulturális tőkével rendelkező diákjait. Az anyagi tőke hatását a kutatások általában jóval kisebbnek találták, mint a kulturális erőforrások – a szülők iskolai végzettségének, valamint kulturális aktivitásának – súlyát.

Nem egyértelműek azonban az eredmények abból a szempontból, hogy időben hogyan alakult a kulturális erőforrások státuszmeghatározó szerepe. A két kutatásnak, amely ezt a kérdést (más-más módszerekkel) körüljárni igyekezett, eltérőek az eredményei. Róbert Péter (1991) a sztálinizmus idejére a mechanizmus periodikus felerősödését találta. Eszerint tehát a materiális egyenlőtlenségek felszámolásának radikális politikája a kulturális hatások előtérbe kerülését eredményezte volna. Ganzeboom és társai (1990) következtetései szerint viszont a kulturális reprodukció jelentősége a 20. század első fele óta folyamatosan mérséklődött.

Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a státuszelérés folyamatában nem jelentéktelen szerepet betöltő kulturális erőforrások Magyarországon az elit társadalmi pozíciók újratermelődését segítették-e inkább, vagy pedig az alsóbb rétegek felemelke-

⁵ Erről bővebben lásd Blaskó (1999).

désében játszottak szerepet, idevágó empirikus eredmények hiányában csak feltevéseket tudunk megfogalmazni.

Az 1980-as évek elején készített hazai rétegződésvizsgálatból tudjuk, hogy a társadalmi státuszinkonzisztencia mértéke a szocialista Magyarországon igen számottevő volt (Kolosi 1984). Ugyanebből a kutatásból azonban az is kiderült, hogy a társadalmi réteghelyzet számos ismérve közül éppen a kulturális dimenzió mutatta a legerősebb összefüggést az egyéb jellemzőkkel. A társadalmi státusz mérésére felhasznált nyolc dimenzió⁶ közül a kulturális életmód volt az, amelyik a társadalmi státusz többi szegmensével a legszorosabb kapcsolatot mutatta (Kolosi 1984). Róbert Péter ugyanennek az adatfelvételnek a segítségével a kérdezettek szüleinek társadalmi státuszát írta le sokdimenziós jelenségként (Róbert 1986). Azt találta, hogy a kulturális tényezők már ebben az időben – amikor tehát az 1981-ben megkérdezettek gyerekek voltak – a társadalmi egyenlőtlenségek (munkamegosztási, anyagi és települési egyenlőtlenségek) legjobb kifejezői voltak.⁷ Utasi Ágnes életstílusuk jegyei alapján különített el egymástól társadalmi csoportokat, és az általa számba vett kilenc fogyasztási terület⁸ közül a lakáskomfort mellett szintén a kulturális fogyasztás bizonyult a legerősebb differenciáló tényezőnek (Utasi 1984). Ezek az eredmények, melyek tehát a kulturális tényezőknek a többi státuszjellemzővel való (viszonylag) nagyfokú konzisztenciájára utalnak, azt valószínűsítik, hogy a kulturális erőforrásoknak csak mérsékelt lehetett a szerepe az alsóbb társadalmi csoportok tagjainak felfelé mobilizálódásában, vagy legalábbis csak viszonylag szűk csoportok számára biztosított a kulturális tőke elmozdulási lehetőséget. Ugyanakkor a társadalmi differenciálódás anyagi jelzéseinek – jövedelem, vagyon, lakáshelyzet – visszaszorítása mellett a kulturális kiválóság jelzése a felsőbb osztályok státuszmegőrzésre szolgáló eszköztárában vélhetően fokozott szerephez jutott.

Ezekkel szemben feltételezhető, hogy Magyarországon is meghatározó maradt a felső osztályok előnye a kulturális erőforrások mellett más, nehezebben mérhető javak – mindenképp a társadalmi tőke különböző formáinak – tekintetében is. Erre vonatkozóan elsősorban Angelusz és Tardos vizsgálatai szolgálnak lényeges adalékokkal (Angelusz és Tardos 1991). 1986-ban készült vizsgálatukban a szerzők szoros pozitív összefüggéseket találtak a kapcsolati erőforrások mennyisége és a társadalmi helyzet egyéb jellemzői között. Eredményeik szerint a magasan iskolázott csoportok tagjai nem csupán több kapcsolattal rendelkeznek a kevésbé iskolázottaknál, de – a kapcsolatok jellemzően homofil jellegéből adódóan – ismerőseik is jellemzően a magas státuszú csoportokból kerülnek ki. Elsősorban gyenge kötések terén jellemzi őket nagy kapcsolatgazdagság, vagyis éppen olyan összeköttetésekkel vannak kiemelkedő mértékben ellátva, melyek nem annyira érzelmi, mint inkább funkcionális (információszerzési, patrónusi, „instrumentális”) jelentőséggel bírnak.

⁶ Ezek: érdekvérvényesítési státusz, munkamegosztási pozíció, második gazdaságban betöltött szerep, területi státusz, lakásstátusz, anyagi helyzet, fogyasztás és kulturális életmód.

⁷ Figyelembe kell azonban venni, hogy Kolosinál és Róbertnél az iskolai végzettség is a kulturális életmód része.

⁸ A következő tényezőket vette számításba: lakásberendezés, lakáskultúra, tárgyi környezet, háztartási fogyasztás, kapcsolatrendszer, szokások, rekreáció, második gazdasági tevékenység és intellektuális tevékenység.

(Lin 1997) Ezek alapján nem zárhatjuk ki azt sem, hogy Hollandiához hasonlóan nálunk sem maradt elsődleges a kulturális tőkefajta súlya az előnyök átörökítésében, illetve, hogy az iskolázott szülőknek az iskola világához fűződő szorosabb kapcsolata egyéb kulturális erőfeszítések nélkül is segíthette a gyerekek megfelelő pályára helyezését.

A következőkben regressziós modellekkel vizsgálok meg, hogy mobilitási vagy reprodukciós folyamatok képezik-e a kulturális hatások nagyobb részét.

Adatok, mérések, modellépítés

Elemzésemhez a TÁRKI 1992-es mobilitás adatfelvételét használtam. Az eredetileg 2008 megkérdezett adatait tartalmazó mintából a 24. életévüket betöltött, de legfeljebb 65 éves kérdezetteket választottam ki. Számuk 2095.

A modell függő változója a kérdezett által elvégzett iskolai osztályok számával mért iskolai végzettség volt. A származás ismérvei közül az apa foglalkozási presztízsét, valamint a szülők iskolai végzettségét vettem figyelembe, valamint egy-egy változót készítettem az anyagi és a kulturális tőke mérésére. A „reprodukción vagy mobilitáson?” kérdés vizsgálatához – De Graaféhoz hasonlóan – én is a szülők iskolai végzettségének és a tőkemennyiségek mérőszámának interakcióit használtam.

De Graaf és társai az elvégzett iskolai osztályok számához hasonló, kvázifolytonos változót alakítottak ki a legmagasabb befejezett iskolai végzettség mutatójából, majd ezt az értéket szorozták a kulturális (és az anyagi) tőke folytonos változójával. Ezzel a megoldással implicite feltételezték, hogy a tőkehatások az iskolai végzettség növekedésével lineárisan változnak: vagy folyamatosan csökkennek, ahogyan azt a kulturális mobilitás modellje alapján várhatjuk, vagy pedig folytonosan növekednek, ahogyan azt a kulturális reprodukció szerint valószínűsíthetjük. Tőlük eltérően én a szülők iskolai végzettségét nem folytonos változóként kezeltem, hanem kategóriákat képezve, minden kategóriát *dummy* változóként szorozva a tőkemennyiséggel. Elsősorban az egyik vagy másik elmélet mellett szóló érvek elmentmondásai és bizonytalanságai miatt ugyanis lényegesnek tartottam kimutatni azt, hogy hogyan változik a kulturális tőke hatása a szülők iskolai végzettségének egyes, egymástól jól elkülöníthető szintjein.

A *szülők iskolai végzettségét* az iskolázottabb szülő végzettségével mértem, a következő kategóriák szerint: (1) befejezetlen nyolc általános; (2) nyolc általános; (3) szakmunkásképző; (4) szakközépiskola vagy gimnázium; (5) főiskola vagy egyetem. A szülők „közös” iskolai végzettségének meghatározásánál az iskolázottabb szülő végzettségét vettem figyelembe. Vélhetőleg nem hibázunk túlságosan sokat akkor, ha feltételezzük, hogy a gyerekek iskoláztatásának meghatározásában a magasabban iskolázott szülő szerepe a domináns.⁹ Azokban az esetekben, ahol az egyik szülő iskolázottságáról nem volt adatom, a másik szülő végzettségével szá-

⁹ Valamifajta „átlagos” végzettség számítása túlságosan heterogén csoportokat alakított volna ki, melyekben ráadásul például olyan „szakmunkás” szülők is szerepeltek volna, ahol valójában sem az anya, sem az apa nem végzett szakmunkásképzőt, vagy olyan „érettségizett” szülők, ahol az egyik fél a középiskoláig sem jutott el, a másik pedig diplomát is szerzett.

moltam. Teljes adathiány miatt a minta 1,2 százalékát kellett kihagynom az elemzésből.

Nagy valószínűséggel veszteséget jelent az, hogy – kellően magas elemszámok hiányában – az elemzés során nem volt mód a főiskolát és az egyetemet végzett szülők elkülönítésére. A két csoport között számottevőek az eltérések ugyanis mind a felhalmozott kulturális tőke mennyiségét tekintve, mind pedig gyermekeik továbbtanulási mintáiban. A kulturális tőke mennyiségében való eltérések az itt használt mintán is szignifikánsan megmutatkoznak: az alkalmazott mutató¹⁰ átlagos értéke 1,94 az egyetemet végzett szülők esetén, míg csupán 1,60 a főiskolát végzettek csoportjában. Azt pedig, hogy a két csoport erősen eltér egymástól gyermekeik továbbtanulásának esélyét tekintve, számos korábbi vizsgálatból, így például Andor és Liskó tanulmányából (2000) vagy Róbert Péter egyetemi továbbtanulási esélyeket elemző írásából is tudjuk (2000). Utóbbiból nem csak az derül ki, hogy az egyetemet végzett szülők gyermekei nagyobb valószínűséggel tanulnak tovább felsőfokon, mint a főiskolát végzettek fiai és lányai, hanem az is, hogy ez a különbség igen nagy arányban tovább is öröklődik. Láthatjuk ugyanis, hogy egyetemet végzett szülők gyermekei sokkal nagyobb valószínűséggel mennek egyetemre, mint főiskolára, míg a főiskolát végzett apák és anyák gyermekeinél ez nincsen így.

Az *apa foglalkozásának presztízsét* a Kulcsár Rózsa-féle presztízspontszámokkal becsültem. A kérdés arra az időpontra vonatkozott, amikor a kérdezett 14 éves volt. A hiányzó esetek aránya 5,9 százalék. Az anya foglalkozása a nagyszámú háztartásbeli anya miatt nem került be a modellbe.

Az *anyagi tőke* mérőszámában a következő tulajdonságok meglétét vettem figyelembe. A kérdezett 14 éves korában a lakásban (1) mindenki szobában aludt; (2) volt villany; (3) fürdőszoba; (4) villany-, gáz- vagy központi fűtés; (5) hűtőszekrény; (6) mosógép; (7) a háztartásban volt személyautó; (8) egy családtagra több mint 8 m² lakóterület jutott; (9) hetente legalább egyszer ettek sajtot; (10) sosem ettek üres főzeléket, és (11) nem fordult elő, hogy pénzhány miatt rosszat vagy keveset ettek. Hogy a vizsgált időszak alatt végbement általános életszínvonal-emelkedés hatását minél jobban kiszűrjem, nyolc kohorszra külön-külön számítottam ki és összegeztem az egyes változók *z-score* értékét, majd minden kérdezethez a saját kohorszában számított pontértéket rendeltem hozzá. A válaszhányok aránya egyik változó esetében sem haladta meg az 1-2 százalékot – ezeket a hiányokat az adott kohorszban jellemzőbb értékkel pótoltam. A kohorszonként számított *z-score*-ok összegét végül szintén normáltam, és az így kapott 0 átlagú, 1 szórású változót tekintettem a szülői háttér „anyagi tőke” ismérvének.

A *kulturális tőke* mutató létrehozásánál módszertanilag az anyagi tőkénél elmondottakkal megegyezően jártam el: az elemi változók *z-score*-ját kohorszonként kiszámoltam és összegeztem, majd az összegnek szintén kiszámítottam a normál értékét. A hiánypótlás szintén az adott kohorszban jellemző kategória, illetve átlag behelyettesítésével történt. A kulturális tőke operacionalizálására felhasznált változók a következők: (1) a szülők könyveinek a száma; (2) volt-e a kérdezett szüleinek komolyzenei hanglemeze; (3) lexikonja; (4) művészeti albuma; (5) idegen nyelvű könyve; (6) az apa olvasott szépirodalmat; (7) az anya olvasott szépirodalmat; (8) a

¹⁰ Leírását lásd alább.

szülők legalább alkalmanként jártak színházba; (9) múzeumba; (10) komolyzenei koncertre. A kérdezett gyerekkorában legalább alkalmanként (11) olvasott szépirodalmat; (12) volt színházban; (13) múzeumban; (14) komolyzenei koncerten; (15) tanult idegen nyelvet iskolán kívül is, valamint (16) a gyerek saját könyveinek száma. A mutatók láthatóan a szóba jöhető változók igen széles körét fedik le, mind a tevékenységek jellegét (eljáró/nem eljáró tevékenység), mind pedig a tevékenység végrehajtóját tekintve (a szülő vagy a gyerek aktivitása).¹¹

A szülők iskolai végzettsége a gyerek által örökölt mindkét itt vizsgált erőforrástípus mennyiségét erősen meghatározza, bár az összefüggések (természetesen) közel sem determinisztikusak.¹² (1. táblázat.) Látható az is, hogy az iskolai végzettség a szülők és gyermekük kulturális aktivitásával mért kulturális tőkeekészletet jobban meghatározza, mint az anyagi viszonyokat. (Eta-négyzet = 0,349 illetve 0,220.) Ez a különbség csak részben adódik az iskolázottsági szint és a kulturális szokások „természetes” kapcsolatából. Jelentős szerepet játszik ebben a kulturális viszonyoknak a társadalmi státusz jegyeivel való (fentebb részletezett) általános konzisztenciája is. Erre utal, hogy a társadalmi háttér egyéb jegyei – például az apa foglalkozása – szintén jobban magyarázzák a család kulturális tőkeekészletének nagyságát, mint materiális viszonyait.

A szülők iskolázottsága szerint létrehozott, egymás után következő rétegek között páronként csaknem minden esetben 0,0001-es szinten szignifikáns különbség van mind a kulturális, mind pedig az anyagi erőforrások tekintetében.¹³ Ami a kulturális különbségeket illeti: a legnagyobb eltéréseket a magasabban iskolázott csoportok körében találjuk. A nyolc általános alatti végzettség, a nyolc általános iskolai osztály elvégzése, illetve a szakmunkásiskola egymástól szignifikánsan, ám viszonylag kis mértékben különböző kulturális erőfeszítésekhez vezet. Ezzel szemben igen jelentős kulturális többletet jelent a szakmunkás végzettségű szülők helyett érettségizettek családjába, vagy érettségizettek helyett diplomások családjába születni.

¹¹ A saját gyerekkori tevékenység vizsgálatára felhasznált kérdések megfogalmazása („Járt-e Ön gyerekkorában...”) nem teszi lehetővé, hogy egyértelműen meghatározzuk, hogy a korai szocializáció során megszerzett erőforrásról gyűjtöttünk-e adatokat, vagy pedig később, az iskolás évek alatt, a szülői háttértől többé-kevésbé függetlenül folytatott kulturális tevékenységekről. A kérdéseknek a kérdőívbeli elhelyezkedése, az a kérdezői instrukció, hogy „gyerekkor”-nak a kérdezett 14 éves korát kell tekinteni, valamint az a tény, hogy a mutatóban nagy számban szerepelnek a szülők saját tevékenységeire vonatkozó kérdések is, a mutatónak a „klasszikus” bourdieu-i kulturális tőke fogalomhoz való közelségét erősítik.

¹² A családi háttér két alapvető társadalmi-gazdasági mutatója (szülők iskolai végzettsége és foglalkozása) közül a szülők iskolai végzettségét kezeltem elsődlegesként. A két tőkefajta hatását ugyanis az iskolai végzettség egyes szintjein vizsgáltam, nem pedig például az apa foglalkozási presztízsének függvényében. A döntés háttérében az áll, hogy a szülői iskolázottság, illetve szülői foglalkozás közül az előbbi az, amelyik a gyerek iskolai végzettségét erősebben meghatározza.

¹³ Egyedül az érettségizett, illetve a diplomás szülők anyagi erőforrásai között nincsen statisztikailag szignifikáns mértékű eltérés ($p = 0,051$).

I. táblázat
Kulturális és anyagi erőforrások a szülők iskolai végzettségének függvényében

A szülők iskolai végzettsége	Arány a mintában, %	N	Kulturális tőkekészlet átlaga	Anyagi tőkekészlet átlaga
Nyolc általánosnál kevesebb	44,1	912	-0,4647	-0,4225
Nyolc általános	17,6	364	-0,09851	-0,0452
Szaktanulmányok végző	22,0	455	0,1563	0,2555
Érettségi	8,9	184	0,8571	0,7754
Diploma	7,5	155	1,5583	0,9837
Összesen	100	2070	0,0051	0,0046
Varianszanalízis				
		F-statisztika	276,976	145,432
		Szignifikanciaszint	0,000	0,000
		Éta-négyzet	0,349	0,220

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy ezek a kisebb-nagyobb mértékű kulturális (és anyagi) „többletek” hogyan válhatnak át iskolai előnyökké. A vizsgált hipotéziseket a következőképpen fogalmazhatjuk át az alkalmazott regressziós eljárás nyelvére.

H1 – A társadalmi reprodukció modellje: A kulturális tőke és az iskolai végzettség interakciója a legiskolázottabb (diplomás) szülők esetében lesz a legmagasabb, míg a legkevesbé iskolázott (legfeljebb hét általánost kijárt) szülők esetében a legalacsonyabb, esetleg nem is szignifikáns. A közepesen iskolázott csoportoknál – tiszta esetben – közepes nagyságú, az iskolázottabb csoportok felé haladva növekvő béta értékeket kapunk.

H2 – A társadalmi mobilitás modellje: A kulturális tőke és az iskolai végzettség interakciója a legkevesbé iskolázott (legfeljebb hét általánost kijárt) szülők esetében lesz a legmagasabb, míg a legiskolázottabb (diplomás) szülők esetében a legalacsonyabb, esetleg nem is szignifikáns. A közepesen iskolázott csoportoknál – tiszta esetben – közepes nagyságú, az iskolázottabb csoportok felé haladva csökkenő béta értékeket kapunk.

Eredmények

Az örökölt erőforráskészlet és a megszerzett iskolai végzettség összefüggéseit kétváltozós felfogásban mutatja be a 2. táblázat. A szülők iskolai végzettsége szerint képzett csoportokat tovább osztottuk a továbbörökített tőkefajta mennyisége alapján. A kulturális tőke mennyisége szerint három egyenlő részre bontott csoportokban jól megfigyelhető a kulturális erőforrásokkal való ellátottság iskolai előmenetelt segítő funkciója: a kulturálisan legszegényebb csoporttól a legjobban ellátott csoport felé haladva minden származási szinten többé-kevésbé egyenletesen növekszik az elvégzett iskolai osztályok száma. A csoportonként számított korrelációs együtthetők is igazolják, hogy a kulturális tőke a társadalom minden szintjén érdemi szerepet játszik a gyerek iskolai pályafutásának alakulásában, bár ez a jelentőség a legiskolázottabb szülői csoportokban kissé mérséklődni látszik. Ez az eredmény inkább a kulturális mobilitás hipotézis igazolódását sejteti, bár korántsem olyan mértékben,

mint ahogyan azt a holland minta esetében De Graafék tapasztalták.¹⁴ A korrelációs együtthatók alakulásának nem egyértelmű tendenciája alátámasztja annak a döntésnek a helyességét, hogy a szülők iskolai végzettségét célravezető lehet nem folytonos, hanem kategoriális változóként kezelni.

Érdeemes még megfigyelni azt is, hogy a kulturális tőke hátránykompenzáló funkciója erősen korlátozott, illetve hogy csak relatív előnyök biztosításában nyilván meg. Az általános iskolát ki nem járt szülők gyermekei egész kiemelkedő kulturális aktivitás mellett sem számíthatnak eredményesebb iskolai pályafutásra, mint azoknak az érettségizett vagy diplomás szülőknek a gyermekei, akiknek szülei alig vagy legfeljebb csak közepes mértékben fordítanak energiákat a kultúrára. Ugyanolyan szintű kulturális aktivitással pedig jóval messzebbre jut egy iskolázott, mint egy kevésbé iskolázott szülő gyermeke.

Az anyagi tőkének szintén a társadalmi háttér minden szintjén megfigyelhetjük a státuszjelzési folyamatot befolyásoló hatását. A minden iskolázottsági csoportban gyenge/közepes pozitív összefüggést jelző korrelációs együtthatók értéke egyedül az érettségizett szülők esetében esik vissza valamelyest.

2. táblázat

Az elvégzett iskolai osztályok száma a szülők iskolai végzettsége és az örökölt erőforráskészlet függvényében

	Alsó harmad	Középső harmad	Felső harmad	Pearson-korreláció
Szülők iskolai végzettsége	Kulturális tőke			
Kevesebb, mint nyolc általános	8,32	9,67	11,72	0,329***
Nyolc általános	10,29	11,50	12,55	0,358***
Szaktanácsképző	10,33	10,85	12,80	0,367***
Érettségi	11,83	12,05	13,63	0,258***
Felsőfokú	–	11,31	14,78	0,292***
	Anyagi tőke			
Kevesebb, mint nyolc általános	8,64	9,56	10,54	0,262***
Nyolc általános	10,48	11,73	12,13	0,294***
Szaktanácsképző	10,87	10,96	12,39	0,247***
Érettségi	12,39	12,41	13,49	0,158*
Felsőfokú	11,00	14,14	14,78	0,268**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Az alaphipotézist tesztelő végső modellt három lépcsőben építettem fel. Az I. modell a családi háttér alapvető társadalmi-gazdasági ismerveinek, valamint a kontrollváltozóknak a hatását tartalmazza. A modell megerősíti a korábbi kutatási tapasztalatokat a tekintetben, hogy az iskolai végzettség alakulásában mind az apa foglalko-

¹⁴ A holland mintán három iskolázottsági csoportra számították ki a szülők a kulturális tőke és a megszerzett iskolai végzettség közötti korrelációs együtthatót. A legmagasabban iskolázott – legalább 13 évig iskolába járó – szülők csoportjában nem találtak szignifikáns lineáris kapcsolatot a kulturális tőke mennyisége és a gyerek által elvégzett iskolai osztályok száma között.

zásának presztízse, mind pedig a szülők iskolázottsága jelentős szerepet játszik. (A két hatást – az eltérő mérési módszerek miatt – nem tudjuk közvetlenül összehasonlítani.) Az iskolai végzettség hatása nem teljesen lineáris: a nyolc általánost sem végzett szülők gyermekei különösen nagy mértékű hátrányban vannak az iskolában, míg a nyolc általánost végzett és a szakmunkás háttérű gyerekek esélyei között csak igen kis mértékű a különbség. A nők hátránya – azonos származási háttér és születési kohorsz mellett – átlagosan bő fél iskolaévnyi a férfiakhoz viszonyítva. Az ötéves kohorszok hatása az iskoláztatási lehetőségek nagyütemű kiszélesedését, majd a folyamat megtorpanását mutatja.¹⁵

A szülői kulturális és anyagi tőke mutatóinak bevonásával kapott, II. modellből levonható következtetések megerősítik a témában végzett korábbi vizsgálatok eredményeit. A magyarázó erő az I. modellhez képest jelentősen (29,7-ről 40,5%-ra) megemelkedett, vagyis ezeknek a kulturális és anyagi erőforrásoknak az egyenlőtlenségei igen nagy mértékben járulnak hozzá a származási háttér hatásához. A kulturális háttér jelentősége meghaladja az anyagi körülményekét: az előbbinek több mint kétszer akkora hatása van a megszerzett iskolai végzettségre, mint a materiális viszonyoknak. A kulturális és anyagi tőkék bevonásával ugyanakkor az apa foglalkozási presztízisének önálló hatása eltűnik, vagyis e két erőforrás a presztízshatás egészét közvetíteni képes.¹⁶ Jelentősen lecsökkennek a szülők iskolai végzettségéhez tartozó béta értékek is, ám ezek továbbra is megőrzik önálló magyarázó erejüket. Az iskolai végzettség szerepe elsősorban kulturális: ha csak az anyagi tőkét vonjuk be a modellbe, hatása alig mérséklődik. Megmarad a nem negatív paramétere, a kohorszhatások pedig kissé meg is erősödnek.

A végső, III. modell hivatott annak eldöntésére, hogy vajon a bourdieui kulturális reprodukciós elmélet, vagy pedig a DiMaggiótól származtatható kulturális mobilitási elmélet írja le jobban a kulturális erőforrások esélyformáló szerepét a magyar társadalomban. Az egyenletbe ezúttal 2x4 darab interakciós hatást vontunk be a korábbi magyarázó változók mellé. Ezek közül az első négy, melyekben a kulturális hatás szerepel, a fő hipotézis tesztelését segíti. Referenciának tekintve az átlagos kulturális tőkét öröklő, a nyolc általánost be nem fejező szülőktől származó kérdezettek csoportját, az egyes változók: (1) a nyolc általánost végzett szülők, (2) a szakmunkás végzettségű szülők, (3) az érettségizett szülők és (4) a diplomás szülők gyerekei esetére fejezik ki a kulturális tőke végzettségmódosító szerepét. Amennyiben a kulturális reprodukció elmélete tükrözi jobban a valóságot, úgy az elsőtől a negyedik interakciós hatás felé haladva többé-kevésbé folyamatosan növekvő, de mindenképpen a diplomások esetében legnagyobb, abszolút értékű, pozitív paramétereket kell kapnunk. Ha viszont a kulturális mobilitás modellje a helyénvaló, akkor a paraméterek előjele negatív kell hogy legyen, ráadásul a nyolc általánost végzettekől a diplomások felé haladva növekvő abszolút értékkel. A második interakciós változócsop-

¹⁵ Az elvégzett iskolai osztályok számának esőkenése az 5. kohorsztól kezdve a minta nem kiküszöbölhető torzulásából származik. Hasonló tendenciát a KSH 1992-es adatai nem mutatnak, aszerint ugyanettől az időszaktól kezdve a népesség iskolázottsági szintjének stagnálása volt megfigyelhető.

¹⁶ Az apa foglalkozásának hatása akkor is elveszíti szignifikanciáját, ha csak a kulturális tőkét vezetjük be a modellbe, az anyagit pedig nem. Vagyis nem állja meg a helyét az a feltevés, hogy az apa foglalkozása az anyagi háttérrel jeleníti meg a modellben.

port kontrollképpen az anyagi tőke hatását tartalmazza a kulturális interakciós hatásokkal analóg módon.

Az interakciós hatások bevezetése a III. modellben lényegében érintetlenül hagyja a megmagyarázott varianciahányad mértékét. A modell kulturális tőkét tartalmazó interakciós változóinak paraméterei a kulturális mobilitás modelljének feltevéseit látszanak igazolni, ám nem olyan tiszta formában, mint ahogyan azt az elmélet megfogalmazza. *A kulturális tőke azoknak a gyermekeknek az iskolai pályafutására van legerősebb befolyással, akiknek a szülei nem végeztek el a nyolc általános iskolai osztályt sem* (béta = 0,53). Ebben az egészen alulról jövő csoportban a kulturális tevékenységek erősítése nagyon jó lehetőséget ad az egyéb hátrányok kompenzálására. Ez a mobilizáló erő számottevően alacsonyabb ennél már azok körében is, akiknek a szülei befejezték a nyolc általánost, de nem tanultak tovább (béta = 0,44).

Kevésbé egyértelműen alakul a szakmunkás szülők gyermekeinek helyzete: az ő esetükben a kulturális hatás nem marad el szignifikáns mértékben a legalulról induló gyerekek körében jellemzőtől, bár a különbség nagyon közel esik a hibahatárhoz ($p = 0,0510$).

Megint csak egybevág a mobilitási elmélet feltevéseivel viszont, hogy a felsőbb társadalmi osztályokból származók esetében viszonylag mérsékelt a kulturális tőke hatása. A legalább érettségivel rendelkező szülők gyerekeinek iskolai előmenetele – az iskolázatlan szülők gyerekeiéhez viszonyítva – csak kevésbé függ attól, hogy szüleik, illetve ők maguk mennyit olvasnak, járnak színházba vagy hangversenyre. Közepes nagyságú, mintegy 26–30 százaléknyi¹⁷ különbségről van szó a legalsó csoportból származókat érintő kulturális hatáshoz képest, ami azt jelenti, hogy *Magyarországon a kulturális tőke reprodukciós funkciója sem elhanyagolható, bár nem éri el annak a legalsó társadalmi csoportot érintő mobilizáló hatását.*

Mindezek azt mutatják, hogy a „kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?” kérdését – Magyarországon legalábbis – nem célszerű lineáris szemléletben vizsgálni, hiszen az eredmények egy része nem került volna napvilágra akkor, ha a szülők iskolai végzettségét folytonos változóval mérve vezetjük be annak kulturális tőkével vett interakcióját a modellbe. Ha ugyanis így járunk el, egy kevésbé szigorú kritérium mellett még szignifikáns ($p = 0,08$) negatív béta értéket nyerünk (–2,662), amiből egyszerűen arra a következtetésre juthatunk, hogy a kulturális reprodukció feltevései maradéktalanul érvényesülnek, vagyis a kulturális tőke szerepe az iskolai végzettség elérésében folyamatosan csökken, ahogy az iskolázatlan szülőktől az iskolázottabbak felé haladunk. Ezzel szemben a kulturális tőke hatásmechanizmusa sokkal inkább úgy írható le, hogy kiemelkedően erős mobilizáló potenciált jelent a társadalom legalsó szférájában, ám ugyanakkor nem elhanyagolható mértékű reprodukciós funkciót is betölt a származási háttér magasabb szintjein.

Az anyagi tőkének az iskolázottságra gyakorolt hatása nem mutat lényegi eltéréseket a különböző származási háttérrel együtt. A materiális javakkal való ellátottság csaknem ugyanolyan – a kulturális javaknál jóval kisebb – mértékben képes befolyásolni a gyermek iskolai pályafutását csaknem minden társadalmi osztályban. Egyedül a szakmunkás végzettségű szülők esetében figyelhető meg, hogy az anyagi tőke jelentősége alatta marad kissé az átlagosnak.

¹⁷ Az érettségizett szülőknél: $(0,53-0,14)/0,53 = 0,74$; a diplomás szülőknél: $(0,53-0,16)/0,53 = 0,70$

3. táblázat

Regressziós egyenletek az elvégzett iskolai osztályok számát meghatározó tényezők vizsgálatára

	I.		II.		III.	
	b	Béta	b	Béta	b	Béta
Konstans	10,20		9,48		9,73	
Nem (1 = nő)	-0,68	-0,10***	-0,86	-0,13***	-0,86	-0,13***
Születési kohorszok						
1932 előtt született	0	0	0	0	0	0
1932–1936	0,43	0,04	0,43	0,04	0,43	0,04
1937–1941	1,39	0,13***	1,50	0,14***	1,54	0,14***
1942–1946	1,97	0,18***	2,33	0,22***	2,49	0,23***
1947–1951	2,47	0,25***	3,03	0,30***	3,18	0,32***
1952–1956	1,88	0,20***	2,43	0,26***	2,59	0,28***
1957–1961	1,84	0,18***	2,61	0,26***	2,72	0,27***
1962–1967	1,17	0,11***	2,15	0,21***	2,27	0,22***
Apa foglalkozási presztízse	0,09	0,13***	0,02	0,04	0,02	0,03
Szülők iskolázottsága						
Nyolc általánosnál kevesebb	0	0	0	0	0	0
Nyolc általános	1,59	0,18***	0,73	0,08***	0,31	0,03
Szakmunkásképző	1,76	0,22***	0,70	0,09***	0,37	0,05
Érettségi	2,93	0,25***	0,90	0,08**	1,20	0,10***
Diploma	3,77	0,29***	1,26	0,10***	1,44	0,11***
Kulturális tőke			1,14	0,34***	1,82	0,53***
Anyagi tőke			0,48	0,14***	0,60	0,18***
Interakciós hatások a kulturális tőkével						
(szülők: 8 ált. alatt) * (kult. tőke)					0	0
(szülők: 8 általános) * (kult. tőke)					-0,78	-0,09***
(szülők: szakmunkás- képző) * (kult. tőke)					-0,47	-0,06
(szülők: érettségi) * (kult. tőke)					-1,23	-0,14***
(szülők: diploma) * (kult. tőke)					-1,10	-0,16***
Interakciós hatások az anyagi tőkével						
(szülők: nyolc ált. alatt) * (anyagi tőke)					0	0
(szülők: nyolc általános) * (anyagi tőke)					-0,06	-0,01
(szülők: szakmunkás- képző) * (anyagi tőke)					-0,49	-0,06*
(szülők: érettségi) * (anyagi tőke)					-0,43	-0,04
(szülők: diploma) * (anyagi tőke)					-0,03	0,00
Korrigált R ² , %		29,7		40,5		41,7

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Kérdés, hogy a kulturális tőkének a hierarchia legalján jelentkező erős mobilizáló funkciója megmarad-e akkor is, ha ez a hierarchia folyamatosan felfelé tolódik el. Az 1992-es minta vizsgálatba bevont részében a legidősebb kohorszba tartozók körében 74, az 1957 és 1961 között születetteknél 22, a legfiatalabbaknál pedig márcsúpnán 13 százalékos volt azok aránya, akiknek sem az édesanyja, sem az édesapja nem végezte el a nyolc általánost. Nyilvánvaló, hogy ez az arányszám a későbbi korcsoportokban folyamatosan és elég rohamosan közelít majd a nullához. Felmerül tehát, hogy vajon a kulturális mobilitás lehetősége feljebb kerül-e az egyenlőtlenség rendszer „új legaljára” – a nyolc általánost végzettek szintjére –, vagy pedig fokozatosan megszűnik inkább.

Ez persze nem az egyetlen kérdés, amelyet a folyamatok időbeli alakulásának vizsgálatával megválaszolhatunk. Mint erről már szó volt, az elemzett minta tagjai az adatfelvétel idején 25 és 65 év közöttiek voltak, vagyis gyermekkori szocializációjuk ideje egy széles időszávrá, a negyvenes és nyolcvanas évek közé esett. Vizsgáljuk most meg, hogy hogyan változott a kulturális tőke státuszbecfolásoló szerepe az idősáak egésze során!

Ehhez három korosztályra külön-külön is felállítottam a III. számú modellt. A következő felbontással dolgoztam.

4. táblázat

	N	Születési év	A kérdezett 14 éves kora	Nyolc általánosnál alacsonyabb végzettségű szülők aránya. %
1. kohorsz	719	1927–1941	1941–1955	69,9
2. kohorsz	524	1942–1951	1956–1965	43,4
3. kohorsz	852	1952–1967	1966–1981	22,7

Az első korosztály gyermekkorának ideje a második világháború idejére, illetve az követően a diktatúra kibontakozásának időszakára esett. A második kohorsz tagjai az 56-os forradalom utáni megtorlások, az egypártrendszer megszilárdulása idején töltötték iskolás éveiket, míg a legfiatalabbak már a gazdasági reform elindulásának tájkján, a kádári szocializmus legsikeresebb periódusában voltak tizenévesek. A három kohorsz szocializációjában markáns különbséget jelentett sok más mellett a szülői korosztályok iskolázottságának látványos emelkedése is.

A kohorszokként felállított modellekből (lásd az 5. táblázatot) az iskolai végzettség társadalmi meghatározottságának időbeli alakulásával kapcsolatban több lényeges tendencia olvasható ki. A vizsgált időszak során a nők iskolázási hátránya folyamatosan és jelentősen csökkent, bár nem szűnt meg teljesen. A kezdeti, átlagosan 1,59 évnvi hátrányuk a legfiatalabb kohorsz idejére 0,34 évre esett vissza. Egyirányú, bár nem túlságosan erős tendenciánál látszik ugyanakkor az anyagi tőke jelentőségének növekedése úgy, hogy azért közben mindvégig a kulturális erőforrások maradnak meghatározók a materiális javakkal szemben. Ezzel párhuzamosan az iskolai végzettség társadalmi meghatározottságának erősödését figyelhetjük meg, hiszen a modellekben megmagyarázott varianciáhányad 33,9-ről 35,8, majd 37,5 százalékra emelkedik.

Alapkérdésünkkel, a kulturális tőkének a származási csoportonként való eltéréseinek alakulásával kapcsolatban szintén igen érdekes változásokat figyelhetünk meg. A

idősebb kohorszban a kulturális tőke mobilizáló funkciója dominál, és nem tapasztalható kiemelkedő kulturális hatás a legalul elhelyezkedő csoportokban. A legfeljebb szakmunkásképzőt járt szülők körében egységesen magas a kulturális erőforrások elő-rejutást befolyásoló hatása ($\beta = 0,55$). Az érettségizett vagy diplomás szülők esetében viszont ez a hatás számottevően visszaesik ($\beta = 0,55 - 0,17 = 0,38$), illetve – a korrelációs együtthatók tanúsága szerint – el is tűnik (6. táblázat). Ez az eredmény meglehetősen lehet annyiban, hogy itt már igen alacsony esetszámmal dolgozunk ($N = 22$ az érettségizett, és $N = 21$ a diplomás szülők csoportjában). Ha a két csoportot összevonva végezzük el a korrelációs számítás, az együttható értéke 0,26-nak adódik, 0,094-es szignifikanciaszint mellett. A szigorú értelemben szignifikánsnak nem nevezhető, ám nem teljesen elhanyagolható nagyságú együttható alapján azt mondhatjuk, hogy az ötvenes évek közepéig a kulturális erőforrások reprodukciós befolyása, ha létezett is, nagyon gyenge, erősen korlátozott volt.

A középső kohorszban aztán továbbra is a mobilizáló szerep a meghatározó, azzal a különbséggel, hogy ebben az időszakban a legkevésbé iskolázott és a szakmunkás szülők családjában a kulturális előrelépés lehetősége már különösen kimagasló ($\beta = 0,60$). Az érettségizett szülők esetében sem tapasztalunk szignifikáns mértékű eltérést ettől, a diplomásoknál viszont megint csak jelentősen kisebb mértékű kulturális hatást találunk ($\beta = 0,60 - 0,26 = 0,34$). Mindezt a korrelációs együtthatók is visszaigazolják, hiszen a diplomások kivételével minden származási csoportban szignifikáns pozitív értéket vesznek fel. Az érettségizett szülőknél mért szignifikáns modellparaméterek és korrelációs együttható, valamint az érettségizett és diplomás szülők összevonása után a közös csoportban számított szignifikáns, 0,348-as korrelációs együttható alapján azt mondhatjuk, hogy az egypártrendszer megszilárdulásának idején a felső csoportok fokozódó mértékben kezdték felhasználni kulturális erőforrásaikat, hogy előnyös pozíciójukat gyermekeikre áthagyományozhassák. Még mindig nem éri el ugyanakkor a kulturális tőke reprodukciós ereje az alsóbb csoportokban kifejtett mobilizáló erejét.

A legfiatalabb kohorsz gyermekkorának idejére a kulturális hatás differenciáltsága teljesen eltűnik: a kulturális erőforrásokkal való ellátottság minden származási csoportban egyforma mértékben ($\beta = 0,46$) befolyásolja az iskolázási esélyeket. A reprodukciós funkció felzárkózik a mobilizáló erőhöz, származásra való tekintet nélkül mindenki nagyon hasonló megtérülési rátát érhet el, ha kulturális javakba fektet be.

A korszak mobilitási tendenciáit, és azon belül is az értelmiségi réteg újratermelésének alakulását, Andorka Rudolf (1990) foglalja össze. Az elemzésből kiderül, hogy ha nem is olyan mértékben, mint ahogyan azt a szakmai és laikus közvélekedés feltételezni hajlamos, de valóban megfigyelhető volt az értelmiségi csoportok bezáródásának tendenciája az ötvenes és nyolcvanas évek között. Andorka ezt a változást nem elsősorban az értelmiségi származásukat diszkrimináló oktatáspolitikai visszaszorulásával magyarázza – azt ugyanis csak erősen korlátozott hatékonyságúnak találja. Elemzése szerint sokkal inkább a felsőoktatási tanulólétszám növekedésének lefékeződése, valamint az újabb generációk szüleinek társadalmi összetételében bekövetkezett változások állnak a jelenség hátterében. Az értelmiségi pozíciókért folytatott kiéleződött versenyben pedig egyre inkább az iskolázott szülőktől származók teljesítenek nagyobb sikerrel.

Ezt a folyamatot saját eredményeim ennek a sikernek a háttérében álló mechanizmusok feltárásával árnyalják. A modellekből jól nyomon követhető a kulturális erőforrások reprodukciós funkciójának erősödése a vizsgált időszak alatt. A felsőbb osztályok tagjai az 1940-es és 1980-as évek között fokozatosan, egyre növekvő eredményességgel ragadták magukhoz a kulturális eszközök általi státusz-továbbörökítés képességét. Jól jelzi ezt egyébként a megszerzett iskolai végzettség és az örökölt kulturális erőforrások korrelációjának fokozatos emelkedése is a legiskolázottabb (érettségizett vagy diplomás) szülők gyermekeinél. A negyvenes-ötvenes években még nem is szignifikáns 0,26-os együttható az ötvenes évek végére, hatvanas évek elejére már 0,35-re, később pedig 0,41-re emelkedik.

Vizsgálatunk eredményeit csak fenntartásokkal lehet a korábbi kulturális tőkévelkapcsolatos vizsgálatok következtetéseivel összevetni. Ennek fő oka a számos ponton eltérő módszertan, és különösen az, hogy a korábbi elemzésekben az erőforrások hatásait nem bontották fel származási csoportok szerint, és az erőforrások egyenes hatásának paramétereit tekintették a reprodukció mértékének. Így természetesen a két, egymásnak ellentmondó idevágó eredmény (Ganzeboom et al. 1990; illetve Róbert 1991) „vitájában” sem tehetünk igazságot, néhány megjegyzést azonban fűzhetünk hozzájuk. Ganzeboom és szerzőtársai akkor azt találták, hogy a kulturális tőke egyre csökkenő szerepet játszott a státuszmegszerzésben a huszadik századi Magyarországon, míg Róbert Péter inkább növekvő trendet mutatott ki. Most, hogy a kulturális hatást reprodukciós és mobilizáló funkcióira bontottuk fel, Róbert következtetését erősíthetjük meg, és azt valószínűsíthetjük, hogy az 1990-es vizsgálatban talált csökkenő tendencia inkább a kulturális erőforrások mobilizáló erejének stagnálásával, esetleg csökkenésével magyarázható.

5. táblázat
A III. modell korcsoportok szerint

	Szül.: 1927–1941		Szül.: 1942–1951		Szül.: 1952–1967	
	b	Béta	b	Béta	b	Béta
Konstans	10,11		11,81		12,23	
Nem (1 = nő)	-1,59	-0,23***	-0,78	-0,11***	-0,34	-0,06*
Születési kohorszok						
1932 előtt született	0	0	–	–	–	–
1932–1936	0,40	0,06	–	–	–	–
1937–1941	1,54	0,21*	–	–	–	–
1942–1946	–	–	0	0	–	–
1947–1951	–	–	0,69	0,10*	–	–
1952–1956	–	–	–	–	0	0
1957–1961	–	–	–	–	0,14	0,02
1962–1967	–	–	–	–	-0,32	-0,05
Apa foglalkozási presztízse	0,02	0,03	0,00	0,00	0,03	0,07
Szülők iskolázottsága						
Nyolc általánosnál kevesebb	0	0	0	0	0	0
Nyolc általános	0,53	0,04	0,51	0,06	0,21	0,03
Szaktunskáképző	0,56	0,06	0,43	0,05	0,28	0,04
Érettségi	2,46	0,12*	0,33	0,03	1,21	0,14*
Diploma	0,71	0,04	2,69	0,22*	0,55	0,06
Kulturális tőke	1,89	0,55***	2,05	0,60***	1,34	0,46***
Anyagi tőke	0,56	0,16*	0,67	0,20*	0,75	0,26***
Interakciós hatások a kulturális tőkével						
(szülők: nyolc ált. alatt) * (kult. tőke)	0	0	0	0	0	0
(szülők: nyolc általános) * (kult. tőke)	-0,49	-0,06	-1,30	-0,13*	-0,48	-0,07
(szülők: szaktunskáképző) * (kult. tőke)	-0,44	-0,06	-0,24	-0,03	-0,29	-0,04
(szülők: érettségi) * (kult. tőke)	-1,97	-0,17*	-1,18	-0,15	-0,76	-0,11
(szülők: diploma) * (kult. tőke)	-1,38	-0,17*	-1,79	-0,26*	-0,26	-0,05
Interakciós hatások az anyagi tőkével						
(szülők: nyolc ált. alatt) * (anyagi tőke)	0	0	0	0	0	0
(szülők: nyolc általános) * (anyagi tőke)	-0,42	-0,03	0,06	0,01	-0,18	-0,03
(szülők: szaktunskáképző) * (anyagi tőke)	-0,64	-0,08	-0,82	-0,10	-0,46	-0,07
(szülők: érettségi) * (anyagi tőke)	-0,46	-0,05	-0,02	0,00	-0,55	-0,06
(szülők: diploma) * (anyagi tőke)	0,12	0,01	-0,06	-0,01	0,17	0,02
Korrigált R ² , %		33,9		35,8		37,5

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

6. táblázat

A megszerzett iskolai végzettség és az örökölt kulturális erőforrások mennyiségének összefüggése korcsoportonként, a szülők iskolai végzettsége szerint. Pearson-korrelációk.

Szülők iskolai végzettsége	1. kohorsz	2. kohorsz	3. kohorsz
Kevesebb, mint nyolc általános	0,41***	0,41***	0,41***
Nyolc általános	0,56***	0,27**	0,36***
Szaktanisként képző	0,45***	0,47***	0,36***
Érettségi	0,05	0,38**	0,31***
Felsőfokú	0,41	0,22	0,41***
Érettségizettek és felsőfokú végzettségűek együtt	0,26	0,35**	0,41***

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Következtetések és további kutatási irányok

Vizsgálatunk azt mutatta, hogy a kulturális reprodukció és a kulturális mobilitás mechanizmusai egyaránt számottevő szerepet játszottak a magyar társadalom egyenlőtlenségi rendszerének alakulásában az elmúlt évtizedek során. Eltérően Hollandiától, ahol De Graaf és társai eredményei szerint a legfelső csoportok gyermekeinek előmenetele kulturális tevékenységeiktől függetlenül alakul, nálunk a hierarchia felső szintjein is számottevő a kulturális erőforrások jelentősége. Még nagyobb ennél azonban az a kompenzáló hatás, amellyel a kulturális erőforrások a legalacsonyabbról indulók iskolai pályafutását befolyásolni tudják.

A kétféle folyamat jelentősége az elmúlt évtizedek során sokat változott. A hatvanas évekig egyértelműen a mobilizáló funkció ereje volt a nagyobb: a világháború idején és az azt követő években egyenesen a reprodukciós szerep hiányáról beszélhetünk. Később aztán egyre erősödött a felső osztályoknak az a képessége – és lehetősége? –, hogy kulturális előnyöket iskoláztatási előnyökké váltsák át. Majd a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére kialakult az a helyzet, hogy a kulturális erőforrások lényegében azonos, meglehetősen jelentős szerepet tölthetnek be minden származási csoport gyermekeinek előrejutásában.

Az elvégzett elemzés ilyen módon választ – ha nem is egyszerű választ – ad a „kulturális reprodukció vagy kulturális mobilitás?” alapkérdésére, valamint a kétféle mechanizmus időbeli átrendeződésének problematikájára, ám természetesen még több ponton bővíthető, kiegészíthető. De Graafék példája nyomán érdemes lenne elvégezni a kulturális erőforrások felbontását „olvasó” és „eljáró” tevékenységekre. Ők azt feltételezik, hogy elsősorban az olvasás, a könyvekkel, az írásbeliséggel való szoros kapcsolat az, amely a kulturális erőforrások közül meghatározó szerepet tölt be az iskolai előmenetel alakításában. Különösen fontosnak vélik a könyvek általa megszerzhető verbális és nyelvi készségek szerepét a kis lélekszámú országokban, ahol a nyelvtanulási képesség alapvető szerepet kaphat az előrejutásban. Úgy érvelnek, hogy a sokat olvasó szülőknek maguknak is jobb a verbális képességei, így könnyebben tudják átadni tudásukat, ismereteiket gyermekeiknek. Mindezek a megfontolások eltérnek Bourdieu eredeti elképzelésétől, amely szerint a magas kultúra

ngésében való részvétel – színházba, múzeumba, hangversenyre járás, olvasás – révén átörökített készségek, habituselemek jelentősége elsősorban abban van, hogy nyilvánvalóvá teszik az elit elkülönülését az alsóbb csoportoktól, és a „kiválóság” jelzéseként szolgálnak. De Graaf és szerzőtársai szerint a magas kultúrában való részvétel leginkább ott lehet meghatározó, ahol ezek a kulturális formák az egyetemi szintű képzés révén erősen intézményesültek – ahol a történelem, a filozófia kiemelt területei a felsőoktatásnak (szerintük ilyen például Franciaország, Olaszország). Az idézett tanulmány sikeresen be is bizonyítja az olvasási szokások elsődleges jelentőségét az iskolai végzettség meghatározásában, míg az „eljáró” kulturális tevékenységek magyarázó erejét nem találja szignifikánsnak. Magyarországon ezt a megkülönböztetést Róbert végezte el (1991) a kulturális erőforrások reprodukciós hatásának vizsgálatakor. Elemzésében ő szintén azt találta, hogy elsősorban az olvasási szokások azok, amelyek az elért státuszt meghatározzák, ám a megszerzett iskolai végzettségre az eljáró kulturális tevékenységek és a különféle különórák látogatása is gyakorolnak kisebb önálló hatást. Mindenesetre az 1991-es vizsgálatnak az eredményei is megerősítik, hogy gyümölcsöző továbblépési irány lehet a kulturális erőforrások különböző típusainak elkülönítése.

További finomítási lehetőség a kulturális erőforrások mutatóinak szétválasztása a szülők és gyermekek tevékenységeire.¹⁸ De Graafék kizárólag a szülők tevékenységeit veszik figyelembe abból kiindulva, hogy az inkább független egyéb, később jelentkező hatásoktól, mint a gyermek saját tevékenysége. Elképzelhetőnek tartják ugyanis, hogy a gyerekkori kulturális aktivitásra az iskolai előmenetel, a választott iskolatípus is hatással van, vagyis az nem tekinthető a származás *a priori* összetevőjének. Bár ez a feltételezés természetesen jól védhető, erős érvek szólnak amellet is, hogy nem érdemes eltekintenünk a gyerek saját tevékenységeinek hatásától. Azon túl, hogy a kérdezettek emlékei valószínűleg pontosabbak saját maguk, mint szüleik szokásaival kapcsolatban, lényeges szempont még, hogy az iskolában magasra értékelt készségek elsajátítását feltehetőleg nagyobb valószínűséggel biztosítja a saját, mint a szülőktől ellesett, de esetleg be nem gyakorolt tevékenység. Az itt alkalmazott módszer, amikor mindkét változócsoporthat felhasználjuk az operacionálizáláshoz, nézetem szerint növeli a kulturális klíma mérésének érvényességét és megbízhatóságát. Abban az esetben viszont, ha két elkülönített változót képeznénk a szülők, illetve a gyerek tevékenységeiből, kulturális eszközökkel való ellátottságából, mód nyílna annak tesztelésére is, hogy a kétféle erőforrás egyformán hat-e vajon a származás különböző szintjein. Könnyen elképzelhető például, hogy a felfelé törekvő iskolázatlan szülők, ha felismerik a kulturális tevékenységek esélyjavító szerepét, nagyobb valószínűséggel fogják gyermekeik kulturális aktivitását serkenteni, mintsem saját szokásaikat átalakítani. Ha pedig ez így van, akkor a felnőttek kulturális tevékenysége inkább a felső pozíciókban bír nagy jelentőséggel és segíti az előnyök átörökítését, míg a gyerek saját tevékenységének hatása az alsó osztályokban nagyobb. Ennek a hipotézisnek a tesztelése szintén további kutatás tárgya lehet.

¹⁸ Látszólag hasonló megkülönböztetést tesz Aschaffenburg és Maas (1997), ám ők valójában az itt leírtól eltérően értelmezik a „szülői” kulturális aktivitást.

Tovább sorolva a lehetséges továbblépési irányokat, érdemes még utalni azokra az előnyökre is, amelyeket az iskolai pályafutásnak „döntési pontokra” való felbontásából nyerhetünk. Szemben azzal az egyszerűsítő megoldással, amikor minden egyes iskolai osztály elvégzését egyforma hasznosságúnak értékeljük, és az elvégzett iskolai osztályok számát kezeljük függő változóként, eljárhatunk úgy is, hogy az egyes iskolatípusok közötti átlépési pontokon vizsgáljuk a „továbbtanul – nem tanul tovább?” döntést, illetve az azt befolyásoló tényezőket. Többszörösen bebizonyított tény ugyanis, hogy a származás különböző összetevői eltérő mértékű hatást gyakorolnak az iskolai pályafutás különböző időszakaira, hogy az örökölt előnyök/hátrányok másképpen befolyásolják például az általános iskola utáni továbblépésről vagy a középiskola utáni továbbtanulásról való döntést. (Lásd például a már többször említett Aschaffenburg–Maas-tanulmányt [1997], a hazai munkák közül pedig Bukodit [1999].) Feltehető, hogy a kulturális tőke mobilizáló illetve reprodukciós funkciója is eltérő erővel jelentkezik az egyes átmenetek során.

A továbbgondolás lehetséges irányai tehát sokfélék és nem kevés munkát kívánnak meg. Meggyőződésem azonban, hogy érdemes lehet korábban készült és jövőbeni munkáinkat is (újra) átgondolni abból a szempontból, hogy hogyan különböztethetnénk meg egymástól a reprodukciós és mobilizáló funkciókat: közelebb juthatunk így a társadalmi rétegződés dinamikájának megértéséhez.

Irodalom

- Andor Mihály–Liskó Ilona (2000): Iskolaválasztás és mobilitás. Budapest: Iskola-kultúra
- Andorka Rudolf (1990): A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. In Andorka Rudolf–Stefan Hradil–Jules Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula. 393–427.
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet és MKI
- Aschaffenburg, Karen–Ineke Maas (1997): Cultural and educational careers: the dynamics of social reproduction. *American Sociological Review*, 62: 573–587.
- Blaskó Zsuzsa (1998): Kulturális tőke és státuszreprodukción. *Szociológiai Szemle* (3)
- Blaskó Zsuzsa (1999): Kulturális tőke és társadalmi mobilitás. *Szociológiai Szemle* (1)
- Bourdieu, Pierre (1973): Cultural reproduction and social reproduction. In Brown Richard (ed.): *Knowledge, Education and Cultural Change*. London: Willmer Brothers Limited, 71–112.
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat
- Bourdieu, Pierre (1986): The forms of capital. In Richardson John G. (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood
- Bukodi Erzsébet (1999): Rational choice or social reproduction? Life-cycle variation in the effect of material and cultural resources on educational choices in Hungary. In: *Educational Choices in Hungary*. *Hungarian Statistical Review*, 77: 71–94.

- De Graaf, Nan Dirk–Paul M. De Graaf–Gerbert Kraaykamp (2000): Parental cultural capital and the educational attainment in the Netherlands: a refinement of the cultural capital perspective. *Sociology of Education*, 73: 92–111.
- De Graaf, Paul M. (1986): The impact of financial and cultural resources on educational attainment in the Netherlands. *Sociology of Education*, 59: 237–246.
- De Graaf, Paul M. (1989): Cultural reproduction and educational stratification. In Bakker, B. F. M.–J. Dronkers–G. W. Meijnen (eds): *Educational Opportunities in the Welfare State*
- DiMaggio, Paul (1982): Cultural capital and school success. *American Sociological Review*, 47: 189–201. (Magyarul megjelent: DiMaggio, Paul (1998): Kulturális tőke és iskolai siker. In Róbert Péter (szerk.): *Társadalmi mobilitás*. Budapest: Új Mandátum, 198–220.)
- Ganzeboom, Harry B.G (1986): *Cultural Socialization and Social Reproduction*. Paper presented at the XI. World Congress of Sociology, New Delhi
- Ganzeboom, Harry B. G.–Paul M. De Graaf–Róbert Péter (1990): Cultural reproduction theory on socialist ground: intergenerational transmission of inequalities in Hungary. In Kalleberg A. L. (ed): *Research in Social Stratification and Mobility*, Vol. 9. 79–103.
- Kalmijn, Matthijs–Gerbert Kraaykamp (1996): Race, cultural capital and schooling. *Sociology of Education*, 69: 33–34.
- Kolosi Tamás (1984): *Státusz és réteg*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- Lin, Nan (1997): Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás – a státuselérés strukturális elmélete. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum. 383–417.
- Mateju, P. (1988): *Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia in the Late Seventies*. Manuscript
- Mateju, P. (1990): Family effects on educational attainment in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands. In Peshar Jules L. (ed.): *Social Reproduction in Eastern and Western Europe*. Groningen: University of Groningen
- Merton, Robert K. (1980): A vonatkoztatási csoport elmélete és a társadalmi mobilitás. In Merton Robert K.: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat
- Róbert Péter (1986): *Származás és mobilitás*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- Róbert Péter (1991): The role of cultural and material resources in status attainment process: the Hungarian case. In Tóth, A.–L. Gábor (eds.): *Beyond the Great Transformation*. Budapest: Research Review, 145–170.
- Róbert Péter (2000): Bővülő felsőoktatás: ki jut be? *Educatio* (tavasz): 79–95.
- Utasi Ágnes (1984): *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet

KI KIVEL (NEM) HÁZASODIK? A PARTNERSZELEKCIÓS MINTÁK VÁLTOZÁSA AZ EGYÉNI ÉLETÚTBAN ÉS A TÖRTÉNETI IDŐBEN*

Bevezetés

A különböző társadalmi csoportok tagjai közötti házasságot – hasonlóan a nemzedékek közötti mobilitási mintákhoz – a rétegződéssel foglalkozó kutatók a társadalom nyitottsága, illetve zártsága egyik indikátorának tartják. Nyilvánvaló, hogy ha a házastársak kiválasztása véletlenszerű lenne, az gyakorlatilag a rétegek/osztályok közötti távolságok megszűnését jelentené. Vagyis a házassági minták vizsgálata a rétegződési folyamatok vizsgálatának integráns részét alkotja. A társadalmi tagozódással foglalkozó szakirodalom homlokterében annak a kérdésnek a megválaszolása áll, vajon hogyan formálódnak, alakulnak a különböző csoportok közötti határok. A témával foglalkozók érvelése szerint a házaspárok társadalmi pozíciója közötti korreláció ugyanúgy értelmezhető, mint a szülők és a gyermekek társadalmi jellemzői közötti asszociáció (Sorokin 1927; Berent 1954; Lipset–Bendix 1959; Hout 1982).

A házassági *homogámia* és *heterogámia* (a hasonló, illetve a különböző társadalmi jellemzőkkel bírók közötti házasodás) vizsgálatának hagyománya a második világháború előttre nyúlik vissza. Már ezek a korai elemzések is azt mutatták, hogy meglehetősen erős a házasfelek társadalmi jellemzői – vallása, származása, iskolázottsága, foglalkozása – közötti kapcsolat szorossága (Hunt 1940; Burgess–Wallin 1943). Az ötvenes évektől a nemzedékek közötti mobilitás vizsgálatával párhuzamosan tovább folytatódott a házassági minták tanulmányozása. Az eredmények a háború előttiekkel egybecsengőek voltak.

A magyar statisztika a házastársakkal kapcsolatos adatok közlésében messze megelőzte az országok nagy részét. Az első ilyen típusú információk a partnerek foglalkozási helyzetére vonatkozóan állnak rendelkezésre, és az 1896. évi népszámlálás budapesti kötetében található (Thirring 1898). A 19. század végi fővárosi házaspárok között meglehetősen magas volt a foglalkozási szempontból homogámok aránya, és ha figyelembe vesszük azt a tény, hogy ez a vizsgálat csak a budapesti párokra terjedt ki, akik közül hiányoztak a mezőgazdasági foglalkozásúak, akkor a homogám házasságok hányada minden valószínűség szerint egy országos minta esetén még magasabb lett volna. A házassági homogámia vallási hovatartozás szerint még ennél is erősebbnek bizonyult: a 20. század elején a párok mintegy kilencven százaléka tartozott ugyanahhoz a vallásfelekezethez, bár a vallási értelemben vegyes házasságok aránya később folyamatosan emelkedett (Szél 1933). Az 1948–60

* Ez a tanulmány a szerző *Ki mikor kivel (nem) házasodik? – A párkapcsolat-formálódás és a partnerszelekció változása az egyéni életútban és a történeti időben* című PhD-disszertációjának a része (témavezető: Róbert Péter). Elkészítését a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatta.

közötti időszakban valamelyest növekedett a különböző társadalmi-foglalkozási rétegek közötti házassági mobilitás, ami értelemszerűen a homogámia indexének csökkenéséhez vezetett (Vukovich 1962). Ez a tendencia folytatódott a későbbiekben is, egészen a nyolcvanas évek közepéig (Andorka–Harcsa–Kulcsár 1975; Kulcsár 1978; Harcsa–Kulcsár 1986). Andorka (1991) azonban ettől némileg eltérő következtetésre jutott a házassági minták társadalmi rétegek szerinti elemzésekor. Eredményei szerint a társadalmi-foglalkozási csoportok némelyikében (vezetők, értelmiségiek, szakmunkások) erősödött a homogámia a nyolcvanas évek első felére, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a házassági viszonyok elemzésekor a szintetikus mutatók mellett elengedhetetlen a rétegspecifikus vizsgálat. Az iskolázottság szerinti házassódotást illetően szintén viszonylag magas a homogámia mértéke. A hetvenes évek elején a házaspárok 64 százalékának volt az iskolai végzettsége azonos (Cseh-Szombathy 1979), míg tíz évvel később az iskolázottsági szempontból homogám párok aránya 52 százalék volt (Harcsa–Kulcsár 1986). Ezek az adatok jól mutatják, hogy az azonos iskolai végzettségű férfiak és nők a párválasztáskor elsősorban egymást preferálják.

A fentebbiekben idézett munkáknak azonban volt két „gyengéjük”. Egyrészt csak a házásokra, illetve a partnerkapcsolatban élőkre koncentrálnak vizsgálva a házassági homogámia/heterogámia történeti tendenciáit, tehát nem számoltak a nem házassódotással, illetve a partnerkapcsolat elhagyásával mint egy lehetséges döntéssel. Másrészt nem a különböző élettörténetekbe ágyazottan vizsgálták a partnerszelektív mechanizmust. Ebben a tanulmányban mindkét vonatkozásban továbblépünk. Ez azt jelenti, hogy olyan modelleket építünk fel, amelyeknek a függő változója a különböző típusú házassódotási esélye a nem házassódotáshoz viszonyítva; magyarázó tényezőit pedig az egyének különböző „történetei” – családi hátterük, iskolai életpályájuk – jelentik. A következő kérdésekre keressük a választ:

- 1) Milyen mértékben „hajlamosak” a különböző iskolázottságú egyének arra, hogy hozzájuk hasonló képzettségű társat válasszanak?
- 2) Hogyan befolyásolja a végzettség alapú partnerszelektívot a származás?
- 3) Milyen összefüggések fedezhetők fel az intergenerációs mobilitási tapasztalatok és a házassódotási mobilitás között?
- 4) Miként befolyásolja a házassódotási piac összetétele a partnerszelektívot preferenciákat?
- 5) Eltérnek-e a férfiak és a nők párválasztási elképzelései?

Kutatásunkat a KSH 1983. és 1992. évi társadalmimobilitás-felvételének adatain végezzük. Egy olyan adatállományt készítettünk, amely tartalmazza mindkét vizsgálat adattömegét oly módon, hogy csak azok a személyek szerepelnek az adatfájlbán, akik 1983-ban, illetve 1992-ben 70 évesnél fiatalabbak voltak.

Elemzésünket csak az *első* párkapcsolatok vizsgálatára szűkítettük, amelyet az indokol, hogy a partnerszelektívot minták nagyon különbözőek lehetnek aszerint, hogy hányadik együttélésről van szó (Jacobs–Furstenberg 1986). A házassódotások mellett az élettársi kapcsolatokat is elemezzük. A két párkapcsolati formát azonban nem tudtuk szétválasztani, egyrészt azért, mert az 1983. évi felvételben erről nem volt információ, másrészt a nem házassódotásoknak az itt vizsgált időszakban való alacsony elemszáma miatt.

Házassági homogámia/heterogámia: elméleti megfontolások

A partnerszelekciós mechanizmusok vizsgálatakor három dimenzió figyelembevétele szükséges. Az első azokra a *preferenciákra*, elvárásokra vonatkozik, amelyek a házastársat kereső személy megfogalmaz potenciális partnerével kapcsolatosan. A második az úgynevezett „*harmadik fél*” hatása, amely annak a társadalmi csoportnak a viselkedést befolyásoló szerepét takarja, amelybe a házasulandó egyén tartozik. A harmadik vizsgálati dimenzió pedig az a *házassági piac*, ahol a hajadon nők és nőtlen férfiak partnereiket keresik. A következőkben az ezen dimenziókkal kapcsolatos elméleti megfontolásokat tekintjük át.

A preferenciák

A partnerszelekciós döntések a házassági piacon történnek, ahol a házasodni vágyó férfiak és nők egyrészt „bemutadják” saját erőforrásaikat, amelyek alapján vonzóvá válhatnak mint potenciális partnerek; másrészt „értékelik” az ellenkező neműek különböző tulajdonságait, amelyek alapján kiválasztják jövőbelijüket. A bemutatandó és értékelendő tulajdonságok sokfélék lehetnek, a társadalmi rétegződéssel foglalkozó szociológia azonban elsősorban a különböző gazdasági, kulturális erőforrásokra – származás, iskolai végzettség, foglalkozási státusz, anyagi helyzet – koncentrál, és ezek szerepét vizsgálja a házasodási döntésekben. Így teszünk mi is, amikor a társadalomgazdasági és kulturális jellemzők mentén mutatjuk be a partnerszelekció lehetséges mintáit.

A társadalomgazdasági erőforrások

A társadalomgazdasági erőforrások azok a javak, amelyek biztosítják a család „jó létét”. A „jóllét” alapvetően háztartási szinten értelmezhető: a család minden tagja hozzájárul növeléséhez és mindenki élvezi áldásait is. Ebből következően a házaspár felek gazdasági státusza, jövedelme növeli (esetleg csökkenti) partnerük gazdasági társadalmi státuszát is – azáltal, hogy befolyásolja az egész család életszínvonalát. Vagyis a házasság előtt állók oly módon (is) próbálják jövőbeni gazdasági pozíciójukat kedvezőbbé tenni, hogy a lehető legvonzóbb karrierkilátásokkal, társadalomgazdasági erőforrásokkal rendelkező partnert keresik meg és kötnek vele házasságot. Ennek a „versenynek” az eredményeként a legvonzóbb tulajdonságokkal, a legtöbb erőforrással bíró potenciális partnerek egymást fogják választani, míg a szerényebb adottságúak előtt három választási lehetőség marad: vagy nem házasodnak meg, vagy elhalasztják házasságkötéseiket egy olyan életszakaszra, amikor már kedvezőbb gazdasági kilátásaiknak több bizonyítékát tudják adni; vagy egymást választják, növelve ezzel a homogámia nagyságát a társadalmi hierarchia alapján is.

Természetesen az ilyen típusú „házassági verseny” belső mechanizmusai időszakról időszakra változhatnak egy adott társadalomban, és alapvetően a nők szerepével – illetve annak átalakulásával – függenek össze. Amikor a házasság gazdasági alapja a családon belüli munkamegosztás, amelynek keretében a férfiak „feladata” a pénzkeresés, a nők pedig a háztartási munkavégzés keretében tudják a leg hatékonyabban kamatoztatni erőforrásaikat, a legjobb partnerválasztási stratégia

kedvező jövedelemszerzési potenciál (férfiak) „kicserélése” a háztartás „menedzselésében” használható tudásra (nők) (Becker 1974, 1981). Más szavakkal, egy ilyen típusú „házassági alkuban” a férfiak munkaerő-piaci, foglalkozási státuszukat és a nők egyéb erőforrásaikat – fizikai vonzerejüket, származásukat, kulturális aktivitásukat – „bocsátják áruba” (Jacobs–Furstenberg 1986). Ez a megközelítés kimondatlanul is azt feltételezi, hogy a „verseny” igazán csak a hajadon nők között folyik, akik megpróbálják megkeresni maguknak a lehető legjobb gazdasági státusszal rendelkező férjet. Feltételezhetjük azonban, hogy ez a párválasztási mechanizmus az elmúlt időszakban jelentősen átalakult. A nők egyre nagyobb munkaerő-piaci szerepvállalásával, képzettségük, foglalkozási státuszuk és az ebből következő jövedelemszerzési potenciáljuk növekedésével egyre hatékonyabban képesek hozzájárulni a család anyagi-gazdasági fejlődéséhez. Ebből viszont az következik, hogy a hajadon nők társadalomgazdasági erőforrásai legalább olyan fontos szerephez jutnak a házassági alkufolyamat során, mint a férfiakéi. A feleség humán tőkéje – iskolázottsága, munkapiaci szerepvállalása – hozzájárulhat a férj foglalkozási, gazdasági sikerességéhez egyrészt azáltal, hogy jól hasznosítható információkhoz, kapcsolatokhoz juttatja őt hozzá, másrészt a feleség által a háztartásba hozott jövedelem mintegy biztosítékul szolgálhat a férj hosszú távú céljainak érvényesítéséhez. Nyilvánvaló az is, hogy a nők munkaerő-piaci szerepvállalása nemcsak a gazdasági szükségszerűség következménye, hanem egy olyan, a nők részéről felmerülő kíváncsi, ami a kvalifikált, kedvező karrierkilátásokkal rendelkező (potenciális) feleségek tömegeit „csábítja” a munkapiacra, s ezzel hozzájárul a nők társadalomgazdasági erőforrásainak a házassági alkufolyamatban játszott szerepének erősödéséhez (Davis 1984).

A kulturális jellemzők

Amíg a társadalomgazdasági erőforrások figyelembevételével egy olyan partnerszelektációs mechanizmus adódik, amelynek lényege, hogy a házassági piac szereplői – saját jellemzőiktől függetlenül – a lehető legjobb erőforrásokkal rendelkező házas társat találják meg – tehát egy „versenyőr” van szó –, addig, a kulturális tőkén alapuló partnerszelektáció a „hasznót a hasonlóhoz” elvre épül. Az értékekben, a gondolkodásmódban, a véleményalkotásban meglévő hasonlóságok hozzásegítenek ahhoz, hogy megértsük egymás viselkedését; az ízlések azonossága lehetővé teszi a közös elfoglaltságokat, a közös időtöltést; a világról alkotott „tudás” hasonlósága megteremtí a közös gondolkodás és világlátás lehetőségét.

A szociológiai irodalomban elterjedt kulturális tőke fogalma kitűnően alkalmazható a házassági minták elemzésénél is (DiMaggio–Mohr 1985). Mivel a kulturális hasonlóságok személyes vonzerőhöz vezet(het)nek, elengedhetetlen feltételei magának a megismerkedésnek, az egymással való kapcsolatba kerülésnek. Az azonos mennyiségű és minőségű „kulturális tőke” vitathatatlanul elősegíti a hosszú távú partnerkapcsolatok kialakítását. Mivel a házasságban a legtöbb tevékenység és döntés közös – a gyermekek nevelése, a szabadidő eltöltése, a háztartás-felszerelési eszközök, a vagyontárgyak beszerzése stb. –, az ízlések, az értékek, egymásnak való meg nem felelése komoly problémákat eredményezhet. Összefoglalóan, a házasságlandók olyan partnert próbálnak maguknak találni, aki kulturális jellemzőiket tekint-

ve hozzájuk hasonló, ily módon megteremtve az alapját egy közös életstílusnak, amely a partnerkapcsolat sikerességének keretétül szolgálhat.

Természetesen egy konkrét házassági döntés esetében nagyon nehéz elválasztani egymástól a társadalomgazdasági erőforrások és a kulturális tényezők szerepét; nem igazán tudnánk megmondani, hogy a házasságuk előtt állók mikor vették figyelembe egymás gazdasági potenciálját és mikor választottak inkább kulturális preferenciáik alapján. Az is nyilvánvaló, hogy a jellemzők szerepének ilyen típusú elválasztása mind elméletileg, mind praktikus szempontból nehézkes, hiszen az egyének különböző tulajdonságai egymással szoros kapcsolatban vannak, és ezek a jellemzők valahol egymás „termékei” (pl. az iskolázottság, a foglalkozás, a kereset, a kulturális aktivitás). Ugyanakkor, a partnerszelekciót felfoghatjuk valamiféle, a „tágabb halmaztól a szűkebb halmaz” felé irányuló választási folyamatnak is. Ebben a megközelítésben a hajadon nők és a nőtlen férfiak első lépésben kialakítják a maguk szélesebb, szűkebb – ismeretségi, baráti körét, amely alapvetően a kulturális minták, a közös értékek, a közös gondolkodásmód alapján szerveződik. Ez a társaság alkotja a potenciális házastársak legtágabb csoportját. A második lépésben a választás már ezen csoporton belül történik, és ekkor már működésbe léphetnek a különböző gazdasági erőforrások is (munkapiaci státusz, foglalkozás, jövőbeni karrierkilátások, jövedelem). Végül a harmadik lépés magának a partnernek a kiválasztását jelentheti, amikor is – a kulturális, illetve a gazdasági tényezőkön túlmenően – a fizikai vonzerő, a „szerelem” jut főszerephez.

A „harmadik fél”

A házasság két ember közös döntéseként születik, ugyanakkor a partnerszelekció mechanizmusok vizsgálatakor nem tekinthetünk el a különböző külső tényezők befolyásoló szerepének elemzésétől. Mivel a heterogám házasságok a csoportkohézió gyengüléséhez és végső soron a csoport széteséséhez vezethetnek, az ezen társadalmi aggregátumot, intézményt képviselő „harmadik fél” érdeke az, hogy minél sikeresebben megóvja a házasodási korú fiatalokat a kifelé irányuló partnerkapcsolattól. „Harmadik félként” nagyon különböző nagyságú és szorosságú csoportok funkcionálhatnak; ide tartoznak az etnikai közösségek, a vallási felekezetek éppúgy, mint maga a szülői család.

Az esetek nagy részében a gyermekek valamiféle csoportazonosság, csoportszellem oltalma alatt nőnek fel. A csoportidentifikáció egyrészt a közös történelem, a közös értékek, a „közös sors” vállalásában ölthet testet, másrészt jelentheti a másságtól az elkülönülés pszichikai érzését. Minél erősebbek az ilyen típusú érzelmek, beállítódások, minél inkább internalizálódtak a közösség tagjaiban a csoporthoz tartozás kifejező normák, annál valószínűbb a házassági homogámia, illetve a kifelé házasodás elkerülése. A közösséghez való tartozásnak „belterjes” házasodással történő megerősítése különösen jellemző az etnikai, faji csoportoknál (Merton 1944), de nyilvánvalóan jelen van a különböző vallási közösségekben és társadalmi osztályokban, rétegekben is.

Magától értetődő a szülői család partnerválasztást befolyásoló szerepe is. A származási háttér egyrészt megjeleníti azt a kulturális klímát, azt az általános értékorientációt, amelyben az egyének felnőnek; másrészt behatárolja azt az ismeretségi kör-

(lokális házassági piacot), amelyhez a fiatalok eredendően tartoznak, és ahol – ha a későbbiekben nem kerülnek gyökeresen más környezetbe – megpróbálják megtalálni jövedöbelijüket; harmadrészt anyagi, gazdasági tőkét (vagy éppen ennek hiányát) képvisel(i). Mindebből az látszik, hogy a származási helyzet – a saját „teljesítményen” alapuló tényezők mellett (iskolázottság, foglalkozás, kereset) – mint az „örökölt” jellemzők megjelenítője „bélyegzi meg” a házassági piac szereplőit, és teszi őket még vonzóbbá vagy éppen ellenkezőleg, kevésbé „eladhatóvá” mint potenciális házastársakat.

A szülői család házassági magatartást befolyásoló szerepe természetesen többféle módon érvényesülhet. Kezdve a meglehetősen közvetlen kontrolltól – a szülők mint „házasságszerzők”, tanácsadók, ismerkedési összejövetelek szervezői, az anyagi támogatások megvonói nem megfelelő választott esetén – egészen a gyermekek iskoláztatásán keresztül érvényre jutó közvetett befolyásig. Ez utóbbi esetben nyilvánvalóan arról van szó, hogy a származási háttér még ma is jelentősen meghatározza azt a képzési utat, amelyet a fiatalok bejárnak (Magyarország vonatkozásában lásd például Róbert 1991 vagy Bukodi 1995), ily módon befolyásolja az iskolázottságot, a munkaerő-piaci esélyeket, a kulturális aktivitást, amelyek mentén kialakulnak a házassági preferenciák.

Tulajdonképpen ugyanezeket a komponenseket veszi számba Haller (1981) is, amikor a származás és a házasságkötés közötti kapcsolatot vizsgálja. Elsőként az egyének házassággal kapcsolatos attitűdjeit, várakozásait emeli ki, amelyek lényegesen befolyásolják a nőknek, illetve a férfiaknak azon vélekedését, hogy mikor érzik magukat házasságra „érettnek”. A második komponens a származást mint gazdasági-társadalmi erőforrást veszi figyelembe. A szülői család jövedelmi, anyagi helyzete, gazdasági stratégiái, kulturális értékei növelhetik, illetve csökkenthetik valakinek mint lehetséges házastársnak az „értékét”. A harmadik tényező magával a partnerszelektációs folyamattal függ össze. Itt azokat a származásspecifikus különbségeket kell kiemelnünk, amelyek befolyásolják a férfiak és nők iskolai és foglalkozási karrierút-választásait, ezzel strukturálva az egyéni életutat és a házassági „piacot”.

A szülői háttér házassági mintákat befolyásoló szerepe a nemzedékek közötti mobilitás hatásán keresztül is tetten érhető. Blau és Schwartz (1984) érvelése szerint a mobilitás már önmagában is növelheti a különböző „teljesítményfaktorokon” – például az iskolázottságon – alapuló házassági *heterogámiát*. Ez abból adódhat, hogy az intergenerációs szempontból mobil személyek nemcsak a saját jelenlegi társadalmi pozíciójukban lévő egyénnel „hajlamosak” kapcsolatot fenntartani, és ebből következően, házasságot kötni, hanem a származási csoportjukhoz tartozókkal is, akikkel közös kulturális, „világnézeti” alapon osztoznak. Ezt a gondolatmenetet tovább építve azt várhatjuk, hogy a társadalmi hierarchián „felfelé” mozgó fiatalok esetében a legnagyobb a „lefelé” házasodás esélye, hiszen az elért magasabb státusz ellenére kulturális klímájuk, társadalmi beágyazottságuk, kapcsolataik – legalábbis részben – származási rétegükhöz kapcsolja őket. Ugyanezen logika érvényesülhet a másik oldalon is, az intergenerációs szempontból „lefelé” mobilak esetében is: itt éppen hogy „felfelé” házasodást várhatunk, hiszen az anyagi vagy/és kulturális értelemben vett kedvező családi háttér a házassági piacon „kompenzálhatja” a rosszabb saját „teljesítményt”.

De elképzelhető egy ezzel ellentétes érvelés is. Eszerint éppen az intergenerációs szempontból „felfelé” mobilok között a legvalószínűbb a homogám, illetve a „felfelé” házasság. Ez a minta abból adódhat, hogy az iskolázottsági, társadalmi hierarchián felfelé lépők új státuszukat a házassággal is „megerősítik”, vagyis partnereiket úgy választják, hogy azok pozíciója legalább az övékkel megegyező legyen.

A házassági piac

Párválasztásról, partnerszelekciónál beszélve általában nem szeretünk a piac fogalmában gondolkodni. Ami természetes, hiszen itt egy olyan „magánügyről” van szó, amelyet a modern nyugati kultúrák sérthetetlennek tartanak. Mégis kétségbevonhatatlan tény, hogy a házassági hajlandóságot, a házassági döntéseket nemcsak az egyéni preferenciák, de a strukturális tényezők, a „kínálati oldal” milyensége is befolyásolja.

A házassági piac fogalmát Becker (1974; 1981) vezette be a témával foglalkozó szakirodalomba. Definíciója szerint általánosságban véve ez nem jelent mást, mint az eltérő nemű egyének interakcióinak a helyét a párkeresés időszakában. Természetesen nem beszélhetünk „egyetlen” házassági piacról, hiszen a fiatalok sokféle környezetbe ágyazottan élnek, és a lehető legkülönbözőbb helyeken találkozhatnak jövőbelijükkel. Ennek megfelelően a házassági piacot többdimenziós fogalomként kell értelmeznünk.

Kalmijn és Flap (2001) a makro-mikro értelmezési keret megkülönböztetését javasolja. Makroszinten a házassági piac a különböző demográfiai-társadalmi csoportok egymáshoz viszonyított méretét és földrajzi elhelyezkedését jelenti. Mikroszinten azt a lokális környezetet – települést, szomszédságot stb. –, ahol az egyén él, illetve azt a kapcsolathálózatot – ismerősi, baráti kört, iskolai, munkahelyi, vallási stb. közösséget –, amelynek a tagja. Ezek a helyi házassági piacok az esetek nagy részében társadalmilag szegregáltak, éppen ezért nagyon fontos szerep jut nekik a házassági minták kialakulásában.

Csak a „számok logikáját” követve, akkor a legnagyobb a homogám házasságkötés esélye, ha egy adott időszakban, egy adott életkorú népességben az egyes társadalmi csoportokba (pl. iskolázottsági szinthez) tartozó hajadon nők és nőtlen férfiak egyenlő számban fordulnak elő. Tegyük fel, hogy az egyetemi diplomáva rendelkező férfiak házassági mintáit vizsgáljuk. Ez esetben hiába szeretne egy ide tartozó nőtlen férfi elvenni egy hasonlóan iskolázott hajadont, ha nem vagy alig talál ilyen tulajdonságú nőt a házassági piacon. Ez a férfi „kénytelen” lesz „lefelé” házasságot kötni – függetlenül eredeti preferenciáitól. Összességében minél egyenlőbben oszlik meg a nem házas népesség a különböző társadalmi jellemzők szerint, annál nagyobb – elvileg – a homogám házasságok esélye.

A párkapcsolat-formálódás szempontjából persze legfeljebb csak a kiinduló lépést jelentheti a számok ezen logikája; a partnerszelekció ennél bonyolultabb jelenség, ahol lényeges szerep jut az úgynevezett helyi házassági piacoknak. A szociológiai irodalom három lokális házassági piac fontosságát hangsúlyozza: ezek az iskola, a szomszédság (a lakókörnyezet) és a munkahely (Kalmijn 1998). Ezen három házassági piac közül a „leghatékonyabbnak” az iskolát, főleg az egyetemet és a főiskolát tartják, mert ez a leghomogénebb összetételű az életkor, a jövőbeni karrierkilátások

és a kulturális erőforrások alapján, ugyanakkor a legheterogénebb a férfiak és nők egymáshoz viszonyított arányát tekintve. A munkahelyek mint helyi házassági piacok már kevésbé „hatékonyak”, ugyanakkor a női munkavállalás növekedésével, a foglalkozási szegregáció csökkenésével egyre nagyobb szerephez juthatnak (Davis 1984). Ami a szűkebb lakókörnyezetet, a szomszédságot megkülönbözteti a másik két házassági piactól, az azokban a társadalmi jellemzőkben rejlik, amelyek szerint ezek a „piacok” elősegítik a homogám párválasztást. Amíg az iskola vagy a munkahely inkább a „teljesítmény” (képzettség, foglalkozási státusz) alapú homogám házassodást teszi lehetővé, addig a szomszédság mint házassági piac a származási szempontú házasságkötés (etnikai, vallási, családi háttér alapú) leghatékonyabb te-repe, főleg ha erős a lakóhelyi szegregáció.

A földrajzi közelség mint a párkapcsolat-formálódást segítő tényező tárgyalásakor azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy a modernizáció, az iparosodás következtében nőtt a földrajzi mobilitás, ami a társadalmi rétegszerkezet átalakulását eredményezi. Ennek következtében az egyéneknek egyre nagyobb lehetőségük adódik arra, hogy ne csak a saját társadalmi csoportjukba tartozókkal találkozzanak, ami viszont a házassági homogámia csökkenésének az irányába hathat. A földrajzi közelség – a nagymértékű társadalmi átrétegződés ellenére – Magyarországon is jelentős szerepet játszik a párválasztásban. A hetvenes évek adatai szerint a házasságot kötők mintegy hatvan százaléka a házasságkötés előtt ugyanazon a településen lakott, ez az arányszám valamivel magasabb a városokban, mint a községekben (Cseh-Szombathy 1979). Ugyanakkor itt Cseh-Szombathy arra hívja fel a figyelmet, hogy „...a lakóhely szerinti kiválasztás valójában a társadalmilag hasonló csoportbeli kiválasztását jelenti; a térbeli közelség miatti találkozás nagyobb valószínűsége csak másodlagos szerepet játszik” (115. o.).

Az előbbieken az iskolát mint a teljesítmény alapú házassodást erősítő intézményt emeltük ki. Természetesen az iskola a származási homogámiát is elősegítheti. Ez egyrészt vonatkozik például a vallási középiskolákra, felsőoktatási intézményekre, ahol a diákok nagy része azonos felekezethez tartozik; de feltételezhetően a nem az adott felekezethez tartozók nagy része is rendelkezik valamiféle vallási hagyománnyal. Az iskola származási homogámiát erősítő szerepe persze indirekt módon is jelen van: minél magasabb szintű intézményről beszélünk, annál szelektáltabb társaságot találunk az iskolákban, és nemcsak az oktatási teljesítmény, hanem a családi háttér szempontjából is. Ugyanakkor, amikor az iskoláról mint a teljesítmény (képzettség) alapú házassodás legalapvetőbb színteréről beszélünk, nem tekinthetünk el attól, hogy az iskola az oktatási hierarchia különböző szintjein működő intézmények gyűjtőneve. A házasságkötés szempontjából viszont nem mindegy, hogy milyen szintű és típusú intézményt tekintünk lokális házassági piacnak. Nyilvánvalóan a középiskolából még „sokféle” mehetnek a tanulók, így az előttük álló további iskolai utak, a későbbi foglalkozási karrierkilátások nagyon sokfélék lehetnek. Ebből következően a középiskolai ismeretségre visszavezethető házasságok nem biztos, hogy ugyanolyan homogámok, mint, mondjuk, az egyetemeken „kötött” párkapcsolatok (Mare 1991).

A fentebbieken hivatkozott Kalmijn–Flap-tanulmány (2001) további két lokális házassági piac – a szülői család kapcsolathálója és a különböző önkéntes szervezetek, közösségek, klubok – fontosságát emelte ki. Kutatásuk – amelyet holland adato-

kon végeztek – szintén az oktatási intézmények elsődleges szerepét hangsúlyozta házassági homogámia erősítése szempontjából, függetlenül annak típusától. Ami családi kapcsolatháló hatását illeti, ennek a fontossága – a szűkebb lakókörnyezeti szerepével megegyezően – elsősorban a vallás alapú partnerszelekcióban mutatkozott meg. Egy további lényeges eredménye ennek a vizsgálatnak az volt, hogy szerzők a különböző „piacok” szerepének időbeli változását illetően felfedeztek egy olyan trendet, amely a hozzárendelés típusú elemek – lakókörnyezet, család, network – elsődlegességétől a teljesítmény alapú beágyazottságok – iskola, munkahely, önkéntes szervezetek – fontosságának az erősödése irányába vezet. Ez, nagy leegyszerűsítve, azt jelenti, hogy a párkapcsolatban élők egyre nagyobb hányada a iskolában, a munkahelyén vagy valamilyen szabadidős, szakmai, illetve egyéb típusú szervezet tagjaként találkozik partnerével; és csökken a közvetlen szomszédságból, a szülői család ismeretségi köréből választók aránya. Mindez arra utal, hogy házassági döntések teljesítménycentrikussá válása nemcsak a preferenciák ilyen irányú módosulásának köszönhető, hanem a lokális házassági piacok karakterének megváltozásából is fakad.

A történeti változások

Amikor a kutatók a házassági homogámia/heterogámia időbeli változásáról beszélnek, akkor ezen az esetek többségében a származási és az iskolázottság alapú házasságokat érintő trendeket értik. A modern államok legtöbbszörében csökkent a származási alapon kötött házasságok aránya; ez igaz az Egyesült Államokra (Kalmijn 1991), Hollandiára (Uunk 1996) éppúgy, mint Magyarországra (Uunk et al. 1996). Ezen tendencia legkézenfekvőbb magyarázata a házasságkötést befolyásoló „harmadik félre” és a házassági piacok strukturális hatására vezethető vissza. Egyrészt a fiatal felnőttek egyre inkább kikerülnek a szülői kontroll alól, partnerválasztásukat egyre kevésbé „hagyják” befolyásolni a szülők elképzelései által. Másrészt a fiatalok egyre tovább maradnak az iskolapadban, egyre magasabb képzettséget szereznek; az iskolavizsont inkább a „teljesítmény alapú” partnerkapcsolatok kialakulásának kedvező szemben a származási alapú házasságokkal.

Az iskolai homogámiára/heterogámiára vonatkozó trendek már nem ilyen egyértelműek: az Egyesült Államokban az iskolázottsági homogámia növekedését találták a kutatók (Kalmijn 1991; Mare 1991); hasonló eredmények adódtak a németeknél (Blossfeld–Timm 1997) és a magyar adatokon végzett elemzéseknél is (Uunk et al. 1996). A holland házassági minták szintén az iskolai alapú homogámia erősödésének irányába mutattak, de már korántsem olyan mértékben, mint az az előzőekben említett országok esetében volt tapasztalható (Hendrickx 1994). Ausztráliában viszont inkább az iskolázottsági homogámia stabilitását tapasztalták (Jones 1987); és végül vannak olyan nemzetek, ahol a végzettség „vezérelte” házasodásnak egyre kisebb szerep jut (Ultee–Luijckx 1990).

Többféle elméleti hipotézis is felhozható ezen történeti trendekkel kapcsolatosan. A kutatók egy része azzal érvel, hogy az utóbbi évtizedekben fokozatosan növekedett az iskolai alapú házasodás esélye azért, hogy a fiatalok egyre nagyobb hányada egyre tovább folytatja iskolai tanulmányait. Ennek eredményeként későbbi életkorra tolódik az iskola befejezése, egyre kisebb az az időintervallum, amely az ok

tatásból való kikerülés és a házasságkötés között telik el. Így a fiatalok – főleg a főiskolát és egyetemet végzettek – egyre nagyobb valószínűséggel találják meg élettársukat az iskolában (Mare 1991). Egy másik magyarázat a változó preferenciákra helyezi a hangsúlyt (Kalmijn 1991). Az iskolázottság egyre fontosabb társadalmi jellemzővé válik, hiszen a munkaerő-piaci karriernek, a kulturális erőforrásoknak az indikátora. Ebből következően a házassági piacon „verseny folyik” a legkedvezőbb iskolázottságú potenciális partnerek „megszerzéséért”; ez viszont azt eredményezi, hogy a képzettségi hierarchia tetején lévők egyre inkább egymást választják házastársul. A csökkenő házassági homogámiára szintén találtak elméleti magyarázatot a kutatók (Ultee–Luijckx 1990). Eszerint a partnerszelektációs döntések egyre kevésbé racionális és egyre inkább érzelmi alapon nyugszanak; s mivel a „romantikus” érzelmek felülmúlják a különböző státuszparaméterek hatását, az iskolázottságnak csökkenő szerep jut a házassági minták kialakításában.

A partnerszelektációs minták kutatásának két lehetséges kerete

A partnerszelektációs minták vizsgálatára alapvetően kétféle kutatási keret kínálkozik. Az egyik megközelítés a párválasztást egy szekvenciális folyamatként fogja fel, amelyben először magáról a párkapcsolat-teremtésről (vagy nem teremtésről) születik döntés, amelyet azután a megfelelő partner kiválasztása követ. A párkapcsolat-teremtésre és a párkapcsolat időzítésére vonatkozó döntés elemzése az egyén gazdasági-társadalmi jellemzőinek – iskolázottságának, munkapiaci tapasztalatának, foglalkozásának stb. –, valamint származásának – a szülők iskolai végzettségének, a vallási háttérnek stb. –, illetve értékeinek, preferenciáinak és a házassági piac összetételének a figyelembe vételével történik. Ezen döntési folyamatnak kétféle kimenete lehetséges: a hajadon, nőtlen személy dönthet a nem házasodás vagy a párkapcsolat elhalasztása mellett, és választhatja a partnerkapcsolatot is. Ezt követően azonban már csak azokra fókuszál a kutatás, akik a házasságkötés, illetve más együttélési forma kialakítása mellett döntöttek. A partner kiválasztását szintén az egyéni jellemzők, a családi háttér, a preferenciák és az elérhető partnerek „milyensége” – a házassági piac összetétele – befolyásolja; tehát ezen változók mentén történhet a „ki kivel házasodik” problémakör vizsgálata. A párválasztási mintákkal foglalkozó szakirodalom nagy része ebbe a kutatási keretbe illeszkedik. Vagyis szigorúan elválasztja egymástól a házassági hajlandóság és a házassági homogámia/heterogámia vizsgálatát.

A párválasztási minták fentebbiekben ismertetett megközelítése azonban három lényeges elemzési szempontot kihagy. Egyrészt „megfeledkezik” a házasságkötés életútbeli időzítéséről, más „történetekkel” – az iskolai életúttal, a munkaerőpiacra lépéssel, a foglalkozási karrierrel – való összeegyeztetéséről; másrészt nem veszi figyelembe a nem házasodás választását, mint olyan lehetőséget, amellyel minden hajadon nő és nőtlen férfi élhet; harmadrészt az esetek többségében csak az azonos jellemzőkkel rendelkezők közötti párkapcsolatra (a homogámiára) koncentrálnak. Nem találunk lényeges bizonyítékokat arra nézve, hogy a hajadonok/nőtlenek először azt a „kétkimenetelű” döntésüket hozzák meg, amely szerint vagy megházasodnak, vagy sem, és csak utána választják ki a számukra legmegfelelőbb partnert. Valószínűbb

feltételezésnek tűnik, hogy a házasságkötés előtt állók szemében a két döntés „egy bemosódik”. Azaz akkor döntenek a házasság mellett, ha megtalálták azt a társat, akinek a jellemzői, erőforrásai, értékei, gondolkodásmódja az igényeiknek a legjobban megfelel.

Ebben a megközelítésben a házassági döntési mechanizmus a következőképpen ragadható meg: a hajadonok/nőtlenek szemben találják magukat a házassági piacon, ahol a különböző szereplőkkel, akik mindnyájan különböző tulajdonságokkal – származás, iskolázottság, foglalkozás, értékek, fizikai vonzerő stb. – rendelkező potenciális partnerek. Nyilvánvalóan a házasságkötés előtt állók legtöbbször többé-kevésbé körvonalazódott preferenciái vannak jövőbeni házastársával kapcsolatban, és ezeket az elképzeléseket próbálja meg érvényesíteni. Azaz addig „keres” a házassági piacon, amíg nem találja meg a számára legmegfelelőbb partnert. Az is elképzelhető, hogy egyáltalán nem talál az általa elképzelt tulajdonságokkal rendelkező személyt; ekkor két dolgot tehet, vagy „lejjebb adja”, és megelégszik szerényebb jellemzőkkel rendelkező társsal; vagy tovább keres, és kitolja a partnerteremtés időpontját. Végül az is előfordulhat, hogy keresése eredménytelen marad – vagy azért, mert „túl magasra” tette a mércét az általa felkínált erőforrásokhoz képest, vagy azért, mert időközben „elfogytak” a szóba jöhető partnerek a házassági piacon, vagy egyszerűen nem akar megházasodni.

A házassági minták vizsgálatának ez a nem szekvenciális megközelítése ma még a nemzetközi szakirodalomban is meglehetősen ritka. Az első ilyen próbálkozás Blossfeld és Timm (1997) munkája volt, akik német adatokon elemezték a házassági immobilitás, a felfelé, illetve a lefelé házasságok összefüggését az egyének iskolatörténetével; így próbálván, egyrészt, közelebb jutni az iskola mint házassági piac megértéséhez, másrészt elhelyezni a házasságkötést az egyéni életútban. Ezen tanulmány példájára készül egy nemzetközi összehasonlító kötet, amelynek célja az iskolázottságalapú házassági minták, a családformálódás és az életút más elemei közötti összefüggés feltárása kilenc európai országban, köztük Magyarországon is (Blossfeld–Timm, megjelenés alatt). Lewis és Oppenheimer (2000) az előbbi tanulmányhoz hasonló stratégiát követve azt vizsgálta, hogy a regionális házassági piacok összetétele mennyiben befolyásolhatja a különböző típusú partnerkapcsolatok – homogám, felfelé, lefelé történő házasság – valószínűségét.

Ebben a tanulmányban a párválasztás nem szekvenciális kutatási megközelítését alkalmazva a házassági döntéseket egy élettörténeti keretben vizsgáljuk, és így próbálunk meg választ adni a „ki kivel házasság” kérdés mellett a „ki kivel mikor (nem) házasság” kérdésre is.

Házassági homogámia/heterogámia: empirikus eredmények *Statistikai modellek, adatok, változók*

A partnerszelekciós minták életútbeli alakulásának vizsgálatára az élettörténeti elemzési keretet használjuk (pl. Yamaguchi 1991; Blossfeld–Rohwer 1995). Az ilyen típusú elemzésekben a függő változót valamilyen esemény egy adott t időpont utáni bekövetkezése jelenti, feltételezve, hogy a vizsgált esemény addig az időpontig nem következett be. Egy korábbi tanulmányunkban már használtuk ezt a módszert a házasságkötési hajlandóság életútbeli és időbeli változásának kutatására (Bukodi 2001a).

Itt az előzőekhez képest annyiban lépünk tovább, hogy függő változónk már nem csak kétértékű lehet – valaki megházasodik bizonyos időpontig, vagy sem –, hanem több értéket is felvehet, attól függően, hogy a hajadon/nőtlen kérdeztünk milyen iskolázottságú partnerrel köt házasságot. Ez azt jelenti, hogy olyan statisztikai modelleket alakítunk ki, amelyeknek a függő változója a különböző típusú házasságkötés esélye a nem házasodáshoz viszonyítva; magyarázó tényezőit pedig az egyének különböző „történetei” jelentik. Kéttípusú függő változóval dolgozunk. Az első hatkategorias, és a következő csoportok elkülönítésére ad lehetőséget: a házastárs 1) legfeljebb általános iskolai végzettségű, 2) szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezik, 3) érettségizett, 4) főiskolai diplomás (vagy főiskolára jár), 3) egyetemet végzett (vagy egyetemre jár); mindez ahhoz viszonyítva, hogy egy adott életkorig a kérdeztett 6) (még) nem házasodott meg. A másik típusú függő változónk négyféle értéket vehet fel annak megfelelően, hogy az egyén 1) azonos iskolai végzettségű társat választ (homogámia), 2) nálánál iskolázottabb partner mellett dönt (felfelé házasodás), 3) képzetlenebb társal teremt párkapcsolatot (lefelé házasodás). A viszonyítási alapot ez esetben is azok jelentik, akik egy adott időpontig 4) még nem alakítottak ki partnerkapcsolatot.

Vizsgálatunkban a 70 évesnél fiatalabbakat szerepeltettük (N = 50109), akiket 14 éves korukban „kezdünk el megfigyelni”, és mindaddig nyomon követtük életpályájukat amíg 1) megházasodtak, vagy 2) nem házasodtak meg, de betöltötték 40. életévüket (ezen életkor után az első házasságkötési valószínűség alig-alig változik), vagy 3) nem érték el ezt az életkort, de a felvétel idejéig (1983-ig, illetve 1992-ig) hajadonok/nőtlenek maradtak.

A statisztikai elemzést egy speciális adatbázison, egy úgynevezett *eseményorientált* (event-oriented) adatállományon végeztük. Ennek elkészítéséhez Blossfeld, Hamerle és Mayer (1989), illetve Blossfeld és Rohwer (1995) módszerét alkalmaztuk. Első lépésben a nőtlen/hajadon egyének iskola- és foglalkozástörténetét végigkövetve minden egyes, a kérdeztettek élettörténetében előforduló iskolai (munkahelyi) periódust különálló epizódként vettünk figyelembe. Ezt követően ezeket az epizódokat tovább bontottuk évekre, így az évek képezik az eseményorientált adatállományunk legkisebb megfigyelési egységét. Vagyis elemzésünket nem egy hagyományos adatbázison végeztük, ahol az adatállomány „sorait” a megkérdezett személyek, „oszlopait” pedig ezen személyek különböző jellemzői jelentik, hanem egy úgynevezett *személy-periódus* (person-period) adatbázison, ahol egy megfigyelt személyhez több „sor” is tartozhat attól függően, hogy mennyi idő telt el az általános iskola elvégzése és a házasságkötés között.¹ Például tegyük fel, hogy valaki

¹ Az empirikus eredmények értékelésekor figyelembe kell venni, hogy az ily módon átalakított adatállomány egyes megfigyelései (évei) egymástól nem függetlenek, hiszen egy személyhez több „sor” is tartozik/tartozhat. Ez azt jelenti, hogy a hagyományos statisztikai varianciatesztek alkalmazásával alulbecsüljük a standard hibákat. Statisztikai elemzésünk egy leegyszerűsített formáját (amikor csak a házásokra koncentrálna vizsgáltuk a különböző iskolázottságú partnerrel kialakított párkapcsolatok valószínűségét) elvégeztük az egyéni adatállományon is. Az ott kapott paraméterbecslések szignifikanciaértékei alig-alig tértek el a jelen elemzés szignifikanciaértékeitől (feltehetően a nagy mintaclemszám miatt); ezért úgy véljük, hogy a társadalomstatisztikai/szociológiai elemzésekben bevett varianciatesztek alkalmazása nem eredményez lényeges torzítást eredményeinkben.

1970-ben volt 14 éves – ezt az életkort tekintettük a házassággötés lehetséges alhatárának –, és 20 éves korában házasodott meg. Ez a személy adatbázisunkban h „sorrall” szerepel, annak megfelelően, hogy 1970 – a „kockázati periódus” kezdete – és a megházasodás éve között hét év telt el. Az ilyen típusú adatállomány – hasonlóan a személyi szintű adatbázisokhoz – szintén tartalmazza a megfigyelt személyek különböző paramétereit, de – a szokásos vizsgálatoktól eltérően – ezek a „változók” lehetnek statikusak (értékükben az idődimenziótól függetlenek) – mint például a származás – vagy dinamikusak (az idődimenziótól függőek). Ez utóbbi változók értéke az egyének élettörténetében előrehaladva évről évre változhat/változik (pl. az iskola elvégzése óta eltelt idő, az iskolázottság szintje).

Az első típusú függő változónk esetében (amikor a különböző iskolázottságú partnerekkel kötött házasságok esélyét vizsgáljuk) az eseménytörténeti módszer alkalmazása technikailag egy multinomiális logisztikus regressziós elemzés végrehajtását jelenti.² A másik függő változónk esetében (amikor a homogám, a felfelé és a lefelé házasodás valószínűségeit elemezzük) a logisztikus regresszió módszeréhez fordulunk.³ Magyarázó változónk tartalmáról, előállításáról az 1. táblázat informál.

² A multinomiális logisztikus regressziós modell szerint annak a valószínűsége, hogy egy személy egy t időpontban egy r típusú eseményt (pl. egy érettségizett partnerrel kötött házasságot) tapasztal meg egy s eseményhez (pl. a nem házasodáshoz) viszonyítva következő kifejezéssel írható fel:

$$\text{Log}(p_{rit}/(p_{sit})) = \beta_{r0} + \beta_{r1} x_{ri} + \beta_{r2} w_{rit}, \quad r = 1, \dots, s-1 \quad (1)$$

Ebben a kifejezésben ha az $r=1$, akkor egy általános iskolai végzettségű, ha az $r=2$, akkor egy szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkező, ha az $r=3$, akkor egy érettségizett, ha az $r=4$, akkor egy főiskolát végzett, ha az $r=5$, akkor egy egyetemi diplomás partnerrel kötött házasság bekövetkezésének az esélyéről beszélünk, adottnak véve azt a tényt, hogy az egyén időpontig nem alakított ki párkapcsolatot. A p_{rit} jelöli az r esemény t időpontban való bekövetkezésének a valószínűségét annak figyelembevételével, hogy az i egyén rendelkezik az x_{ri} tulajdonságokkal, amelyek az időtényezőtől függetlenek (pl. a származás), a w_{rit} jellemezhető w_{rit} sajátosságokkal, amelyek az időtényezőtől függőek (pl. az életkor, az iskola elvégzése óta eltelt idő, az iskolai végzettség). β -val a vonatkozó paraméterbecsléseket jelöljük.

³ Ebben az esetben azért nem a multinomiális regresszió módszerét alkalmazzuk, mert más csoportok vannak a különböző típusú házassággötések „kockázati periódusában”. Amikor homogám párkapcsolat-teremtésre mindenkinek van esélye, addig a felfelé házasodás esetében automatikusan kimaradnak az elemzésből a legiskolázottabbak (hiszen ők „már nem tudnak hová” felfelé házasodni); a lefelé házasodás vonatkozásában pedig nyilvánvalóan nem foglalkozunk a legfeljebb általános iskolai végzettségűekkel (hiszen ők már „nem tudnak hová” lefelé házasodni). Ezért a logisztikus regressziós modellel dolgozunk, a következő kifejezés szerint:

$$\text{Log}(p_{it}/(1-p_{it})) = \beta_0 + \beta_1 x_i + \beta_2 w_{it} \quad (2)$$

A p_{it} annak az esélyét jelenti, hogy az i egyén homogám módon házasodik (illetve nálánál jobb vagy rosszabb iskolázottságú partnert talál) egy t időpontban, feltéve, hogy eddig az időpontig nem kötött házasságot. Az x_i itt is az értékükben az időtől független egyénjellemzőket jelöli, a w_{it} pedig az időben változó tulajdonságok hatását jeleníti meg a t időpontban.

Az élettörténeti minták

Korábbi kutatásaink szerint (Bukodi 2001a) az első házasságkötési hajlandóság egy haranggörbét formáz, amely a nőknél 20-21, a férfiaknál 26-27 éves korban éri el maximumát. Mostani elemzésünk viszont azt sugallja, hogy a párkapcsolat-teremtés időztetését befolyásolja a partner iskolai végzettsége is – a nőknél inkább, mint a férfiaknál (a 2. és a 3. táblázatok életkorra vonatkozó paraméterbecslései). Minél magasabb a szóba jöhető férj iskolázottsága, annál később házasodnak meg a nők. Legkorábban – 20-21 éves korban – azok a hajadonok alakítják ki párkapcsolataikat, akiknél a (potenciális) partner általános iskolát vagy szakmunkásképzőt végzett. Őket az érettségizettekhez és a főiskolai diplomásokhoz férjhez menők követik – ez esetben 22-23 évesen a legvalószínűbb a párkapcsolat-teremtés. Végül azok következnek, akik egyetemi végzettségű férfit választanak – vagy akiket az egyetemi végzettségű férfiak választanak (itt 24-25 éves korra esik a házasságkötések legnagyobb része).

A férfiaknál a potenciális feleség iskolázottsága szerinti életkori differenciák kevésbé jellemzőek. A diplomás partnert választók kivételével a házasságkötés minden esetben a nőtlen férfi 24-25 éves korában a legvalószínűbb. Főiskolai diplomás vagy egyetemi végzettségű partnereknél valamivel későbbre – 26-27 éves korra – esik a családalapítások többsége.

Az, hogy az oktatásban való részvétel, illetve az iskola befejezése óta eltelt idő milyen nagy szerepet játszik a partnerszelekcióban, nyilvánvaló. Statisztikai eredményeinkből két jellemző mintázat látszik kirajzolódni (a 2. és a 3. táblázatoknak az iskola elvégzése óta eltelt időre vonatkozó paraméterbecslései). Az egyik szerint minél magasabb a (potenciális) házastárs iskolai végzettsége, annál kevesebb idő telik el az iskola elvégzése és a családalapítás között. A másik szerint minél kvalifikáltabb partnerről van szó, annál kevésbé „szükséges” az iskolapad elhagyása ahhoz, hogy valaki megházasodjék. Ezek az eredmények persze az előzőekben felvázolt életkori mintázatokból következnek. Hiszen nyilvánvaló, hogy a képzetlenek esetében több időnek „kell eltelnie” az iskola befejezése és a házasságkötés között, mint az egyetemi diplomásoknál; egyszerűen azért, mert az előbbiek korábban hagyják el az iskolarendszert.

A nőknél a legfeljebb általános iskolai partnerrel kötött házasságok legnagyobb eséllyel az oktatásból való kikerülés utáni 7-8. évben történnek, és ezután fokozatosan visszaesik a házasodási hajlandóság. Szakmunkás és középiskolai végzettségű férj esetén ugyanez a valószínűség a tanulmányok befejezése utáni 3-4. évben a legmagasabb, majd folyamatosan csökken. Végül diplomás partnereknél a hajadonok az iskoláik befejezését követő első, második évben családot alapítanak. A férfiaknál az eredmények ugyanezek, azzal a különbséggel, hogy náluk a házasságok – az egyetemi diplomás nőkkel történő partnerkapcsolat kivételével – később kötődnek.

Eddigi eredményeink alapján világos, hogy a párkapcsolat-teremtés valószínűségét a saját erőforrások mellett a potenciális házastárs jellemzői is befolyásolják. Ezt erősítik meg azok a statisztikai becslések is, amelyek a homogám, a felfelé és a lefelé irányuló házasságok kialakításának az esélyeire fókuszálnak (a 4. és az 5. táblázatok életkorra vonatkozó regressziós becslései).

A hajadonok a sajátjuknál rosszabb iskolai végzettségű partnerhez fiatalon – 20-21 éves korban – mennek hozzá a leginkább, aztán meredeken visszaesik a lefelé házassodás valószínűsége. Az azonos iskolai csoporton belül való házassodásra 22-23 éves korban van a legnagyobb esély; iskolázottabb partnert pedig 24-25 évesen választanak a leggyakrabban a nők. A férfiaknál nincsenek ilyen mértékű időzítési differenciák.

A fentebbi eredmények azt jelzik, hogy az iskolázottsági – és ebből következő munkapiaci, foglalkozási, kulturális – szempontból rosszabb társ választása leginkább fiatalon történik, és a későbbiekben a családalapítás előtt állók „nem engedhetik meg maguknak”, hogy az övéknél kedvezőtlenebb társadalmi jellemzőkkel bíró partnert válasszanak. Ez – legalábbis részben – azzal magyarázható, hogy a későbbi életszakaszokban a párt keresők egyrészt már többet tudnak „mondani” saját magukról, a jövőbeni karrierkilátásairól (képzettség, munkapiaci beágyazottság, a foglalkozási életút elindulása stb.); másrészt potenciális partnerüktől is többet várnak el ilyen szempontból; harmadrészt jobban meg tudják ítélni a jövőbeni kilátások ezen „felmutatott jeleit”. Ez viszont azt jelentheti, hogy a házassági döntések megfontoltabbakká válnak, a házassági piac szereplői „versenyeznek” a legjobb partnerekért, és igyekeznek a lehető legkedvezőbb házassági alkukat kialakítani, hogy ily módon is javítani tudják egyrészt a saját életesélyeiket, másrészt a jövőbeni családjuk egzisztenciális, kulturális „jóllétét”.

Az iskolai végzettség szerinti minták

Az iskolai végzettség egyrészt a kulturális erőforrások, másrészt a jelenlegi munkaerő-piaci helyzet, harmadrészt pedig a jövőbeni karrierkilátások egyik legjobb indikátora. Mindhárom minőségében lényeges meghatározója a házassági mechanizmus alakulásának. A házassági homogámiával foglalkozó korábbi elemzésünk eredményei szerint (Bukodi 2001b) a különböző iskolázottságú hajadon nők és nőtlen férfiak legszívesebben a saját iskolai kategóriájukon belül házassodnak, és ez manapság még inkább így van, mint korábban. Ugyanakkor a homogámiára való hajlandóság végzettségi szintek szerint változik. Az egyetemet végzetteknel a legmagasabb, azután lefelé haladva az iskolai hierarchián csökken, hogy a képzettségi rangsor alján ismét felugorjon.

Az eseménytörténeti elemzésből származó statisztikai becsléseink – amelyeket a 2. és a 3. táblázat iskolázottságra vonatkozó része mutat be – inkább az „átházassodások” tipikus mintázatát emelik ki. Minél távolabbi iskolai kategóriákról van szó, annál valószínűtlenebb az odatarozók között a párkapcsolat. Más szavakkal, amíg a szomszédos képzettségi csoportok közötti partnerkapcsolatnak igen nagy az esélye, addig a „távolsági” házasságoknak meglehetősen alacsony a valószínűsége. Például a középiskolát végzettek – ha nem érettségizett partnert választanak –, leginkább valamilyen diplomás társ mellett döntenek. A főiskolai végzettségűek (illetve a főiskolára járók) esetében viszont – saját iskolai kategóriájukon kívül – az egyetemi diplomások és az érettségizettek a „legkívánatosabbak”.

Ha nem a különböző iskolai szintek közötti „keresztházassodásokra”, hanem a homogám, a felfelé, illetve a lefelé házassodásokra figyelünk, a kapott minták akkor is a fentebbi eredményeket erősítik meg (a 4. és a 5. táblázat iskolázottságra vonatkozó paraméterbecslései). A felfelé történő házassodásra az általános iskolai

végzettségűeknek van a legnagyobb esélyük. Ez persze természetes is abban az értelemben, hogy „felettük” ott vannak még a magasabb szintű iskolai csoportok. Ami a homogám párkapcsolatok kialakítását illeti, az egyetemi diplomások mellett az iskolai hierarchia legalján, a legfeljebb általános iskolát végzettek között a legvalószínűbb a csoporton belüli házasodás – ahogyan azt korábbi elemzésünk is mutatta. S végül a rosszabb társadalmi státuszú partner választása a főiskolai diplomásoknál a leggyakoribb – legalábbis a nőknél. (A férfiaknál gyakorlatilag nincs különbség a főiskolát és az egyetemet végzettek lefelé házasodási esélyeiben.) A nőknél mutatkozó minta viszont némileg meglepő, hiszen az előbbi logika szerint az egyetemet végzetteknel „kellene” a legmagasabbnak lennie a lefelé házasodás esélyének, hiszen „alattuk” ott vannak az alacsonyabb képzettségi szintek. Ez még sincs így, ami arra utal, hogy az egyetemi diplomás nők saját gazdasági, kulturális erőforrásaikat többre értékelik annál, mintsem hogy „belemenjenek” egy rosszabb státuszú partnerrel kötendő házasságba.

A családi háttér szerinti minták

Eredményeink szerint a családi háttér nemcsak magát a házassági hajlandóságot befolyásolja, hanem azt is, hogy ki kivel (nem) házasodik. Minél iskolázottabb a (potenciális) partner, annál jobb családi háttérrel „kell” rendelkeznie a házasulandó fiatalnak (a 2. és 3. táblázatok apa iskolázottságára vonatkozó paraméterbecslései).

Mindez azt bizonyítja, hogy a származásnak a házasodási mechanizmusok alakulásában kulcsszerepe van. Statisztikai eredményeink szerint a családi háttér és a saját erőforrások hatása mintegy „összeadódik”; és a társadalmi hierarchia két végpontján a házassági homogámia további erősödéséhez vezet. Vagyis a legképzetlenebbek esetében a rossz családi háttér még tovább csökkenti egy kedvező „parti”, a felfelé házasodás esélyét; ez viszont növekvő csoporton belüli házasságot – vagy nem házasodást – eredményez. A hierarchia tetején a helyzet éppen fordított: ez esetben a gazdasági, kulturális értelemben vett előnyös származás még „vonzóbbá teszi” a saját erőforrásokat a házassági piacon.

A származás azonban valamiféle „kompenzáló szerepet” is betölthet a házassági alkuk során – ahogyan ezt a korábbiakban már említettük. A következőkben a családi háttér ezen hatásának a meglétét vagy a hiányát kutatjuk, mégpedig oly módon, hogy a nemzedékek közötti mobilitás függvényében elemezzük a homogám, a felfelé, illetve a lefelé irányuló házasodás esélyét (1-3. ábrák, amelyek a 4. és az 5. táblázatokban található statisztikai modellek alapján mutatják a párkapcsolatteremtés becsült esélyeit).

A kétféle mobilitás – az intergenerációs és a házassági – közötti összefüggés más a férfiaknál és más a nőknél. Amíg a férfiak párválasztásaikkal igyekeznek megerősíteni elért társadalmi helyzetüket, addig a nők sokkal inkább „visszaházasodnak” származási pozíciójukhoz. Nézzük ezt részleteiben.

Az apjukkal azonos iskolai végzettségűek – az immobilok – a legnagyobb valószínűséggel homogám párkapcsolatot alakítanak ki; azaz partnerük megválasztásakor mind a származási, mind a saját társadalmi státuszukat megerősítik. Ebben nincs különbség férfiak és nők között. Annál inkább az intergenerációs szempontból felfelé mobilok házasodási viszonyaiban. A férfiak ebben az esetben is az azonos

képzettségüket preferálják, a nőknél viszont a lefelé házasodásnak van a legnagyobb esélye.

Míndez több dolognak is lehet a következménye. Egyrészt utalhat arra, hogy ha a kedvezőtlen származási környezetükből kikerült hajadonok nem találnak az övékkel azonos iskolázottságú partnert, akkor – a házasságot „előíró” környezeti nyomás hatására – könnyebben lemondanak eredeti elképzeléseikről, mint a férfiak, és egy kevésbé képzett, rosszabb társadalmi státuszú párral is beérik. Másrészt következhet abból, hogy a nők különböző típusú – így a házassági – viselkedésére egyszerűen jobban rányomja a bélyegét a szülői család helyzete, gondolkodásmódja stb., mint a férfiak választásaira. Erre utal az is, hogy az iskolai esélyegyenlőtlenségek vizsgálatakor szintén lényeges különbségeket tapasztaltunk a származás hatásában férfiak és nők között. Ezek szerint a lányok iskolai sikerességét lényegesen befolyásolja az a „kulturális” környezet, amelyben nevelkedtek, míg a fiúk továbbtanulási esélyeit – ha valami, akkor – inkább a származás anyagi komponensei érintik (Bukodi 1999; 2000).

A szüleiknél alacsonyabb iskolázottságúaknál megint csak figyelemre méltóak a nemek közötti eltérések. Egyrészt az intergenerációs szempontból lefelé mobil hajadonok között jóval alacsonyabb a párkapcsolat-teremtési hajlandóság, mint a felfelé mobiloknál vagy akár az immobiloknál. Ezek a különbségek a férfiaknál elenyészőbbek. Másrészt amíg a férfiaknál ez esetben is a homogám párkapcsolatnak van a legnagyobb esélye, addig a nőknél az azonos képzettségű partnerre kötendő házasság valószínűsége hozzávetőlegesen akkora, mint a felfelé házasodás esélye. Más szavakkal, az apjuknál alacsonyabb iskolázottságú nők vagy nem alakítanak ki párkapcsolatot – mert származási helyzetük mind anyagilag, mind egyéb szempontból „megvédi” őket a házasságot „kikényszerítő” társadalmi nyomástól – vagy házastársuk megválasztásakor inkább szüleik társadalmi helyzetéhez „igazodnak”.

A házassági piac hatása – az időbeli változások

Az eddigiekben egyrészt a partnerszelekciós preferenciákról volt szó, másrészt arról, hogy ezeket a preferenciákat milyen mértékben „téríthetik el” a szülők társadalmi jellemzői. Viszont nem – vagy csak részben – volt szó ezen preferenciák megvalósíthatóságának objektív feltételeiről, azaz a házassági piac befolyásoló hatásáról. A következőkben ezt vizsgáljuk meg.⁴ Nyilvánvaló, hogy hiába fogalmaznak meg preferenciákat a házasulandók, ha azt a házassági piac „nem engedi” beteljesíteni. Hiába választana egy érettségizett hajadon legszívesebben egy egyetemi diplomás partnert, ha az adott életkori csoportban „hiány van” egyetemet végzett nőtlenségi fiatalemberekből.

Eredményeink a vártak megfelelőek annyiban, amennyiben a becslések előjele pozitív; ugyanakkor maguk a becslési értékek olyan kicsik, hogy értelmezésükkor mindenképpen óvatosoknak kell lennünk (a 2. és 3. táblázatok házassági piacra vonatkozó statisztikai becslései). A „kinálati oldal” házassági viselkedést befolyá-

⁴ A következő mérőszámot alkalmazzuk (lásd 1. táblázat): egy adott történelmi időszakban, egy adott életkori periódusban és egy adott iskolai szinten mekkora a hajadonok és a nőtlenségi egymáshoz viszonyított aránya.

soló hatása nem egyformán érvényesül a különböző iskolai kategóriáknál. Az iskolai hierarchia két szélén – a legfeljebb általános iskolai végzettségű házastársaknál és a diplomás partnereknél – a házassági piac összetételének a hatása ugyan pozitív, de statisztikai értelemben nem szignifikáns. Ezzel ellentétben a képzettségi rangsor közepén – a szakmunkás végzettségű és az érettségizett házastársak esetében – a „kínálat” szignifikánsan befolyásolja a partnerválasztást. Vagyis a szakmunkás képzettségű, illetve az érettségizett nőtlen férfiak számának az emelkedése megnöveli annak az esélyét, hogy egy adott életkorú, adott iskolázottságú nem házas nő ilyen végzettségű férjre válasszon magának. Ami a „női kínálatot” illeti, a hatások ehhez hasonlóak.

Ezek az eredmények azt jelzik, hogy amíg az iskolai hierarchia közepén elhelyezkedő potenciális házastársak kiválasztása a párt keresők preferenciáin, a családi hátterén kívül, ha nem is nagy mértékben, de a „piac” összetételén is múlik; addig a hierarchia két szélén a házassági elképzeléseket gyakorlatilag nem befolyásolják a kínálati tényezők. Vagyis a partnert keresők számára a „legjobb” megoldás minden esetben egy diplomás társ választása; kvalifikálatlan társat viszont nem szívesen választanak a partnert keresők, még akkor sem, ha „túlkínálat” van belőlük.

Az objektív lehetőségek hatásának számbavétele mellett kíváncsiak voltunk arra is, vajon időben hogyan alakul a különböző típusú házasságkötések választásának az esélye. Közismert, hogy a házassági arányszámok a nyolcvanas évek elejétől kezdődően lényegesen visszaestek (pl. Csernákné 1997). Ez azonban az „összes” házasságra vonatkozik, függetlenül a párkapcsolat típusától. Mostani elemzéseink alapján azonban azt mondhatjuk, hogy a házassági kedv lanygulása erősen függ a partner társadalmi jellemzőitől (a 2. és a 3. táblázatok történeti periódusra vonatkozó statisztikai becslései). Visszaesése akkor a legerősebb, ha a jövőbeli férj vagy feleség legfeljebb általános iskolai végzettségű. Az ilyen típusú házasságok valószínűségének a csökkenése már a hetvenes évek második felétől megkezdődött. Nem így azoké a házasságoké, ahol a partner szakmunkás végzettségű. Ez esetben a házassági kedv lanygulásáról – stagnálásáról – legfeljebb az általunk vizsgált legutolsó időszakban, a nyolcvanas évek második fele és a kilencvenes évek eleje között beszélhetünk; addig viszont emelkedett az ezen iskolai csoportba tartozó férfiak és nők házastársul választása. Érettségizett partnerek esetén szintén nincs szó a házassági hajlandóság látványos visszaeséséről, legfeljebb a hetvenes évek eleje óta tartó változatlanságáról. A főiskolai végzettségű potenciális házastársakra vonatkozó trendek a szakmunkás végzettségűekéhez hasonlóak: egészen a nyolcvanas évek második feléig fokozatosan növekedett „kedveltségük” mind a férfiak, mind a nők körében. Ami az iskolai hierarchia tetejét, az egyetemi diplomásokat illeti, a velük kötött házasságok esélye már a nyolcvanas évek elejétől visszaesett – főleg a férfiaknál. Ebben az esetben azonban valószínűleg nem arról van szó, hogy az egyetemet végzett nőket nem szívesen választják házastársul a nőtlenek, inkább arról, hogy náluk tolódik ki leginkább a házasságkötés – a hosszú iskolázási szakasz miatt. Ugyanakkor feltételezhetjük, hogy ezek a házasságok a későbbiekben majd „megkötődnek”, de ennek bizonyítását az általunk használt adatbázis nem teszi lehetővé.

Összefoglalás

(Az élettörténeti jellemzők.) Elemzésünk megerősíti azt a várakozásunkat, amely szerint az iskolába járás összeegyeztethetetlen a házasságkötéssel, ezért a partnerkapcsolatok nagy része az oktatásból való kikerülés után jön létre. Ugyanakkor az iskola elvégzése óta eltelt időszak hossza és a házasságkötés valószínűsége nem áll egy mással lineáris kapcsolatban, inkább egy fordított U-görbét formáz.

Ez a tendencia két dolgot jelezhet. Egyrészt azt, hogy minél jobb képzettséget szerz valaki – jelen esetben a házastárs –, nyilvánvalóan annál később kerül ki az oktatási rendszerből, így annál kisebb a különbség a társadalom által még tolerált házasságkötési életkor és a saját életkora között. Ez pedig a mihamarabbi családalapításra fogja őt ösztönözni. A másik magyarázat a felsőoktatási intézményeknek miniatér hatékony házassági piacoknak a funkciójával érvel. Eszerint az egyetemek és főiskolák összehozzák az azonos képzettségű, hasonló munkaerő-piaci kilátásokkal és kulturális erőforrásokkal rendelkező fiatal férfiakat és nőket. Vagyis ezek az intézmények nagyon jó „terepnek” számítanak a jövőbeni házastárs megtalálásához. Ez viszont elősegíti, hogy az egyetemi, főiskolai hallgatók nagy része már tanulmányai idején megtalálja élete párját, akivel aztán az iskola elvégzése után házasságot köt. Az is elképzelhető, hogy a potenciális partnerek felsőfokú tanulmányaik befejezését sem várják meg, hanem előbb kötnek házasságot. Erre utal az az eredményünk, amely szerint – az iskolába járáshoz viszonyítva – az első házasságkötés esélye az egyetemi képzettségű partner esetén ugyan nagyobb az oktatásból való kikerülés után, mint előtte, de korántsem annyival, mint rosszabb iskolázottságú potenciális házastársnál.

Természetesen a felsőoktatási intézményeknek mint házassági piacoknak az értékelésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a főiskolák és az egyetemek sok esetben meglehetősen szegregáltak. Tehát vannak „női” főiskolák (pl. tanárképzők) és „férfi” egyetemek (pl. műszaki egyetemek), ezek az intézmények önmagukban nyilván nem jelentenek házassági piacot, csak valamiféle univerzitás-lazább-kötöttebb egyetemi-főiskolai kapcsolatrendszer részeként. Akárhogyan is van ez, azt elfogadhatjuk, hogy a felsőoktatási intézmények házassági piac funkciója erős; és ha valaki a diplomája megszerzése utáni egy-két éven belül nem talál magának egy szintén diplomás partnert, ez annál nehezebb lesz számára, minél több idő telik el a felsőoktatásból való kikerüléstől. Ez érthető, hiszen minél hosszabb ez az időintervallum, egyrészt annál „gyengébb” a főiskolák és egyetemek házassági piachatása, másrészt annál kevesebb megfelelő iskolázottságú és megfelelő korú ellenkező nemű potenciális partner mozog a „piacon”.

(Az iskolai végzettség.) A hajadon nők és a nőtlen férfiak párválasztásukban saját iskolai csoportjukat preferálják, ami a homogám házasságkötések dominanciájához vezet. A homogám házasodásra való hajlandóság azonban képzettségi szintenként különböző. Legvalószínűbb az iskolai hierarchia két szélső pontján, a legfeljebb általános iskolai végzettségűek és az egyetemi diplomások között. Ez viszont alátámasztja mind a társadalomgazdasági erőforrások, mind a kulturális jellemzők fontosságából kiinduló hipotézisünket. Az egyetemet végzettek egymást választják, mert a saját maguk által felkinált és a potenciális partnernél feltételezett jövőbeni munkapiaci, jövedelmi karrierkilátások jól megítélhetők és egymáshoz hasonlóak. De

egymást választják azért is, mert hasonló az ízlésük, hasonló könyveket olvasnak, hasonlóan vélekednek a világról. A legképzetlenebbeknél a homogámia valószínűleg kevésbé választás eredménye, ők – mivel képtelenek felkínálni valamiféle „jelét” a jövőbeni kedvező foglalkozási, anyagi kilátásaiknak – mintegy „egymáshoz ragadnak”, ily módon növelve a házassági homogámia esélyét a legalacsonyabb iskolai szinten. Ami a heterogám típusú párkapcsolatokat illeti, ezek valószínűsége leginkább a szomszédos iskolai csoportoknál magas, amelyek mind kulturális, mind gazdasági-anyagi értelemben a legközelebb állnak egymáshoz.

(*A nemzedékek közötti mobilitás.*) A családi háttér befolyásoló szerepére vonatkozó eredményeink egybecsengenek a Blau és Schwartz (1984) által felvetett kapcsolathálózati megközelítéssel (is). Vagyis a házassági piac szereplői saját erőforrásaikon kívül „magukkal hozzák” azokat a kapcsolati tőkéket, amelyek származási helyzetükből következnek – szülőhelyükön kötött ismeretségek, szomszéd-sági kapcsolatok stb. Mivel egy intergenerációs szempontból felfelé mobil személy kapcsolatai nagy valószínűséggel nálánál rosszabb státuszú társadalmi csoportokhoz kötődnek, közöttük jóval nagyobb lesz a „visszaházasodás” esélye. Vizsgálatunk azonban ezt csak a nők esetében bizonyította.

Példaként vegyük a faluból jött, betanított munkás apától származó nőt, aki a tanárképző főiskola elvégzése után visszamegy a szülőhelyére tanítani; és mivel a főiskolai tanulmányai alatt nem tudott magának egy szintén diplomás férjet „fogni”, ezért kénytelen lesz a lokális ismeretségi körében „szétnézni” és onnan választani párt. Itt viszont nyilvánvalóan többségben vannak a nálánál alacsonyabb iskolázottságú házasodási korban lévő férfiak; tehát az eredmény nem lehet más, mint lefelé házasodás. Az ebben a példában szereplő fiatal nő számára, persze, a lefelé házasodás inkább kényszer hatására jött létre, semmint saját elhatározásból. Ugyanakkor az is lehetséges – és ez jelenéig igazán a kapcsolathálózati megközelítés érvényesülését –, hogy a főiskolára járó, illetve főiskolai végzettségű nő eleve nem is keresné máshol a partnerét, mint saját „származási” környezetében. Erről azonban az általunk használt adatfelvételekben nincs információ.

Ugyanez a logika érvényesülhet az intergenerációs szempontból lefelé mobil nőknél is. Vagyis amikor a „jó háttérrel” rendelkezők keresnek maguknak házastársat, akkor saját „származási” ismeretségi, baráti körükben néznek szét, és onnan választanak maguknak társat – függetlenül attól, hogy iskolai végzettségük az apjukénál alacsonyabb. Ez esetben még egy figyelemre méltó eredmény, hogy éppen az apjukénál alacsonyabb iskolázottságú nők között mutatkozott legalacsonyabbnak a házasságkötési valószínűség. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy ezek a nők olyan családi környezetben nőttek fel, amely egyrészt – megfelelő partner hiányában – „nem írja elő” a házasságkötést; másrészt képes olyan mennyiségű anyagi erőforrás előteremtésére, amely nem teszi szükségessé a párkapcsolat-teremtést.

A férfiak vonatkozásában eredményeink egy másfajta kapcsolathálózat fontosságát húzzák alá. Esetükben a házasság inkább megerősíti elért társadalmi – iskolai – pozíciójukat, semhogy visszatérést eredményezne származási státuszukba. Vagyis mind a felfelé, mind a lefelé mobilok leginkább az „új” iskolázottsági csoportjukból választanak maguknak párt. Az intergenerációs szempontból immobilok esetében ez a „megerősítő” hatás a nőknél is tetten érhető.

(*A házassági piac.*) Korábbi tanulmányunkból (Bukodi 2001a) az derült ki, hogy a házassági piac befolyásolja az egyének házasodási esélyeit. A „kínálati oldal” kedvező összetétele ösztönözheti a partnerkapcsolatok kialakítását, de a kedvezőtlen demográfiai kompozíció gátolhatja is azt. Ezen tanulmány elemzései tovább árnyalták ezt a képet. Ezek szerint a házassági piac összetétele csak akkor befolyásolja lényegesen a párkapcsolat-teremtési hajlandóságot, ha a (potenciális) partner az iskolai hierarchia közepén helyezkedik el. Képzetlen vagy diplomás házastárs esetében a „kínálati oldal” hatása elenyésző. Ez azt bizonyítja, hogy a kvalifikálatlanokat akkor sem választják szívesen, ha ezt a házassági piac kompozíciója megengedné; míg a legképzettebbeket nem azért preferálják a házasulandók, mert „sok van belőlük” a „piacon”, hanem azért, mert gazdasági, kulturális erőforrásaik vonzóvá teszik őket.

(*Az időbeli változások.*) A házasodási kedv igazán csak az iskolai rangsor két végpontján esett vissza jelentősen, de más-más okból. Az általános iskolát végzeteknél ennek feltételezhetően az az oka, hogy az ide tartozó nőtlen férfiak és hajadon nők egyre kevésbé „versenyképesek”, mint potenciális partnerek. Valószínűleg ez az a magyarázható, hogy az erősödő gazdasági nehézségek közepette egyre kevesebb jelet tudják felmutatni jövőbeni anyagi, munkaerő-piaci lehetőségeiknek, ezért vagy nem választják őket, vagy csak később tudnak megházasodni, amikor már több „bizonyítékát” tudják adni egzisztenciális alapjuknak. Az egyetemet végzeteknél más a helyzet, ott valószínűleg a már említett „kitolódás-effektussal” állunk szemben. Náluk az egyetem befejezése, a munkába állás, a biztos karrier megtalálása után az esetek többségében még megtörténhet a házasságkötés.

Hivatkozások

- Andorka R. (1991): A házasulók társadalmi helyzete egymáshoz viszonyítva. In Utasi Á. (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat, 20–39.
- Andorka R.–Harcza I.–Kulcsár R. (1975): A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. *Statistikai Időszaki Közlemények*, No. 343. 114–126.
- Becker, G. S. (1974): A theory of marriage. In Schultz, T. W. (ed.): *Economics of the Family, Marriage, Children and Human Capital*. Chicago–London: The University of Chicago Press
- Becker, G. S. (1981): *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Berent, J. (1954): Social mobility and marriage: a study of trends in England and Wales. In Glass, D. V. (ed.): *Social Mobility in Britain*. London: Routledge 321–338.
- Blau, P. M.–Schwartz, J. E. (1984): *Crosscutting Social Circles*. New York: Academic Press
- Blossfeld, H.-P.–A. Hamerle–K. U. Mayer (1989): *Event History Analysis. Statistical Theory and Applications in the Social Sciences*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum
- Blossfeld, H.-P.–G. Rohwer (1995): *Techniques of Event History Modeling. New Approaches to Causal Analysis*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers Mahwah

- Blossfeld, H.-P.–A. Timm (1997): Der Einfluss des Bildungssystems auf den Heiratsmarkt: ein langsschnittanalyse der Wahl von Heiratspartnerern im Lebenslauf. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 49: 440–476.
- Blossfeld, H.-P.–A. Timm (eds.) (megjelenés alatt): *Who Marries Whom – Educational Systems as Marriage Markets in Modern Societies*. Oxford: Oxford University Press
- Bukodi E. (1995): Az iskolázottsági esélyek alakulása. *Társadalomstatistikai Füzetek*, 9. Budapest: KSH
- Bukodi E. (1999): Educational choices in Hungary. *Hungarian Statistical Review*, 71–94.
- Bukodi E. (2000): Szülői erőforrások és iskolázási egyenlőtlenségek. In Elekes Zs.–Spéder Zs. (szerk.): *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 13–27.
- Bukodi E. (2001a): A házasságkötés időzítése az egyéni életútban. *Statistikai Szemle*, 79: 312–334.
- Bukodi E. (2001b): Ki kivel házasodik? A házassági homogámia időbeli változása. *Statistikai Szemle*, 79: 142–161.
- Burgess, E. W.–P. Wallin (1943): Homogamy in social characteristics. *American Journal of Sociology*, 49: 109–124.
- Cseh-Szombathy L. (1979): *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest: Gondolat
- Csernák J. (1997): Házasság és válás Magyarországon. In Kovacsics J. (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest: KSH
- Davis, K. (1984): Wives and work: consequences of the sex-role revolution. *Population and Development Review*, 10: 397–417.
- DiMaggio, P. –J. Mohr (1985): Cultural capital, educational attainment, and marital selection. *American Journal of Sociology*, 90: 1231–1258.
- Haller, M. (1981): Marriage, women, and social stratification: a theoretical critique. *American Journal of Sociology*, 86: 766–795.
- Harcza I. –Kulcsár R. (1986): *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Budapest: KSH
- Hendrickx, J. (1994): *The analysis of religious assortative mating: an application of design techniques for categorical models*. PhD thesis, University of Nijmegen, 312.
- Hout, M. (1982): The association between husbands' and wives' occupations in two-earner families. *American Journal of Sociology*, 88: 397–409.
- Hunt, T. C. (1940): Occupational status and marriage selection. *American Sociological Review*, 5: 495–505.
- Jacobs, J. J. –F. Furstenberg (1986): Changing places: conjugal careers and women's marital mobility. *Social Forces*, 64: 714–732.
- Jones, F. L. (1987): Marriage patterns and the stratification system: trends in educational homogamy since the 1930s. *Australian and New Zealand Journal of Sociology*, 23: 185–198.
- Kalmijn, M. (1991): Status homogamy in the United States. *American Journal of Sociology*, 97: 496–523.
- Kalmijn, M. (1998): Inter-marriage and homogamy: causes, patterns, trends. *Annual Review of Sociology*, 24: 395–421.

- Kalmijn, M.–H. Flap (2001): Assortative meeting and mating: Uneintended consequences of organized settings for partner choices. *Social Forces*, 79: 1289–1312.
- Kulcsár R. (1978): A házasság mint a társadalmi átrétegződés egyik „csatornája”. *Statisztikai Szemle*, 56: 516–631.
- Lewis, S. K.–V. K. Oppenheimer (2000): Educational assortative mating across marriage markets: non-hispanic whites in the United States. *Demography*, 37: 29–40.
- Lipset, M. S.–R. Bendix (1959): *Social mobility in industrial society*. London: Heinemann
- Mare, R. (1991): Five decades of educational assortative mating. *American Sociological Review*, 56: 15–32.
- Merton, R. K. (1976) [1944]: Intermarriage and the social structure. In Merton R. K.: *Sociological Ambivalence and Other Essays*. New York: The Free Press. 217–250.
- Róbert P. (1991): Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. *Szociológiai Szemle*, 1: 59–85.
- Sorokin, P. (1927): *Social and Cultural Mobility*. New York: Free Press
- Szél T. (1933): A vegyes házasság. *Magyar Statisztikai Szemle*, 10: 706–718.
- Thirring G. (1898): *Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve, 1895 és 1896*. Budapest Székes Főváros Statisztikai Hivatala, 425.
- Uunk, W. J. G. (1996): *Who marries whom? The role of social origin, education and culture in mate selection of industrial societies during the thwentieth century*. Nijmegen: University of Nijmegen (dissertation)
- Uunk, W. J. G.–H. B. G. Ganzeboom–P. Róbert (1996): Bivariate and multivariate scaled association models. An application to homogamy of social origin and education in Hungary between 1930 and 1979. *Quality and Quantity*, 30: 323–343.
- Ultee, W. C.–R. Luijkx (1990): Educational heterogamy and father-to-son occupational mobility in 23 industrial nations. *European Sociological Review*, 6: 125–149.
- Vukovich Gy. (1962): A három alapvető társadalmi réteg házassági mobilitása. *Demográfia*, 5: 288–314.
- Yamaguchi, K. (1991): *Event History Analysis*. Newbury Park: Sage

Táblázatok és ábrák

1. táblázat

A magyarázó változók tartalma

Változó	Leírás
Statikus változók	
Történeti periódus ¹	9 kétértékű változó, amely az „1” értéket veszi fel az 1940–44 közötti, az 1945–49 közötti, az 1950–54 közötti, az 1955–59 közötti, az 1960–64 közötti, az 1970–74 közötti, az 1975–79 közötti, az 1980–84 közötti és az 1985–92 közötti időszakban.
Származás	Az apa iskolai végzettsége a kérdezett 14-18 éves korában az elvégzett osztályok számával mérve (ha ebben az életkori szakaszban hiányzott az apára vonatkozó információ, akkor azt az anya iskolázottságával helyettesítettük).
Nemzedékek közötti mobilitás ²	2 kétértékű változó, amely az „1” értéket veszi fel akkor, ha a kérdezett apjához képest magasabb, illetve alacsonyabb iskolai végzettséget szerzett.
Dinamikus változók	
Életkor ³	11 kétértékű változó, amely az „1” értéket veszi fel, ha a kérdezett 14–15 éves, 16–17 éves, 18–19 éves, 22–23 éves, 24–25 éves, 26–27 éves, 28–29 éves, 30–31 éves, 32–33 éves, 34–35 éves, 36–40 éves.
Az iskola befejezése óta eltelt idő ⁴	9 kétértékű változó, amely az „1” értéket veszi fel, ha a nappali tagozatos képzés befejezése óta 1–2 év, 3–4 év, 5–6 év, 7–8 év, 9–10 év, 11–12 év, 13–14 év és 15–x év telt el.
Iskolai végzettség ⁵	A kérdezett iskolai végzettsége kategoriális változóval kódolva: 1) legfeljebb általános iskola, 2) szakmunkásképző, 3) középiskola, 4) főiskola, 5) egyetem.
Házassági piac ⁶	A hajadon nők és a nőtlen férfiak egymáshoz viszonyított aránya fentebbi történeti periódusokban, meghatározott életkori csoportokban (14–19, 20–24, 25–29, 30–34, 35–39 évesek) iskolai végzettség szerint

¹ Referenciakategória: 1965–69 közötti időszak.

² Referenciakategória: immobilok (a kérdezett és az apja iskolázottsága azonos).

³ Referenciakategória: 20–21 évesek.

⁴ Referenciakategória: még tanul; a nőknél, ha az iskola elvégzése óta 10 évnél hosszabb idő telt el, ezt egyetlen kategóriával jelöljük, mivel az események alacsony száma nem teszi lehetővé a férfiakéhoz hasonló részletesebb elemzést.

⁵ Referenciakategória: legfeljebb általános iskolát végzett.

⁶ A mutatókat az 1983. és az 1992. évi társadalmimobilitás-felvétel összemárolt adatbázisa alapján számítottuk ki.

2. táblázat

Házassági esélyek a partner iskolázottsága szerint, 1914–78 között születettek, férfiak
(az eseménytörténeti elemzés eredményei – multinomiális logisztikus regressziós együtthatók)

Magyarázó változó	A feleség iskolázottsága				
	Általános iskola	Szakkun- kásképző	Közép- iskola	Főiskola	Egyetem
Életkor					
14–15	-5,189***	-5,508***	-5,615***	-8,674***	-9,660**
16–17	-2,881***	-3,708***	-5,297***	-7,904***	-8,824***
18–19	-0,997***	-0,953***	-1,482***	-2,901***	-3,863***
20–21 (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
22–23	0,681***	0,533***	0,801***	1,282***	2,542***
24–25	1,175***	1,137***	1,266***	1,667***	3,417***
26–27	1,149***	0,981***	1,234***	1,735***	3,920***
28–29	0,990***	0,623***	1,069***	1,433***	3,712***
30–31	0,845***	0,411**	0,939***	1,331***	3,651***
32–33	0,574***	0,173	0,709***	0,928**	3,517***
34–36	0,331	-0,342	0,384*	0,642*	3,446*
36–40	-0,144***	-0,864***	-0,054	0,243	2,395
Az iskola bef. óta eltelt idő					
iskolába jár (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
1–2 év	0,717***	0,460***	0,626***	0,417***	0,097*
3–4 év	0,798***	0,996***	0,862***	0,443***	0,023
5–6 év	0,865***	0,999***	0,973***	0,348*	-0,437
7–8 év	0,868***	0,860***	0,896***	0,290	-0,277
9–10 év	0,912***	0,772***	0,780***	0,285	-0,249
11–12 év	0,859***	0,733***	0,653***	0,202	-0,138
13–14 év	0,824***	0,729***	0,568***	0,199	-0,061
15–x év	0,745***	0,687***	0,497***	0,134	-0,043
Iskolázottság					
legfeljebb általános (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
szakkun- kásképző	-0,259***	0,903***	1,085***	1,402***	1,709***
középiszkola	-1,233***	0,108	1,815***	3,042***	3,328***
főiskola	-1,855***	-0,680***	1,748***	4,125***	3,364***
egyetem	-2,257***	-1,273***	1,729***	3,480***	5,474***
Apa iskolázottsága (osztályszám)	-0,070***	-0,048*	0,015*	0,056*	0,067***
Házassági piac összetétele	0,028	0,068***	0,040*	0,019	0,011
Periódus					
1940–44	-0,231***	-1,883***	-1,788***	-3,196*	-2,852**
1945–49	-0,133	-0,777***	-1,514***	-2,197**	-1,345***
1950–54	-0,044	-0,557***	-1,109***	-1,182***	-1,000***
1955–59	0,243***	-0,464***	-0,637***	-0,968***	-0,800***
1960–64	0,214***	-0,344***	-0,379***	-0,415*	-0,396*
1965–69 (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
1970–74	0,102	0,202***	0,063	0,072*	0,213
1975–79	-0,368***	0,229*	0,017	0,226*	0,276
1980–84	-0,928***	0,179*	0,045	0,091*	-0,600*
1985–92	-0,976***	0,174	0,014	0,034	-0,771*
Konstans	-3,128***	-5,180***	-5,709***	-8,672***	-11,92***
Események száma	9438	2113	3950	691	397

Referencia: nem köt házasságot; -2 log-likelihood = 30300,651; az epizódok száma: 265888;

a szabadságfok: 170; szignifikancia: * p<0,05, ** p<0,01, *** p<0,001.

3. táblázat

Házassági esélyek a potenciális partner iskolázottsága szerint,
1914-78 között születettek, nők (az eseménytörténeti elemzés eredményei – multinomiális
logisztikus regressziós együtthatók)

Magyarázó változók	A férj iskolázottsága				
	Általános iskola	Szakmunkásképző	Középiskola	Főiskola	Egyetem
Életkor					
14–15	-3,130***	-4,185***	-4,270***	-4,652***	-4,210***
16–17	-1,318***	-1,628***	-1,957***	-2,618***	-3,161***
18–19	-0,322***	-0,307***	-0,485***	-0,889***	-1,387***
20–21 (ref.)*	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
22–23	-0,131***	-0,127***	0,137*	0,706***	0,984***
24–25	-0,312***	-0,369***	0,019	0,560***	1,292***
26–27	-0,652***	-0,640***	-0,122	-0,030	1,026***
28–29	-0,815***	-1,293***	-0,217	-0,165	0,874***
30–31	-1,346***	-1,488***	-0,710**	-0,422	0,824***
32–33	-1,441***	-1,536***	-0,911***	-0,575	0,693***
34–36	-1,695***	-2,617***	-0,992***	-1,026*	-0,035
36–40	-2,041***	-2,954***	-1,994***	-1,304*	-0,251
Az iskola bef. óta eltelt idő					
iskolába jár (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
1–2 év	1,256***	1,095***	1,071***	0,506***	0,211***
3–4 év	1,460***	1,215***	1,235***	0,482***	0,080
5–6 év	1,564***	1,075***	1,009***	0,073	-0,230
7–8 év	1,754***	1,074***	0,846***	-0,257	-0,236
9–10 év	1,731***	1,055***	0,768**	-0,311	-0,419
11–x év	1,722***	1,027***	0,653***	-0,423	-0,501*
Iskolázottság					
legfeljebb általános (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
szakmunkásképző	-0,922***	0,341*	0,836***	0,603***	0,078
középfiskola	-1,569***	-0,407***	1,132***	1,654***	1,310***
főiskola	-3,001***	-2,137***	0,696***	2,651***	1,196***
egyetem	-4,775***	-4,386***	-0,463*	0,963***	2,939***
Apa iskolázottsága (osztályszám)	-0,098***	-0,058***	0,002	0,041***	0,067***
Házassági piac összetétele					
	0,009	0,047*	0,018*	0,001	0,008
Periódus					
1940–44	-0,991***	-2,165***	-1,431***	-0,682*	-0,010
1945–49	-0,574***	-1,663***	-1,179***	-0,497*	-0,040
1950–54	-0,264***	-1,247***	-0,591***	-0,343**	-0,027
1955–59	-0,028	-0,979***	-0,457***	-0,217**	-0,029
1960–64	-0,006	-0,606***	-0,263***	-0,216**	-0,013
1965–69 (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
1970–74	-0,114	0,360***	0,052	0,077*	0,187
1975–79	-0,291***	0,576***	0,111*	0,216*	0,301*
1980–84	-0,483***	0,423***	0,069	0,038*	-0,046*
1985–92	-0,554***	0,099	0,045	-0,314*	-0,347*
Konstans	-2,751***	-2,969***	-4,458***	-6,668***	-6,776***
Események száma	7643	4982	2957	713	961

Referencia: nem köt házasságot; -2 log-likelihood = 25724,494; az epizódok száma: 219414;

a szabadságfok: 155; szignifikancia: * p<0,05, ** p<0,01, *** p<0,001.

4. táblázat

A homogám, felfelé és a lefelé irányuló házasságtörés társadalmi meghatározói, 1914-78 között születettek, férfiak (az eseménytörténeti elemzés eredményei – logisztikus regressziós együtthatók)

	Felfelé	Homogámia	Lefelé
Életkor			
14-15	-4,942***	-5,059***	-7,920***
16-17	-4,405***	-3,113***	-2,878***
18-19	-1,224***	-1,070***	-1,088***
20-21 (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
22-23	0,785***	0,704***	0,727***
24-25	1,183***	1,165***	1,240***
26-27	1,200***	1,112***	1,294***
28-29	0,982***	0,854***	1,032***
30-31	0,987***	0,552***	1,081***
32-33	0,579*	0,296**	0,851***
34-35	0,241	0,102	0,441*
36-40	-0,146***	-0,481***	0,056
Iskola elvégzése óta eltelt idő			
iskolába jár (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
1-2 év	0,409*	0,659***	0,634***
3-4 év	0,817***	0,883***	0,845***
5-6 év	0,847***	0,949***	0,853***
7-8 év	0,820***	0,913***	0,723***
9-10 év	0,666***	0,948***	0,750***
11-12 év	0,665**	0,872***	0,764***
13-14 év	0,517*	0,794***	0,583***
15-x év	0,229	0,742***	0,509***
Iskolázottság			
max. általános	0,509***	0,213***	-
szakmunkásképző	0,913***	-0,766***	0,525***
középiskola (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
főiskola	-0,399*	-0,302***	0,763***
egyetem	-	0,319***	0,789***
Nemzedékek közötti mobilitás			
felfelé mobil	-0,246***	-0,229***	0,252*
nem mobil (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
lefelé mobil	0,381***	-0,169**	-0,515***
Időszak			
1940-44	-3,314***	-0,632***	-0,189
1945-49	-1,969***	-0,252***	0,093
1950-54	-1,433***	-0,086*	0,210
1955-59	-0,981***	-0,045	0,056
1960-64	-0,508***	-0,075	0,870
1965-69 (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
1970-74	0,031	-0,107	0,143*
1975-79	0,039	-0,117	-0,200***
1980-84	-0,296***	-0,480***	-0,696***
1985-92	-0,393***	-0,499***	-0,629***
Konstans	-5,226***	-3,753***	-4,644***
-2 log-likelihood	24005,88	66230,64	31617,09
Szabadságfok	33	34	33
Események száma	2690	9557	4340
Epizódok száma	253898	261217	255525

Referencia: nem köt házasságot; szignifikancia: * p<0,05, ** p<0,01, *** p<0,001.

5. táblázat

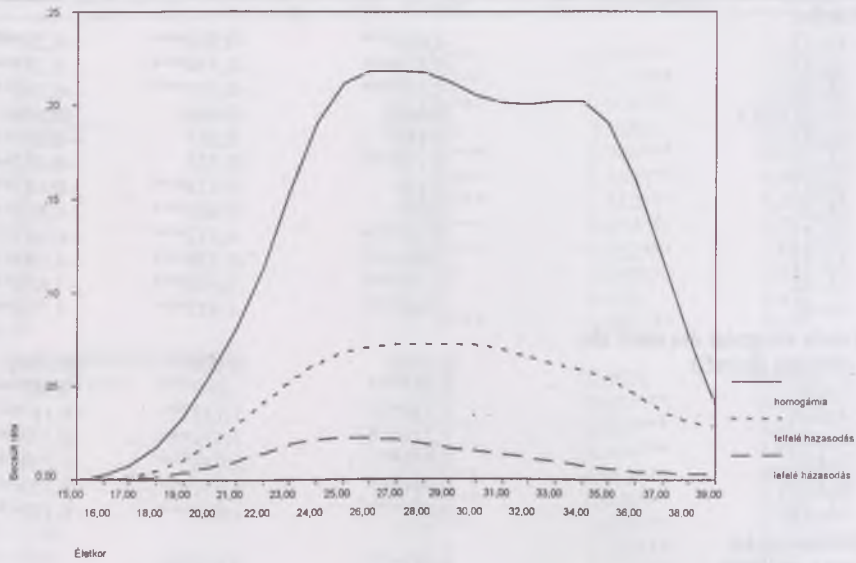
A homogám, felfelé és a lefelé irányuló házassághöztes társadalmi meghatározói,
1914-78 között születettek, nők
(az eseménytörténeti elemzés eredményei – logisztikus regressziós egyúthatók)

	Felfelé	Homogámia	Lefelé
Életkor			
14–15	-3,846***	-3,526***	-3,217***
16–17	-1,478***	-1,534***	-1,275***
18–19	-0,447***	-0,390***	-0,216***
20–21 (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
22–23	0,181*	0,015	-0,239***
24–25	0,190***	-0,125	-0,452***
26–27	-0,185	-0,424***	-0,643***
28–29	-0,254	-0,689***	-0,803***
30–31	-0,704***	-1,112***	-0,931***
32–33	-0,806***	-1,138***	-1,245***
34–35	-1,747***	-1,610***	-1,674***
36–40	-1,969***	-1,925***	-1,774***
Iskola elvégzése óta eltelt idő			
iskolába jár (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
1–2 év	0,855***	1,009***	0,085**
3–4 év	1,110***	1,123***	0,117**
5–6 év	1,233***	1,159***	0,272***
7–8 év	0,915***	1,088***	0,224***
9–10 év	0,841***	1,072***	0,213***
11–x év	0,644***	1,034***	0,199***
Iskolázottság			
max. általános	0,983***	0,577***	–
szakmunkásképző	0,416***	0,509***	-0,349***
középiskola (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
főiskola	0,166	-0,118	0,482***
egyetem	–	0,623***	-0,133
Nemzedékek közötti mobilitás			
felfelé mobil	-0,119	-0,031	0,785***
nem mobil	(0,000)	(0,000)	(0,000)
lefelé mobil	0,073*	-0,509***	-0,743***
Időszak			
1940–44	-1,863***	-0,854***	-0,644***
1945–49	-1,457***	-0,477***	-0,423***
1950–54	-0,965***	-0,205***	-0,205***
1955–59	-0,726***	-0,016	-0,145***
1960–64	-0,367***	-0,056	0,015
1965–69 (ref.)	(0,000)	(0,000)	(0,000)
1970–74	0,273***	0,096*	0,009
1975–79	0,195***	0,087	-0,113***
1980–84	-0,146*	-0,201***	-0,658***
1985–92	-0,278***	-0,441***	-1,092***
Konstans	-4,054***	-3,272****	-1,792***
-2 log-likelihood	6599,49	1012,72	14212,79
Szabadságfok	31	32	31
Események száma	4739	9895	16328
Epizódok száma	185758	191412	196982

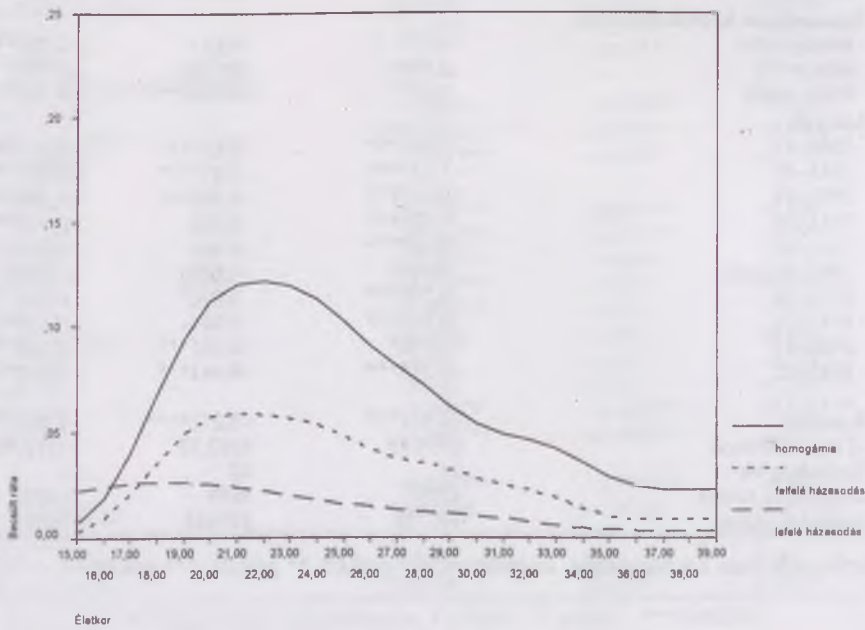
Referencia: nem köt házasságot; szignifikancia: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

1. ábra Az apjukhoz képest immobil személyek becsült házassági esélyei

Férfiak

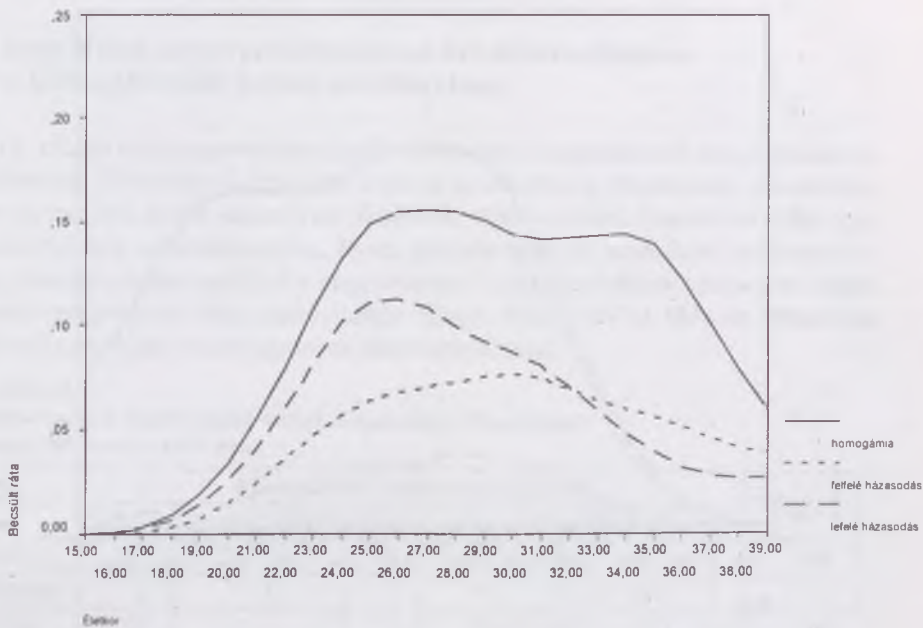

Nők

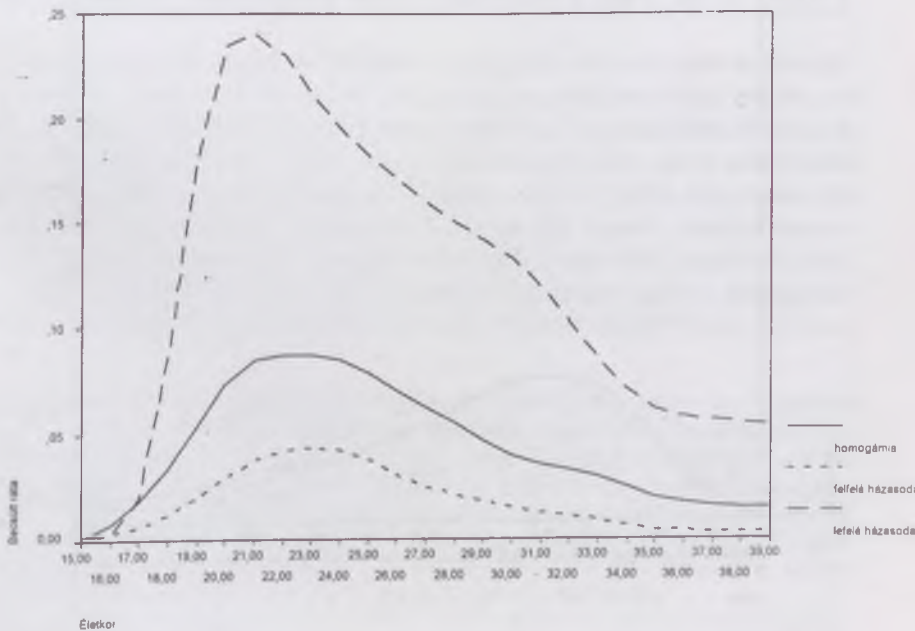

2. ábra Az apjukhoz képest felfelé mobil személyek becsült házassági esélyei

Férfiak

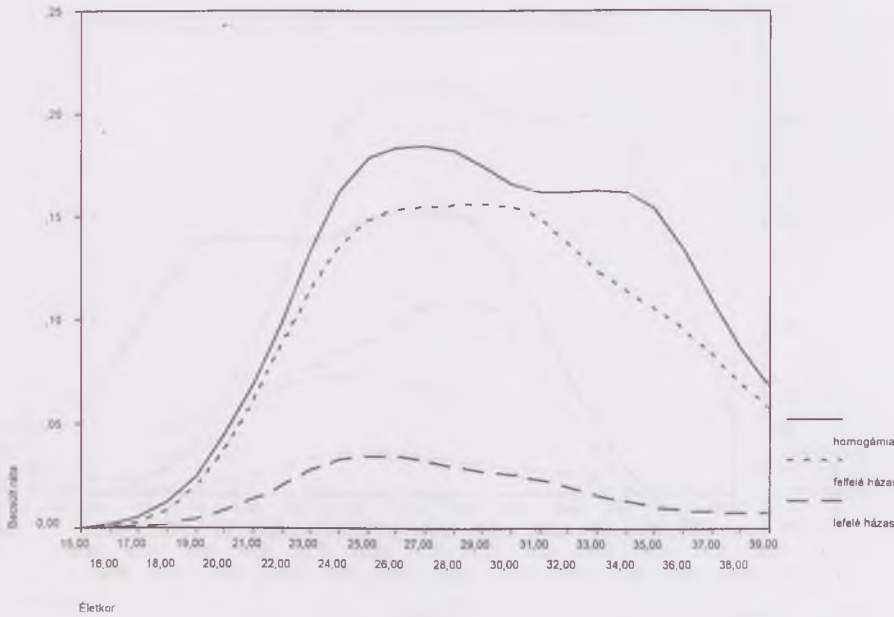

Nők

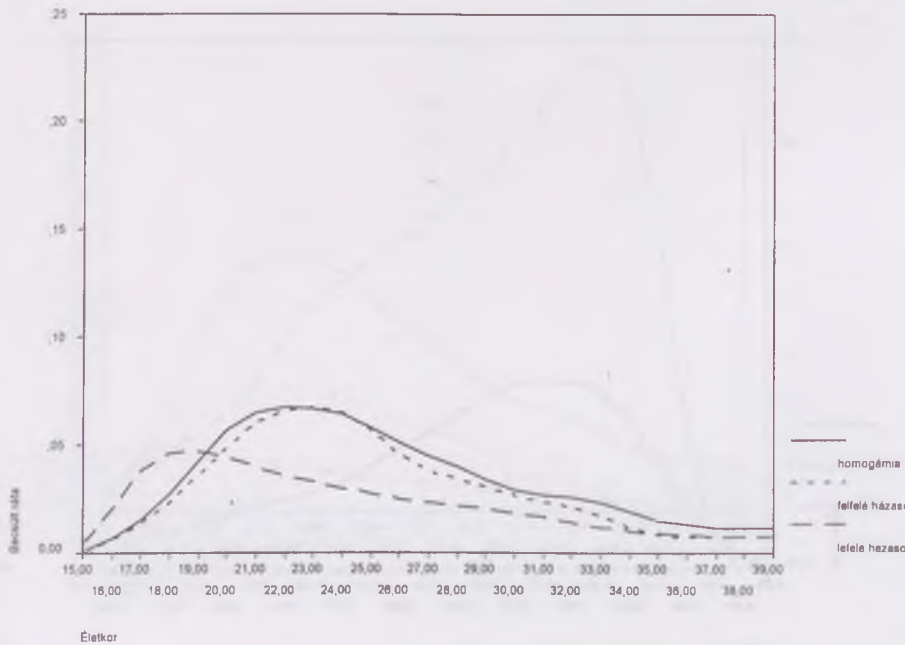

3. ábra Az apjukhoz képest lefelé mobil személyek becsült házassági esélyei

Férfiak

Nők

AZ AGRÁRÉRTELMISÉG HELYZETE A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A nagybirtok agrárértelmisége az úri dilettantizmus és a költségkímélés kettős szorításában

A 19. század elején agrárértelmiségről elsősorban a nagybirtokkal kapcsolatban beszélhetünk. Bármilyen definícióját adjuk is az értelmiség fogalmának, mindenképpen eleme lesz annak valamilyen elkülönült, többé-kevésbé formalizált tudás gyakorlati célokra való alkalmazása. Ilyen, speciális tudással rendelkező alkalmazottakat jelentős számban találunk a nagybirtokon. Ezeket különböző szakmai és foglalkozási megjelölések alatt szemlélhetjük Fényes Elek (1847a) 1846-os állapotokat tükröző gazdatiszti sematizmusában (tiszti névtárában).¹

1. táblázat

Alkalmazottak összlétszáma birtokcsoportok és alkalmazotti kategóriák szerint 1847-ben

Birtokos	Alkalmazottak száma kategóriánként								Összesen
	Ügyvéd	Mérnök	Orvos	Sebész	Erdész	Tiszt	Vadász	Egyéb	
Kamara	17	23	2	10	203	306	0	7	568
Közalap.	2	0	1	2	10	99	16	2	132
Egyház	92	13	3	7	52	600	17	6	790
Magán	292	115	33	14	356	2759	122	62	3753
Város	2	0	0	0	2	7	0	0	11
Összes:	405	151	39	33	623	3771	155	77	5254

Az itt szereplő szakmai csoportok majdnem mindegyikét lehetne vidéki értelmiséginek is nevezni, de agrárértelmiséginek persze csak a gazdatisztet és az erdészt. Az erdész egy külön világ lévén, az alábbiakban elsősorban a gazdatisztek állnak a figyelem középpontjában. Nos, ebben a táblázatbeli felsorolásban, ahol a gazdatisztek az ügyvédet, orvost és a mérnököt követik, önként adódik a kérdés, hogy miben állt a legnagyobb létszámú csoport, a gazdatisztek „speciális tudása”, amelyre támaszkodva a többi értelmiségi csoport módjára tekintélyük, jövedelmük, társadalmi helyzetük javítását megkísérelhették volna. Bizony, olyan jellegű sajátos, tudományos alapokra támaszkodó, külsők, laikusok számára nehezen hozzáférhető, a szakma

¹ Fényes adata az uradalmi alkalmazottak összes létszámára eltér a *Magyarország leírása* című művének Pesten, 1847-ben megjelent első kötetében ugyanő által a gazdatisztek összlétszámára hozott adattól – vö. alább 2. táblázat –, amelyben ennek következtében szintén eltér a gazdatiszti összlétszám az itt az 1. táblázatban közölttől. Fényes nem ad magyarázatot erre az eltérésre, de feltehető, hogy miután a gazdatiszti sematizmushoz kért adatokat sok, elsősorban egyházi nagybirtokról nem kapta meg, valamilyen becslés alapján felfelé korrigált a *Magyarország statisztikájában*. A sematizmus névsorainak összevetése az uradalmi forrásokkal azt mutatja, hogy azok 1846-os állapotokat tükröznek.

gyakorló számára viszont egységes fogalomkészletet és módszereket biztosító tudásanyag, mint amilyen ekkor már az orvosoké vagy a jogászoké volt, a mezőgazdasággal kapcsolatban ekkor még nem kristályosodott ki. Maga az óvári intézetalapító, Wittmann is kétségbe vonta ilyen mezőgazdaság-tudomány létét. Így írt:

„Man hat die Idee festgesetzt, der theoretische Theil der Landwirthschaft bestehe in Erlernung gewisser, auf die Landwirthschaft Bezug habender Hilfswissenschaften, und die Agricultur-Chemie ... sey die eigentliche Basis davon. Nun kommt es aber bey dem ausübenden Ökonomen am meisten auf richtiges Denken, Urtheilen, und Schließen an, wozu die festen Grundsätze, von dem man in jedem Falle ausgehen soll, fehlen, da es uns an einer eigentlichen Wissenschaft der Ökonomie noch ganz gebricht...²”
(Wittmann 1825: 6)

Mivel azonban Wittmann is meg volt győződve az egységesítő tudományos paradigma fontosságáról, egyfajta fejlődéstipológiával, „eine Art landwirthschaftliche Geschichte” felvázolásával próbálta ennek hiányát ellensúlyozni. Felfogását az általa alapított és vezetett óvári intézetben előadásaiban és azok nyomtatott változataiban is igyekezett terjeszteni.

Titkos és csodálatos tudás, arkánium híján a gazdaszat és a gazdaszok két tűz közé szorultak. Egyrésztől mindenki érteni vélt a mezőgazdasághoz. Bartosságh (1830) – az Apponyiak jószágigazgatója, nyugdíjazása után a híres Apponyi-könyvtár vezetője – urak és gazdák mérhetetlenül eltűzött bizalmát saját gazdálkodási képességeikben ahhoz hasonlította, mint mikor a szabó, cipész vagy fazekas „estve a kortszámba az... Országok kormányozásáról és Európa Equilibriumjáról okoskodik”, vagy mikor ugyanezek az asztalon kiömlött sörbe rajzolgatva seregeket mozgatnak, és csaták esélyeit latolgtatják. A földesúri dilettantizmusra folytonos a panasz a század tízes és húszas éveiben, a polihisztor Karl Georg Romy, aki 1813-16 között a Georgikon tanára is volt, a racionális birtokirányítás egyik követelményének tartja, hogy: „Vigyázni kell, ne hogy az uraságnak alkalmatlan parancsolatai által más szükségesebb gazdaságbéli foglalatosságok a gazdaság folytatásának kárával hátráltassanak” (Romy 1818: 91). A munkaadói dilettantizmus ellen csak azzal lehetett védekezniük a gazdatiszteknek, hogy a gazdaszat tudományos alapjait hangsúlyozták. Ezek az alapok viszont, mint említettem, ingatagok voltak: egyrészt az agrokémia és a biológia fejletlensége miatt, másrészt paradox módon éppen a modern mezőgazdasági termelés német teoretikusainak korai sikere kapcsán. Thaer nyomán a hazai gazdaszati írók is a „nachhaltiger Nutzen” fogalmát állították a középpontba, ahogy Bartosságh (1837: 14) fogalmazta:

„A mezei Gazdaság oeconomija alatt nem egyebet értünk, mint azon ügyességet, mi szerint földbirtokunkból tulajdon szükségünket fölző tiszta nyereséget szerezhetni.”

Ugyanezt állapította meg a század végén az *American Society of Engineers* kongresszusa is: „Engineering is the science of making money.” Ez az álláspont viszont

² „Rögződött az az elképzelés, hogy a mezőgazdaság elméleti része különböző, a mezőgazdaságra vonatkoztatható segédtudományok megtanulásábanól áll. továbbá, hogy a mezőgazdasági kémia lenne az elmélet tulajdonképpen alapja. Ám a gyakorlati (mező)gazdánál a legtöbbet a helyes gondolkodás, megítélés, következtetés számít, amihez azonban a helyes alapelvek, melyekből mindezt ki kellene indulnia, hiányoznak, hiszen ma még egyáltalán nem rendelkezünk valódi „mező)gazdaságtudománnyal”. (A német „Ökonomie” többes jelentését igyekeztem a „(mező)gazdaság” formával visszaadni – V. A.)

nem segíti a tudásanyag sajátosságának, „ezoterikus” jellegének hangsúlyozását. Nem meglepő tehát, hogy a szociológusok szerint nem is sikerült megszilárdítani a mérnöki szakma professzionális jellegét és munkaadóival szembeni helyzetét annyira, mint például a jogászoknak vagy az orvosoknak (Larson 1977).

A gazdatiszteknek hasonló veszélyekkel kellett szembenézniük. A tiszteket alkalmazó nagybirtokok – takarékosagra törekedve – szívből egyetértettek a mezőgazdaságtan Bartosságh-féle haszonelvű definíciójával. Sem a tisztképzést nem pártolták saját birtokaik szükségleteit meghaladó mértékben (a közismert kivétel, a Georgikon erősíti a szabályt), sem annak tartalmát és terjedelmét tekintve nem engedték, hogy nagyon elszaladjon a ló a gazdatisztekkel. Amellett tehát, hogy a gazdasághoz mindenki érteni vélt, a – Kölesy Vince szavával nevezve a tárgyat – „mezőgazdaság-művészet” elfogadtatásának útjában álló másik akadály éppen a nagybirtokok racionálisabbá váló költséggazdálkodása, „kemény költségvetési korlátja” volt.

Az agrárértelmiség munkajogi függősége és köztes rendi helyzete

Sem a gazdatisztek fogalmát, sem kötelezettségeit nem szabályozta országos jogszabály a 19. század második feléig. Jogszokásként, törvényi szabályozás nélkül alakult ki a tisztek számadási kötelezettsége, valamint az úriszék illetékessége a tisztek szolgálati ügyeiben és különösen számadásainak elbírálásában.³ Ez két vonatkozásban volt fontos meghatározója a gazdatisztek helyzetének. Egyrészt nemes és nem nemes egyazon bírói hatóság alá került. Másrészt e bíróságnak igen kiterjedt hatásköre volt.

„[Nemességére vagy személyi állapotára tekintet nélkül] ...az Uraik vagy Előjáróik által a számadó Tisztek ha számot adni nem akarnak vagy nem adhatnak, vagy a reájuk bízott jószág az elégtételre megkivántató fundus nem léte miatt veszedelembé forog, megfogattathatnak, jószágaik annyival inkább zár alá tétethetnek.” (A magyar polgári törvény 1824: 36.)

Ezek szerint már akkor is lefoglalták a tiszteket, illetve zárolták a tiszt vagyont, ha az nem látszott elegendőnek a számadásokban mutatkozó hiány pótlására. Levéltári forrásokból sok életbeli példa is idézhető ilyen szigorú bánásmódra, sőt, olyan eset is található, ahol még a számadások megvizsgálása előtt bekövetkezett a gyanús tiszt vagyonának elkobzása.⁴ Az alkalmazás és munkavégzés jogi szabályozatlansága és a gyakorlat szigorúsága igen bizonytalanra tette a tisztek életét, nemcsak az elcsapattással, de a vagyonelkobzással is mint reális lehetőséggel kellett számolniuk.

³ Az 1622. évi 65. tc. kimondta, hogy „azok a szolgálattevők, kezelők, felügyelők és tisztek (a latin változatban *servitores, administratores, provisores, officiales*), akik uraiknak fekvő jószágait kezelték, a békekötés tartalmához képest számadástételre jelentkezni tartozzanak és kötelesek legyenek”. Ez egy konkrét helyzetre vonatkozott, nem rendelkezett a számadás módjáról, de éppen ezért értelmezhető úgy is, mint a nikolsburgi béke után a normális állapotokhoz való visszatérés – amelynek eszerint már korábban is eleme volt a számadáskötelezettség. Az 1723. évi 63. tc., az 1729. évi 28. tc. a számadáskötelezettségnek, illetve annak elmulasztásának egyes részleteit szabályozza csak. Vö. Kolosváry Sándor–Óváry Kelemen: *Corpus Juris Hungarici* megfelelő kötetével.

⁴ Néhány ilyen eset leírása található: Vári (1995).

A tisztek alkalmaztatásának másik sajátossága nem egyéni életük kockázataira hatott, hanem az egész csoport kollektív társadalmi helyzetét, a rendi társadalomban elfoglalt pozícióját befolyásolta. Az ugyanis, hogy a tágan vett szolgálati ügyekben egyazon joghatóság, az úriszék bíraskodása alá került nemesi és közrendű születésű gazdatiszt, az, hogy a nem nemes tisztek is mentességet szereztek a beszállásolás, előfogat-állítás, a paraszti adófizetés alól, sőt, a paraszti születésű gazdatiszteket is a nemesekkel azonos módon adóztatták, mindez egy bizonyos köztes helyzetet, közbülső rendi minőséget hozott létre a két alapegység, úr és paraszt között. Ez a közbülső pozíció nyilván a hidat jelentette a közrendűeknek, akik 30-40 százalékát is adhatták az egyes nagy igazgatási szervezeteknek.⁵ Mit jelentett ez a nemesi származású tiszteknek? A deklasszáció útját?

Ez nyilván attól függött, hogy milyen távolra kerül egymástól a nemesi rendi minőség és a gazdatiszti foglalkozás és élethelyzet rendi rangja. Utóbbi relatív emelését több tényező segítette. Egyrészt segített az a Mályusz óta ismert, de kimerítően nem elemzett tendencia, amelynek során a reformkori köznemesség jelentős tömegei hivatalnok, illetve értelmiségi pályákra áramlottak. Mivel a gazdatiszti élet is az egyik olyan élettér volt, amelyet a jogászok, hivatalnokoskodás mellett a vármegye, illetve a családi birtok keretein belül már nem boldoguló, vagy éppen e kereteket túlnövő köznemesség kitölthetett, nyilván nem ragaszkodott az éles disztinkciókhoz. Viszonylag nehéz összesítő, vagy különösen számszerű képet kapni a gazdatiszti állásnak erről a funkciójáról, vagyis nehéz megmondani, mekkora volt a megyei nemesség demográfiai fölségének vagy elszegényedő rétegeinek ez a lerakóhelye. A név alapján először mindig az tűnik szembe, hogy X. Z. gazdatiszt valamelyik régi megyei család sarja, de az illető családfa ezen sarjadó ágának erejét nyilván csak a család mindenkori vagyoni helyzete és a testvérek száma ismeretében lehetne meghatározni.

A gazdatisztek azonban nemcsak sajátos foglalkozási csoportként alkottak átmenetet a rendi társadalomszerkezetben. Árukodó, hogy amennyiben a gazdatiszti foglalkozás gyakorlói nem tartoztak a nemességhez, őket az egykorú források a rendi társadalom emancipálódó nem nemesi rétege, a honoráciorok közé sorolták be.

„[A] földesuraknak és nemeseknek is tisztviselői és szolgálói is, ha csak a bérekből és az uraságnak majorság földeiből élnek, annyival inkább tehát a közönséges hivatalban lévők, a királyi kamarához tartozó, vagy a tudományok s a vallás feltartására rendelt jószágok körül fáradozók, a közönséges tanítók és más tisztes rendben, karban lévők (Honoratiores), jóllehet nem nemesek, adót nem fizetnek, azon terheknek tehát, melyeket a nemesek viselnek (a millyenek az insurrectio s arra teendő költség és a királynak olykor adatni szokott ajándék, vagy segedelempénz) ők is részesei lenni tartoznak.” (A magyar polgári törvény 1824: 38.)

Az idézet jogi kézikönyvből származik, de hűen tükrözi a valóságot, a megyei honorácior-összeírásokban a gazdatiszteket tényleg a honoráciorok között írták össze. Így a gazdatisztek – szakmaként való elismerésük fordulataitól függetlenül – osztozhattak a honorácior réteg rendi emancipációjának sikerében, s 1848-ig velük együtt közeledett státusuk a nemesekéhez.

⁵ OL. Károlyi levéltár P. 407 55, 102, 109 csomók conduit listáinak adatai egybevetve, ahol lehetett, a születési anyakönyvekkel.

Mekkora csoportról beszélünk tulajdonképpen, amikor gazdatisztekem emlegetünk? A gazdatisztek a többi értelmiségi csoport becsült létszámadataival hasonlítja össze a 2. táblázat.

2. táblázat

Értelmiségi kategóriák létszámviszonyai a 19. sz. első felének statisztikai becsléseiben

Kategória	Schwartner 1809	Fényes 1842	Fényes 1847
Egyháziak	15 600	15 754	16 325
Tanárok, tanítók	8 000	9 717	10 622
Kir. hivatalnokok	3 400	4 304	3 954
Megyei tisztviselők és alkalmazottak	5 527	6 075	2 623
Városi tisztv., alk.	8 468	4 429	4 825
Hivatalnokok a kat. határőrvidéken		2 855	2 539
Gazdatisztek	11 068	14 548	6 540
Ügyvédek	2 000	5 000	4 123
Jegyzők (falu. mezőv.)	10 000	6 540	1 728
Orvosok, seborv. stb.	2 500	2 568	3 235

Forrás: Schwartner 1809; Fényes 1842a: 107-114; 1842b: 107-114; 1847b: 45.

Látható, hogy csoportosítástól függően az értelmiségi szerep egyik legnagyobb blokkját adják, különösen ha számításba vesszük, hogy a megyei és városi „alkalmazotti” kategóriában egyaránt ott van a hajdú, a bába és a börtön öre, a tanító pedig faluhelyen gyakran egy obsitos altisztet jelentett. A gazdatiszthez ennél „szakszerűbb” képzeteket társítunk.

Itt azonban be kell vallani, hogy az eddigiekben egy kissé csaltam. Akár szakmai minőségük elismertetése, akár rendi státusuk emelkedése útján képzelhető is el a gazdatisztek társadalmi helyzetének javulása, sem szakembernek, sem úriembernek nem vált volna be a gazdatisztek összessége. Pethe (1819), Szilágyi (1823) és mások már az 1810-es, illetve az 1820-as években a pozitív mellé egy negatív sztereotípiát is megalkotnak arról a gazdatisztről, aki az urasággal szemben a személyes szolgáló vagy a kegyenc helyzetében van. Ezekben a pozíciókban szerintük többnyire idegent találni. Ilyenformán a „theoretico-practica gazdálkodás megtanulására tetemes költséggel fáradozó férfiút.. újjító vagy más tehetetlenség billegével tüzimereztek” az inasból vagy lakájából lett följobbvalók, illetve valamely „dib, dáb Német vagy Tseh emberke” (Szilágyi 1823: 88).⁶

Az idegenekkel szembeni panaszban feltehetően keveredik érdek és valós sérelem: Az urak nemcsak inast vagy lakájt hoztak külföldről, de képzett gazdatisztekem is (Appeltől Wittmannig), akikkel szemben a helyben szolgálók a megüresedő állások betöltésének monopolizálására törekedtek. A fenti kijelentésben azonban nem az idegenellenesség érdemel figyelmet. Szempontunkból érdekesebb a személyes szol-

⁶ A tisztartó volt például Pethe szerint az, „kinek a tisztelete és betsi a hazai hajdani állapot rendszerént minden más Tisztségeket feljül múlt”, de aki újabban „szolgai förmát vett magára”, és „holmi ákó-bákó ..jöitmentek sokszor a legnemesebb árpádi vér elnyomott sarjadzásit gyalázatos pofozásokkal betstelenítik a méltatlan forró méreg bugyorgásáig” (Pethe 1819: 13).

gálat és a gazdasági szakismeretek nélküli munkafelügyelői szerep megbélyegzése, a „nem igazi tiszt” negatív sztereotípiájában a vonzóval szemben a taszító pólus megalkotása. Korizmics László az 1840-es években így ítélt:

„Olyant én tisztnek nem értek, ki urának nadrágot porol, és ispánnak nevezik; olyant sem tartok tisztnek, ki a határt kerüli, napszamosokat őriz, s vasárnap conamore le issza magát. Tisztnek tartom azt, ki gazdasági ismérteit és tudományát után él, oskolákat végzett, gazdaságot kezel kizárólag s a hazának természetű emeltyűje.” (Korizmics 1841)

A tiszteknek ezt a típusát elsősorban a progresszív nagybirtokon találjuk meg. Ezt érdemes külön tekinteni (lásd 3. táblázat). Megfigyelhető, hogy a nagybirtokok átlagos tiszt létszáma elég alacsony.

3. táblázat

Alkalmazottak létszámának átlagai birtokcsoportok és alkalmazotti kategóriák szerint 1847-ben

Birtokos	Ügyvéd	Mérnök	Orvos	Sebész	Erdész	Tiszt	Vadász
Kamarai	1	2	0	1	17	26	0
Közalap.	0	0	0	0	1	14	2
Egyházi	2	0	0	0	1	13	0
Magán	2	1	0	0	2	16	1
Városi	2	0	0	0	1	3	0
Összes birt. átlaga	2	1	0	0	2	15	

A 4. táblázatból viszont azt láthatjuk, hogy az egy birtokigazgatási apparátusra eső viszonylag csekély átlagos tisztlétszám félrevezető, és az igazgatási apparátusoknak voltaképpen két fajtáját kellene élesen elkülöníteni: a rengeteg egy-két fős „birtokigazgatást” és a körülbelül 50 nagy igazgatási testületet, amely az országban tevékenykedő összes tisztnek több mint a felét alkalmazta.

4. táblázat

Az alkalmazott gazdatisztek száma és az adott alkalmazotti kategória összlétszámán belüli aránya a tisztlétszám szerint legnagyobb birtokok felső negyedében

	Ügyvéd	Mérnök	Erdész	Tiszt
Összes alkalmazott száma alkalmazotti kategóriánként	411	151	618	3775
Ebből a birtokoknak az apparátus létszámnagysága szerinti felső negyedében	186	112	307	2190
Összes alkalmazott kategóriánként, százalék	100	100	100	100
Ebből a birtokok felső negyedében, százalék	45	74	50	58

Az apparátusuk nagysága szerint sorba rendezett birtokok felső kvartilise: 18 tiszt. Az ennél nagyobb, vagyis 18 tisztnél többet foglalkoztató 51 apparátus alkalmazta tehát az ország összes gazdatisztjének 58 százalékát.

A kétféle apparátust nem egyformán ismerjük, szinte minden információnk a nagy létszámú típusra vonatkozik. A korrekt összehasonlítás hiányában is joggal feltételezhető, hogy a Korizmics által igazi tisztnek tekintett figurát a progresszív nagybirtok nagy létszámú, bürokratizált apparátusában találjuk.

A gazdatisztek félsikerei a 19. század derekáig

A gazdatiszteknek mind rendi emancipációs kísérlete, mind szakmai minőségüket hangsúlyozó és igényeiket arra alapozó, szociológiai terminusszal professzionizációs stratégiája csak félsikereket hozott. Ez a tény viszont a fentiekben vázolt, gyenge kiinduló helyzetet tekintve figyelemre és elemzésre méltó eredmény.

A gazdatisztek a reformkorban bevették a honoráciorok közé. Ez azonban megyei döntés volt, és így megyénként különböző időben és tartalommal született.⁷ A honorácior „rendet” az 1848. évi V. tc., a választójogi törvény rendelkezései hozták létre országosan egységesen. Itt viszont – a törvénytövegben – nem említik a gazdatisztek! Amiből Vörös Károly kutatásai szerint olyan botrány lett, hogy Szemere Bertalan belügyminiszteri rendelettel volt kénytelen módosítani a választójogi törvényt (Vörös 1975).⁸ Ez persze ismét a réteg erejét is jelzi.

Szakmaiságuk demonstrációját az segítette volna elő a legjobban, ha a szakma gyakorlásának feltétele valamilyen formális képzésen való átjutás lett volna, és – illetve vagy – ha valamilyen vizsgarendszer szűri meg a szakma gyakorlására vállalkozókat. Eddig az állapotig egészen 1848-ig nem jutottak el. A Georgikon és az óvári intézet falai között együttesen, a képzett diákok számának legoptimistább számítással – lemorzsolódást, más pályára állást figyelmen kívül hagyva is – csak az 1847-ben tevékenykedő összes magyar gazdatiszt 36 százaléka fordulhatott meg egyáltalán, de valószínűbb a 20 százalék alatti arány.⁹ Ez még a nagy apparátusokban foglalkoztatott létszámnak is csak harmada. Annál tehát sokkal több, mintsem hogy

⁷ „Káros következtetésű tettek nézem még a gazdatiszteknek a honoratiorok sorabuli kizárását. Hígyjék el, ez nem egyéb, mint a jobb érzésű és jobb eszű emberek elhurrogatása a gazdasági pályától!” – Ezt panaszkolta Korizmic (1841) fenti cikkében, noha Pest megye akkor már legalább öt éve a honoráciorok között írta össze a gazdatisztek, de más megyékben nyilván nem mindenhol volt ez így.

⁸ Vörös sajnos nem közölte a Valóságban a rendelet lelőhelyét, a Közlönyben nem sikerült azt vagy arra való utalásokat megtalálni.

⁹ Alapításától 1818/19-ig Deininger Imre szerint a Georgikonban 483 hallgató fordult meg, 1818/19-től 1847/48-ig 961 hallgató. Más művek, így például Süle 1967, illetve őt követve Kurucz (1996: 101) 1201-re teszik a Keszthelyen nem végzett, de „megfordult” hallgatók számát az utóbbi időszakra, beleértve ebbe nemcsak a jogász, de a mérnökhallgatókat is. Az óvári intézetben alapításától 1848-ig Vörös Antal (1968) szerint 782 tanuló fordult meg, ebből 514 volt magyarországi vagy erdélyi. Az egykorú anyakönyvből összeállított névlistából 792-es összes tanulósám és 596-os magyarországi (horvátországi és határörvidéki születésű tanulókkal együtt, de az erdélyiek nélkül számított) tanulólétszám nyerhető A számok az adott intézetben megfordult, nem pedig az ott végzett tanulóokra vonatkoznak! Ha az eltérő adatokból mindig a legnagyobb tanulólétszámra utalót választjuk, nem tekintjük a lemorzsolódást, föltesszük, hogy csak a külföldiek mennek vissza hazájukba, de egyébként minden, a képzőintézetekben megfordult ifjú gazdatisztnak áll, és 30 évig folyamatosan szolgál, e 30 év alatt pedig betegség vagy halál sem ritkítja soraikat, akkor az 1819–49-es periódus végére 1797 személy, a Fényes által 6540-re becsült összes magyar gazdatiszti létszám 27 százaléka, az uradalmi schematizmusokban konkrétan összeírt, jogászokkal, mérnökökkel és ügyvédekkel együtt vett tisztí létszám 36 százaléka lesz olyan személy, aki hosszabb-rövidebb ideig szakirányú formális képzésben részesült. Az életidegen föltételek feloldásával arányosan csökken a képzettek aránya: 25 százalékos képzőintézeti-lemorzsolódást, a képzés után 20 százalékos más pályára állást és a harminc szolgálati év alatt 10 százalékos természetes kiválást feltételezve az arány az 1848-as létszámadatok 19, illetve 15 százaléka csökken.

csodabogárszámba mentek volna a tanult tisztek, de annál sokkal kevesebb, mintsem hogy a tisztek mint réteg presztízsét, társadalmi helyzetét önmagában erre lehetne volna alapozni.

Fölmerül a kérdés, voltak-e a gazdatiszteknek más alternatívái is szakmai minőségük, képzettségük nyilvánosság előtti igazolására, ezen keresztül presztízsük emelésére.

A racionális költséggazdálkodás nyilván nem akadályozta meg a nagybirtokot abban, hogy képzett munkaerő alkalmazására törekedjék. Ezt viszont nem annyira több éves intézményes képzés keretében, különösen nem nyilvános, vagy éppenséggel állami intézmény közbejöttével kívánta megoldani. A tisztek többé-kevésbé formalizált képzésénél elterjedtebbnek tűnik számomra, noha csak szórványos utalások alapján, az alkalmazott vagy alkalmazásba álló tisztek uradalmi szervezésű, „belső” szakmai vizsgáztatása. Ez viszont nem volt nyilvános jellegű, hanem elvben csak az adott nagybirtokra volt érvényes. Mivel azonban a tisztek állásváltoztatáskor nagyrészt egymással kapcsolatban levő birtokosok és birtokok között mozogtak, mégiscsak lett vizsgáknak valamiféle, az adott birtokon túlnyúló ereje. Maga a szakmai képzés viszont, költségével és fáradtságával, a tisztai állásra aspirálók vállára hárult.

Tág tere nyílt tehát a tisztai önképzésnek, harmóniában az arisztokrata munkaadói elvárásaival, akik segítettek is az önképzési törekvéseket. Van adat rá, hogy a tisztek az úr könyvtárát használják, sőt arra is, hogy külön nekik rendelnek könyveket. Ám a legfontosabb lehetőséget a munkaadó az ismeretszerzéshez azáltal nyújtotta, hogy a nagybirtokokon elsősorban a praktikánsokat és írnokokat, ám kisebb mértékben a tiszteket is tudatosan körbefogatták, rotálták.

Ez persze eredetileg nemcsak a képzés eszköze volt. A rotálás egyrészt azt segítette, hogy a fiatal tisztjelöltek (az írnokokból később majdnem kivétel nélkül tiszt lett) különböző táji adottságokat és gazdálkodási rendszereket is megismerjenek. Másrészt viszont azt is szolgálta, hogy mind a fiatal írnokok, mind a náluk lassabban ütemben, két-három évente áthelyezett tisztek helyi kapcsolathálói szétszakadjanak, illetve az új szolgálati helyen az ottani, összebarátkozott helyi csapat játékaiba az ember figyelő szeme tekintsen be. Ez a tisztek ellen indított vizsgálatok tanúságai szerint néha valóban lehetővé tett némi ellenőrzést, de még gyakrabban visszajár fordult. Az említett vizsgálatok ugyanis ismétlődően azt mutatják, hogy a sikkasztással vagy hűtlen vagyongazdálkodással vádolt tisztek házában lakó, asztalánál étkező írkok és gyakornokok valahogyan éveken keresztül sem figyeltek föl valamiféle rendellenességre. Ezek szerint a rotáció nem csak más tájat, gazdálkodási rendet ismerttetett meg a gyakornokkal, írkokkal, hanem „szocializálta” is, bekötötte őt a csoportlojalítások hálójába.

Mindenesetre a kimondott szakmai képzés lehetőségei összességében szűknek mondhatók. Ugyanakkor a tisztai állomány a kor mércéjével műveltnek számított. Általános volt a latintudás, amit középiskolában szereztek meg. A Károlyi-birtokon 1814–18 között szolgáló azon 161 tiszt közül, akinek megmaradtak a személyes adatai, 150 biztosan tudott latinul, és mindössze négyen voltak, akik nem tudtak. A Batthyány-tisztek 1818–21-es 74 fős állományából 60-ról ismert latintudásuk.

¹⁰ OL Károlyi levéltár P. 407 1815, 1818 év conduit listáinak adataiból.

¹¹ OL P. 1322 58-61. cs. conduit listái alapján.

A fenti időpontokban és birtokokon a tisztek egy részéről tudjuk, hány osztály elvégzését jelenti a latintudás: a tisztek fele-háromnegyede legalább philosophiát végzett, ezek közül egy-kettő legalábbis elkezdett jogi vagy teológiai tanulmányokat is.¹² A gazdatiszt tipikus képzettsége 1848 előtt tehát a latin középiskola és a prakticánsélet gyakorlati képzése.

Megjegyzendő, hogy a felsőfokú képzettséget tekintve a jogi képzettség sem lehetett ritkább, mint az agronómiai, georgikoni. Az alkalmazott uradalmi ügyvédek nagy számán kívül erre utal, hogy 1846-ban hites ügyvédek találunk nemcsak az ügyészi, jegyzői, levéltárosi állásokban, de például a fői és a kéci uradalomban ispánokként, a vásárhelyi uradalomban írnokként, Károlyi György nagykárolyi központi igazgatásában napidíjnokként (Fényes 1847a). Ebben persze tükröződik a reformkori jogásztúltermelés is, de más is. Föltehető ugyanis, hogy a jogi ismeretek jelentősége a piacosodó agrárüzemek számára az agronómiai ismeretekével vetekedhetett. Evvel kapcsolatban a vízszabályozásokkal, az addig extenzíven használt vízjárta vagy erdős területek művelésbe vonásával kapcsolatos birtokjogi problémákra lehet utalni, amelyek megoldására 1807 óta a „feudális” magyar jog is egyre újabb eszközöket kínált. Ezek szerint a jog tanulása is tekinthető bizonyos mértékben szakképzésnek – de agrárértelmiség megkülönböztető jegyeként ezt nyilván nem vehetjük. Hasonló a helyzet az uradalmakban szintén jelentős számban alkalmazott mérnökökkel kapcsolatban (lásd fent a 4. táblázatot).

Voltak azonban a gazdatiszti csoportoknak a szakképzésen és a tudás presztízsen kívül más eszközei is helyzetük megerősítésére. Az egyik ilyen tényező a például a *Magyar Gazdasági Egyesület* (MGE) tevékenysége, egy másik a gazdatiszti publicisztika volt, mely nagyrészt az MGE lapjának, a *Magyar Gazdának* hasábjain bontakozott ki. Az MGE arisztokrata patronálással, de 35-40 százalékban gazdatisztekéből és erdészekből álló tagsággal és ugyanezekből a csoportokból verbuválódott vezetőséggel és aktivistákkal működött.¹³

Az MGE még a tisztii szakma intézményben szerzett képzettséghez kötéséért is keményen harcolt. 1843-ban az MGE kérte az országgyűlést, javasolja „Középponti Gazdaképző Intézet” nyilvános, az egykorú akadémiákkal egyszintű intézményként való fölállítását (Emlékirat... 1843; vö. Erdei Aranka 1985). A javaslatot az alsótábla 1844-ben nemcsak tárgyalta, de támogatta is; igaz, a kértnél lényegesen szerényebb anyagi alapokon. A főrendiház viszont nem nyitott vitát az előterjesztés fölött, igaz, nem evvel kapcsolatos ellenérzései, hanem az országgyűlés berekesztése miatt. Az MGE titkára, Török János viszont annyira hitt ebben az eszmében, hogy saját pénzét is egy képzőintézetbe fektette.¹⁴ A Cegléd melletti majoros gazdákat képző intézet létre is jött, az MGE arisztokrata vezetői (pl. gróf Károlyi György) által kölcsönökkel támogatva. A majoros gazda persze úgy viszonylik a gazdatiszthez, mint a hadseregben az altiszt a tiszthez. Ám az, hogy Töröknek legalábbis 1852-ig sikerült működtetni vállalkozását, mutatja a képzés eszméje iránt továbbra is meg-

¹² Az előző jegyzetekben megadott conduit listák alapján.

¹³ Az MGE 1847. évi teljes tagságából, összesen 1097 személyből a legnagyobb csoport a gazdatiszteké és erdészeké (vadászok nélkül), 331 fő, 32 százalék; ha az ismeretlen foglalkozású 269 fő arányos részét hozzávesszük, ez 417 főre, 38 százalékra nő (ld. Magyarországi Gazdasági Egyesületünk... 1847).

¹⁴ Tervezetét lásd Török János (1845). Történetét földolgozta Hidvégi Lajos (1963).

nyilvánuló többoldalú szimpátiát. Talán lehetett volna folytatása is az 1844-es kezdeményezésnek. Összességében azonban a képzési rendszer létrehozására irányuló erőfeszítés is csak egy félsiker volt.

Még nehezebben fogható meg az MGE-publicisztika hatása és hatókörének változása. A század első két évtizedének gazdasági irodalma vagy egy pár nyugdíjas jószágigazgató úri passziója, mint például Bartosságh munkássága, vagy hányatott életű emberek hősies és lapjaik, könyveik kereskedelmi sikerét tekintve bukásra ítélt küzdelme (Pethe,¹⁵ Angyalffy, Lánghy, Lencsés¹⁶). A *Magyar Gazda*, az MGE hivatalos lapja, az 1840-es években viszont az ország egyik legolvasottabb nem irodalmi folyóirata, eltartja magát és szerkesztőjét, kalendáriuma pedig jelentős nyereséget hoz. Galgóczy szerint: „A Magyar Gazda hasábjain a fő és középbirtokos osztály elismert vezérférfiainak tömegesen találjuk íróképp szerepelni. ...Mi volt természetesebb, mint hogy a gazdatiszti közönség ...előszóval kezdett író- és olvasóképp is seregelni azon téren, ahol kenyéradó földesurainak jó példával előrehaladni látta ...”¹⁷ Ez persze csúsztatás, az arisztokratákat megtaláljuk mint védnököket minden MGE-rendezvényen, megtaláljuk mint alapítványt tevő „alapító” tagokat az MGE tagjai között, de éppen szerzőként nagyon-nagyon ritkán találkozunk velük az MGE lapjában. Galgóczy visszatekintő gesztusa, mellyel a *Magyar Gazda* sikerét mintegy átadja a felsőbb osztályoknak, inkább a lap szerkesztői és levelezői által demonstrált társadalmi tiszteletudásnak szemléltetése. A dolog lényegéhez tartozott ugyanis, hogy mind a *Gazdasági Egyesületet* magát, mind pedig a kebelében indult gazdaságpolitikai vagy ismeretterjesztő mozgalmakat tekintve az élre mindig arisztokrata zászlóvivő került – míg az effektív irányítást többnyire egy szerény vagyoni értelmiségi, gyakran az illető arisztokrata kliense végezte. Annál föltűnőbb, hogy a *Magyar Gazda* a formális tisztelet ünnepélyes, rituális kinyilvánítása mellett ugyanakkor sorban publikálta a gazdatisztek pozíciójának javítását célzó, a birtokosokkal szemben meglehetősen kritikus hangvételű cikkeket. Ezek a negyvenes évek végén már akár sajtókampánynak is tekinthetők. A gazdatiszti és munkaadói viszony munkajogi rendezését nem sikerült elérni, sem pedig a gazdatisztek nyugdíj jogosultságának valamilyen jogi keretszabályozását. De a gyakorlat változóban volt, bár az „úr kegyéből”, de kidolgozott alapszabály szerint működő nyugdíjintézetek terjedőben voltak, és a tisztek és földesurak közötti számadási perekben is átalakulóban volt a bírói gyakorlat. Ismét egy félsikere az amorf gazdatiszti csoportoknak.

Felmerül a kérdés, vajon mit jelentenek ezek a félsikerek, mi volt a hatásuk. Nem olyan-e a társadalmi pozíciók meghatározásáért és javításáért, illetve előnyeinek évezéséért folytatott verseny, amelyben az dönt, melyik társaság szakítja át előbb a jogszabályi kodifikáció célszalagját? Kapnak egyáltalán valamit a lemaradók is? Bizony, ha ennél a metaforánál maradnánk, tisztjeink még a korszak végén sem lenné-

¹⁵ Lásd Kurucz György (1986). A *Nemzeti Gazda* előfizetőinek száma 180-240 között mozgott, amiben része lehetett a lap hibáinak is (ld. Galgóczy Károly 1879).

¹⁶ Lánghy és Lencsés lapja mindössze 150 előfizetőt tudott megnyerni 1829 első felében. Lapjuk. *A Természeti, Gazdasági és Mesterség Esméreték Tára* azonban magasabb tudományos igényeivel a *Nemzeti Gazda*, a *Mezei Gazdák Barátja* és a *Magyar Gazda* sorában kakukktójásnak számít. (Vö. Batáry Gyula 1994: 51–52.)

¹⁷ Galgóczy szerint a *Magyar Gazda* előfizetőinek száma 1848-ban már 1300-on állt (Galgóczy 1883: 105).

nek se úriemberek, se szakemberek, csak valami törmelék, üledék, amely majd a dualizmusban belemege az „úri középosztály” osztályképződményébe.

Én azonban nem választanám ezt a metaforát. A társadalmi réteg az emberek kölcsönös viszonyaiban jön létre, a jogszabályok csak rögzítik, ami a fejekben már végbement. Ha a tisztek tegezése eltűnik, ha sem kézi munkát, sem az úr személye körüli szolgálatot nem várnak el többé tőle, ha a vármegye hatásosabban avatkozik az elszámolási perekbe, ha a tisztek maguk is perbe fogják uraikat, és tanúskodnak kollégáik mellett, ha a nagybirtokokon terjednek a tisztek nyugdíjrendszerei és az úri kegyként kibocsátott nyugdíjszabályzat munkaadói kötelezettségvállalássá válik, akkor talán már nem a régi úr–szolga viszony modellje adja a mintát nagybirtokos és gazdatiszt viszonyához. Az új modellben a szolgálat immáron körülhatárolt, tárgyiasult, nem a szolgálatteljesítő egész életét, hanem csak kompetenciáján belüli, szabályok szerint zajló tevékenységi körét érinti, alávetettsége sem az úr személyének, hanem a nagy szervezet szabályrendjének szól. A kliensből alkalmazott értelmiségi lesz. Mi segíthetett neki ennek elérésében?

A gazdatiszt mint új kulturális hegemóniák kovácsa

Talán nem felesleges rámutatni, hogy a réteg fejlődésének csak egyik színtere a szakképzés, más, hasonló fontosságú színterei az irodalmi érintkezésben és az egyesületi életben, nem utolsósorban pedig a nagy szervezetek belső életében keresendők. A kortársak szeme előtt ezek ugyanannak a dolognak különböző oldalaként jelentek meg. A kor szereplői egységben látták az agrárértelmiség nemzetgazdasági nézeteit és irodalmi érdeklődését, az igazgatási szervezetek modernizálását és a polgári életvitelt, a kenyérkereset intézményesült biztonságának elemeit a munkajogban és a nyugdíjrendszerekben és a liberális politikai nézeteket. Az utókor kutatója a szakképzési formák és intézmények történeti elemzése mellett oda kell hogy helyezze ezeknek a további aspektusoknak szociológiai, gazdaságtörténeti vagy éppen történeti antropológiai szempontú vizsgálatát is.

Az ilyen vizsgálatok elég könnyen megmutatják a csoport képviselőinek aktív részvételét a polgári kultúra jellegzetes intézményeiben, jelenlétüket fórumain, a polgáris viselkedés és életvezetés gyors elsajátítását. De ha a mezei gazdaság tudománya nem volt elég szilárd alap a professzionalizálódásra, hogyan lehetne a színházba járás, az olvasóköri tagság vagy a rendszeres sajtólevelezői tevékenység a rétegbesorolás kritériuma?

De vajon jó volt-e a kiindulásunk? Csak úgy lehet-e egy reformkori társadalmi réteg keletkezésére gondolnunk, mint egy, a modern társadalomban differenciálódó rétegre, mely helyzete, tevékenysége vagy a rendelkezésére álló erőforrások *sajátosságai* alapján, valahogy ezekre építve vagy támaszkodva mintegy lefűződik más, korábbi társadalmi rétegről vagy rétegekről?

Egy ilyen differenciálódási, kristályosodási folyamat esetünkben nem megy maradéktalanul végbe. Ha tekintjük a reformkort felnőttként megért, 1768–1818 között született generációknak azokat a tagjait, akik vagy mint mezőgazdák a szaklexikonokban, vagy az MGE jubileumi évkönyvében mint a későbbi „szakma” ősei szerepelnek, akkor olyan csapatot kapunk, melynek nemcsak a gazdatiszti foglalatosko-

dás volt az egyetlen esélye.¹⁸ E 38 fős csoport egymást követő állásait rekonstruálva azt látjuk, hogy bár messze a gazdatiszti beosztás a leggyakoribb, az állások között találunk Georgikon-beli vagy protestáns középiskolai tanári állást, bérlői vagy municipiális tisztviselői állásokat is. Az uradalmi szolgálat pedig, noha a leggyakrabban tényleg gazdatiszti állással azonos, jelentheti a mérnökösködést is.¹⁹

Föltételezett rétegünk tehát egy dolgot biztosan nem csinál: olyan lefűződést, elhatárolódást, mely megszüntetné a többi értelmiségi csoport irányába való átjárást, elvágna azokhoz fűződő köldökszinórukat.

Hajjuk tehát az agrárértelmiséget elkülönítő klasszifikációs kísérletet, maradjunk annál, hogy a régi liberális nemességhez különböző úton-módon vegyes csoportok csapódtak hozzá, együtt alkotva a negyvennyolcas széles társadalmi koalíciót?

Ez nem lenne helytelen álláspont, de talán mégis többet tudhatunk ennél. Hiszen ha csak az említett 38 vezető agrárszakembert tekintjük, tudjuk, hogy abból 14 volt nemes, 10-nek ismert közrendi származása, 14-ről pedig nem tudjuk megállapítani rendi állását. Ám a nemesi származásúak közül csak 5-nek volt valamekkora birtokkal rendelkező apja vagy tágabb rokonsága (Horhy, Balásházy, Fényes, Ghyczy és Hajnik családok), és ezekből egyetlen család képviselője (Ghyczy) maradt birtokos,

¹⁸ Ehhez a források: Galgóczy 1879–1891, továbbá Für–Pintér 1986–1989. Utóbbi kiadvány sajnos nem sorolja fel forrásait. Az 1848 előtti MGE tisztségek legnagyobb részét az alábbi kiadványban található meg: *Magyarország Gazdasági Egyesületének névszámlájának alapítványkönyve* (1847). A személyes adatokat Szinyei és Gulyás életrajzi lexikonjainak adataival is kiegészítettem, noha ezek az életrajzok vonatkozásában szemmel láthatóan Galgóczyt követik.

¹⁹ Az adatbázist az előző lábjegyzetben felsorolt forrásokban szereplő azon személyekből állítottam össze, akiket Galgóczy az MGE úttörőinek tekintett, életük valamely szakaszában uradalmi szolgálatot teljesítettek, továbbá vagy jelentős publicisztikai tevékenységet végeztek, vagy 1848 előtt az MGE igazgató választmányi tagjai, illetve titkárai voltak. Ezen 38 személy négy első ismert állását foglaltam statisztikába. Azért csak az első négyet, mert föltehető, hogy 1848 nem szakmai okokhoz kapcsolódó törést visz a csoportba, így a bukás és karrier a század második felében nem a csoport belső tendenciáit tükrözi. A fiatalkori gyakornoki, patvarista stb. egyéb állásokat a források szinte kivétel nélkül kihagyják, az első említés a személy első többéves, valamilyen rangot vagy önállóságot jelentő szolgálati helyéről szól. Ez elméletileg 152 állást jelent. Egy állásnak vettem olyan életszakaszt is, amikor vagy saját birtokára vonult vissza a többnyire nyugalomba vonult egykori tiszt, illetve amikor bérlőként próbált szerencsét. A 152 így képzett állásból 101 gazdatiszti, jószágkormányzói, birtokigazgatással összekötött titkári vagy ismeretlen milyenségű. A többiek:

MGE fizetett alkalmazotti állás	7		
tanári állás a Georgikonban	6	liceumban, gimnáziumban	5
bérlői pozíció	6	saját birtok vezetése,	4
uradalmi mérnök	7	egyéb mérnöki állás	3
minisztériumi szolg.	3	megyei-városi szolg.	2
nem uradalmi ügyvéd	2	egyéb vegyes	6

A nem gazdatiszti állás csoport összlétszáma 51, a halmaz kb. harmada. Az MGE és a Georgikon-beli állásokat gazdatiszti nézve, és hozzávéve a bérlői és birtokosi pozíciókat, marad 28 „profilidegen állás”, az egész halmaz alig kevesebb mint ötöde.

megyei és országos szereplő. Mind a 4 másik birtokos nemesi származék távolkerült eredeti rendi helyzetétől.²⁰

A „vegyes csoportok” mibenlétéről tehát elég sokat tudunk, és minden ismeretünk arra mutat, hogy nem tanácsos ezt a társaságot a liberális birtokos nemességgel egybemosni, bármily nehéz is legyen „értelmiségiként” való definiálásuk. Ha folytatjuk az evvel való kísérletezgetést, akkor le kell küzdenünk azt az akadályt, amit az alkalmazott tudáskorpusz sajátosságának hiánya és az uradalmi szolgálat, különösen pedig az állások más szakmáktól való csekély távolsága, elkülönültsége jelent.

Ez nyilvánvalóan olyan alternatívát követel, ahol a csoport sajátosságát valamilyen funkciójában, szakmai jellegzetességek híján leginkább ideológiai, legitimációs funkciójában tudjuk megtalálni. Nagyon is lehetne *à la Gramsci* érvelni, és azt állítani, hogy a liberális birtokos nemességet támogató csoportok speciális teljesítménye a liberális világ, a jogállamban élő polgári társadalom legitimációjának fölépítése lett volna.

Valóban, látható, hogy a gazdaszati szerzők szűken gazdaszati értekezéseikben is újra meg újra politikai megjegyzések, kommentárok irányába kalandoznak el, továbbá hogy még amikor ezt kivételesen nem teszik, akkor is világos, hogy a szűken technikai témáknak, mondjuk, a pillangósok elterjesztésének vagy a hitelfelvételnek is közvetlen és jelentős politikai implikációi vannak. Például a polgári földmágnatulajdon intézményének kompromisszum nélküli bevezetése összes következményeivel: tagosítással, legelőelkülönözéssel, mezőrendőrséggel, polgári telekkönyvvel, jelzálloggal. Mutatja azt, hogy ezt nem csak ma és mi gondoljuk így, hogy a negyvenes évek első felében már ezeket a társadalmi renddel összefüggő nagy kérdéseket is tárgyalni meri a *Magyar Gazda*.

Am ha a csoport legitimációs funkcióját az explicit politikáláson mérjük, abba ütökünk, hogy a politikálás szenvedélye nem különbözteti meg eléggé e csoportot. Hiszen ezekben az években mindenki komolyan politikál, az országgyűlési tárgyalásokon képviselt álláspontok naplókba kerülnek, és magánlevelekben bukkannak föl, mint az eljövendő új világ előhírnökei.

A réteg specifikumát véleményem szerint az hozta létre, hogy a társadalmi reform széchenyista koncepciója módot adott arra, hogy a gazdaszati és mérnöki jellegű állások úgy-ahogy alakulj szakmai kompetenciára formált igénye összekapcsolódhasson az értelmiség legitimációs feladataival, az összekapcsolással mindkettőt megerősítve. Hogyan?

Emlékezzünk, hogy a széchenyista reformprogram nem egyszerűen „óvatosságból” és nem csak a bécsi averziók elaltatására indított egy sor, a politikai intézményrendszerrel közvetlen kapcsolatban nem álló kezdeményezést, a lótenyésztéstől a folyamszabályozáson át a kaszinómozgalomig és a hídépítésig. Igaz, hogy egy politikába

²⁰ A legkorábbi (1780-as) születésű Horhy a hagyományos kliensi szerepet veszi fel. titkár, majd jószágigazgató a Zichyeknél, majd a gróf Eszterházyknál. Csokaji Pényes Elek pályája a legismertebb, hiszen belőle az Ellenzéki Kör vezetője és nagy magyar statisztikus lett, kevésbé ismert, hogy birtokát eladta és Pozsonyba költözött, hogy közel legyen a politika színteréhez. Mivel szegény lányt vett el, tényleg írásaiból kellett hogy megéljen, nem számítva jobbmódú barátainak segélyeit. Végül a jogvégzett Hajnik előbb az ország leghíresebb mintajuhászátában felügyelő, majd a vállalkozóból lett birtokos. Sina báró, végül Széchényi István uradalmainak jószágfelügyelője.

szédült országban minden politikai jelentőséget nyer, a hídon átkeléskor vámfizetésre kötelezett nemes, a kaszinóban nem absztrakt elmesúrlódásra, hanem a kormány szapulására összejött fiatal nemzedék politikai botránnyá alakítja át a társadalmi nevelődés, pallérozódás intézményeit. Egyes elemzések ebben a pontban némileg naivnak tartják Széchenyit, de azt ez az álláspont még erősebben hangsúlyozza, hogy a híd vagy az Akadémia nem valamiféle ravaszul kitalált, cukorba csomagolt eszköz volt a haladás keserű orvosságának lenyeletésére, hanem Széchenyi a haladást nem elsősorban a politikai intézményrendszeren, inkább az annak működését megalapozó értékrend, világszemlélet megváltoztatásán keresztül, egy tágabb összefüggésrendszerben képzelte el. Az országépítéshez foghatott az országgyűlésen is, de a kultúrán keresztül is (Akadémia), és legalább ennyire az anyagi kultúra és a vele kapcsolatos társadalmi tevékenységek, fogyasztás és gazdálkodás átalakításán át is.

Mivel ez nem Széchenyi-monográfia, és főleg mivel ezt a feladatot mások igen magas színvonalon elvégezték, itt nem kísérelném meg nézeteinek akár csak rövid összefoglalását sem (Lackó 1977). Inkább azt konstataálnám, hogy az agrotechnikai, sőt a mérnöki szakközleményekben a reformkorban teljesen magától értetődővé vált az igény, hogy amit e szakmák képviselői műveltek, az nem kevesebb, mint országépítés. A gazdasági ismeretek alkalmazása, mely, mint láttuk, kevés a professzionalizációs stratégia megalapozásához, az 1840-es években mintegy szakralizálódott.

Az igazság persze az, hogy ennek is hosszabb előtörténete van. A felvilágosodás nemzedéke, a georgikoni alapító atyák (Nagyváthy és Asbóth) sem csak úgy kedvtelésből méregettek és számolgattak. A privát haszon, Bartosságh cikkünk elején idézett definíciója is más szövegkörnyezetet idéz, mint a kapitalista profité. Mérni és számolni, magunk és üzemünk folyamatosan rendben tartani és a változó körülményeknek megfelelően irányítani: ösztöneink, lustaságunk és tudatlanságunk, valamint a környezet tudatlanságának és vak véletlenjeinek legyőzését követeli meg. Röviden tehát az ész győz itt a véletlen és a természet felett.

De ez a hullám nem tudta a közgondolkodást átalakítani, első fecske volt, mely nem csinált nyarat. Az agrárkonjunktúra a húszas években ellanyhult, és a Georgikon takarékoskodni kezdtek a nagy Festetich György kisebb formátumú utódai. Az első kezdemények erősen korlátolt hatósugarára legjellemzőbb, hogy nem lehetett eladni jelentős példányszámban gazdasági lapot, ha mégoly tele is tették hasznos „tippekkel”.

Ez változik meg a *Gazdasági Egyesület* megalakulásával és a *Hittel*el. Széchenyi gyakorlati szerepe a *Gazdasági Egyesület*ben elég csekély, viszont a vele együtt dolgozó barátai (pl. Károlyi György) az egész reformkoron át ott vannak a vezetőségben, vagy egyenesen belőlük kerül ki az elnök és az alelnök. Még fontosabb, hogy a politikai változásokat illetően a konzervatívabb arisztokraták nagy része szintén támogatja a gazdaságfejlesztési programot. Az MGE arisztokrata patrónusai tehát nagyrészt egyetértenek avval a felfogással, amely a társadalomátalakítást szakmai kérdésnek tekinti, és a negyvenes években a gazdasági és mérnöki munkát már a nemzeti-társadalmi reform „szakközegeiként” tiszteli.

A publicisztikai szövegek érveléseiben látható, minek jár a tisztelet, mit tekintenek önmagán túlmutató súlyú intellektuális vállalkozásnak. Egy része ezeknek még felvilágosodás kori örökség, például az adatok szorgalmas gyűjtése, melynek csak egy lineáris időperspektívában és az egyéni és közösségi életet haladásként, ötről-hatra

jutásként elgondoló léttervben van értelme. Más része már a romantikus stílus bélyegét viseli, mint az a felfogás, hogy a tudomány nemcsak a „humanitas” megnyilvánulásának formája vagy a közösség szolgálata, hanem személyes érdem, versengésben igazolódó egyéni kiválóság dolga is – akár a művészeti alkotások. Erre a felfogásra építenek a szüntelen pályázatok, csakúgy, mint a technológiai eredmények és megfigyelések állandó, szinte már rituális nevesítése a *Magyar Gazda* cikkeiben.

A legfontosabb, legkiemeltebb érdem, képesség vagy „plusz” az agrárértelmiség oldalán a negyvenes években egy sajátos csúsztatás eredménye. Ez a széchenyista koncepció perverziónak is tekinthető, bár a kritikai gonoszság nyilván megjegyzi, hogy mindenki felelős azért, hogy miként lehet kiforgatni gondolatait. Arról van szó, hogy az 1840-es évek agrárértelmiségi publicisztikája előszeretettel igyekezett politikai és társadalmi intézmények alternatívái helyébe technikai jellegű megoldásmódokat keresni, vagy az alternatívákat ilyen értelemben redukálni. Ez a gazdatiszti társaságnak azt az illúziót kínálja, hogy van egy ilyen sajátos kompetenciájuk, mellyel a demagógok által összezavart dolgokat visszavezetik a pozitív tudomány világába, az MGE arisztokrata patrónusait pedig avval nyugtatta meg, hogy e kérdésekben van technikai megoldás vagy olyan elrendezése a problémának, amely a „népnevelésen” keresztül lehetséges (implikálva persze, hogy ez a „népnevelés” is a nagybirtok kompetenciája).

Ehhez egy szelektív látásmód tartozott, hiszen a nyilvánvalóan konfliktusos helyzetekre csak nehezen lett volna alkalmazható. A *Magyar Gazda* szerkesztői vonalát például az önkéntes, de szabályozott, ösztönzött örökvlástság, a közlekedés fejlesztése, a nemesség részleges teherviselése, a mezőgazdasági iparok fejlesztése és a bérleti rendszer elterjesztése képezte. Ám teljesen hiányzott például a vámkérdés. Mikor 1843-ban egy nagy cikkben a szerkesztő, Török a mezei gazdaság felvirágzásának akadályairól írt, akkor egyszerűen bizalmát hangoztatja, hogy az „országgyűlés Választmányára ...vámviszonyaink rendezésének sürgető szükségét bizonyosan velünk együtt mélyen érzi” (Török 1843: 1538). Hasonlóképpen nincs állásfoglalás a nemesi részleges teherviselésről, mégúgy sincs a köztelherviselésről.

Az egyértelműen fölállított célok és követelmények esetében a *Magyar Gazda* általában a nagybirtokosoknak, illetve az arisztokráciának legfájdalommentesebb módot választja: a közlekedés például fejlesztendő, ám az utak és csatornák építésének költségeit azok viseljék, akik hasznát látják.

A társadalmi problémák technicista redukciójának legszebb példáit a birtokviszonyok átalakításával kapcsolatban láthatjuk. Török szerint például a „jóságvévek” ősiség által okozott birtokbizonytalanságát csökkentendő „kívánatos, hogy az ősiség minél előbb oly módosítást nyerjen, melly egyrészt a nemzetiség és a ősi családok fenntartását nem veszélyezteti, ellenben a szerzemények állandóságát minden utóbbi megtámadás ellen biztosítja” (Török 1843: 1538). Más helyen az ellentmondó két igény biztosítására az ősiségi jogigényeknek a vevővel szembeni érvényesítésére viszonylag rövid, egyéves jogvesztő határidőt javasol, tehát az ősiségi igény elévülését akarná bevezetni. A birtokképesség „tágasb körre” való kiterjesztését javasolja, ám ennek irreális jelentőséget tulajdonít, tudniillik hogy ezúton lehetne a „túlságos terjedelmű” jóságok feldarabolódását gyorsítani. A nagybirtokok tőke-, illetve hitelhiánya ugyanis csak az egyik megfogalmazása a tőke és a föld helytelen viszonyának, a másik megfogalmazás a tőkéhez képest fönnálló túlságos földbőség,

amin éppenséggel a birtok egy részének eladásával, feldarabolásával is lehetne segíteni. Érdekes módon ezt az alternatívát ilyen módon Török is megfogalmazza, de a megoldást „nemesi birtokaink nyereséges eladhatása” feltételeinek megteremtéséhez, a közlekedés és értékesítés javításához, a birtokképeség kiterjesztéséhez kapcsolja. Arra nem következtet, hogy a birtokok túlságos terjedelme, extenzivitása miatt valamiféle birtokreformnak helye lenne. Igenli a robot, a dézsma és a legelőközösség megszüntetését, de csak úgy, hogy „a tulajdon- s magánjog szentsége egyoldalú népkegyelési vágnak fel ne áldoztassék” (Török 1843: 1541). Ez is ismétlődő formula a *Magyar Gazdában*, a teljes kárpótlás követelése a földesúri jogokért. Másrészt mindenki számára, beleértve a konzervatívokat is, világos, hogy a gyors megváltkozás a mezőgazdasági modernizáció előfeltétele, ám a parasztok anyagi ereje ezt nem teszi lehetővé, így általában a megváltás valamilyen meghitelezését tervezik, magán- vagy állami hitelintézetek, pénztárak útján, továbbá az egyezkedési folyamatot szabályozó törvényes rendszabályokkal remélik a gyorsítást elérni.

Igazán olyan pontokban határozott a Török-féle érvelés, ahol a nagybirtokosérdekek nincsenek érintve – technikai dolgoknál, a kincstár és az állami közigazgatás, a parasztok tennivalóinál. A mértékügy rendezése és a francia decimális rendszer bevezetése, illetve hazai tűzkárbiztosító intézet felállítása éppúgy szerepel programjában, mint egy javaslat a tagosítások gyorsítására azáltal, hogy a jobbágyi telekbirtokosoknak nemcsak többsége, de kisebbsége is kérhesse a tagosítást. Nagy teret kap a mezőrendőrség működésének javítása, a magántulajdon hatékony védelme, annak megakadályozása, hogy a mezőrendőrségi feladatokat ellátók ne maguk legyenek a legnagyobb tolvajok.

Az itt ismertetett Török-féle érvelés reprezentatívnak tekinthető. A sikert a heti kétszer megjelenő *Magyar Gazda* példányszáma és az egyesület 1847-re ezer főt meghaladó taglétszáma igazolja vissza, mely utóbbiban körülbelül 40 százalékban vesznek részt gazdatisztek és erdészek.

Az említett programnak van egy olyan pontja is, mely egyszerre volt konkrét intézményes javaslat és egy rejtett üzenet hordozója – ez a bérleti rendszer bevezetése. Ezt egyfészt a nagybirtok fent már tárgyalt üzemeltetési és gazdaságossági problémáinak megoldására szánták – így lehetett volna tulajdonvesztés nélkül csökkenteni a kezelhetetlen üzemméreteket. Ennek elterjesztéséhez egyrészt be kellett volna vezetni a bérleti jogintézményt minden részletével együtt a hazai jogba. Másrészt lábra kellett volna kapnia egy olyan fajta kooperatív magatartásnak, mely társadalmilag egyenlőtlen, aszimmetrikus helyzetű felek között sem csak a rövid távú előnyök kíméletlen hajhászását jelentette. Éppen ez volt az üzenet – a modern ember képes egyrészt tolerálni a társadalmi rangkülönbségeket, másrészt lokalizálni azok következményeit, a gazdasági együttműködést és érdekellentéteket szerződéses formákkal, a két fél jogi egyenlőségének talaján szabályozni. Erre a sokszor ismételt példát az angol viszonyok adták. A tiszteletudó, de a nagybirtokos arisztokratával jogilag egyenlő és attól szakértelme folytán hosszú távú bérletet nyerő gazdatiszt alakja nyilván tükrözte a réteg vágyait, a téma viszonylag csekély gyakorlati jelentőségéhez képest aránytalanul sokat szerepel az egykorú publicisztikában.

Összefoglalóan azt látjuk tehát, hogy az agrárértelmiségnek nincs ugyan sajátos monopolizálható tudáskorpusza, de előnyt biztosít számára, hogy nyilvánosan és

rituálisan elismerik sajátos (végeredményben illúziókon alapuló) modernizációs kompetenciáját. Ebben a korban ők a „jövő mérnökei”, hogy egy száz évvel későbbi hasonló konstelláció politikai jelszavát idézzük. A réteget személyes reverenciája, begyakorolt kliensszerepe fűzi az arisztokráciához. A megyei elitekhez mért viszonylagos idegensége (rotáció!) és vagyontalansága zárja ki az ellenzéki szocializáció műhelyeiből. Saját kognitív eszközei – a kísérletezés, megfigyelés, rendszeres adatgyűjtés, a technikai novumok adaptációjában, a térbeli-időbeli elrendezésekkel és a folyamatszerű szervezéssel kapcsolatban megnyilvánuló, adott keretek között izolált problémamegoldásra törekvő gondolkodás – alkalmassá teszik a gazdasági-társadalmi problémák szakmaivá redukálásának feladatára. Bizonytalan társadalmi pozíciója pedig kellő motivációt biztosít ahhoz, hogy elfogadja, hogy az ő jelentőségét a „mozgalom” adja, részvétele az országépítés nemes feladatában.

Annál hirtelenebb, szinte fölfoghatatlan változást jelentett, amikor 1849-ben a mozgalmi élet megszűnt, a jobbágyfelszabadítás által megrázott nagybirtok egyre nagyobb arányban adta bérletbe földjeit, és a kisebb bérleti üzemekből tömegesen elküldték a gazdatiszteket. A mérnököket nyilván főlsvízta a vasútépítés. A többi csoport foglalkoztatási viszonyainak alakulásáról nincs adatunk, sőt még elbeszélő forrásunk se. Az azonban bizonyos, hogy negyvenes évekbeli szerepére és szereplésére mint elveszett paradicsomra gondolt vissza az agrárértelmiség feladatát, állást és nimbuszt vesztett zöme.

E visszatekintő gondolatokat az úri középosztály agrárius és keresztényszocialista irányokba forduló képviselői fogalmazzák meg a század végén. Egy másik olyan korban, mikor országos társadalmi átalakulás, az átalakulással kapcsolatban megfogalmazódó politikai álláspontok, a vidéki középrétegek gazdasági helyzete és kompetenciája sajátos kölcsönhatásban együtt határozzák meg az agrárius klientúra – „gazdaosztály” – társadalmi helyzetét. De ez már egy másik történet.

Források és irodalom

Egy aradi [Bartosságh József] (1830): *A gazdasági kormány*

Bartosságh József (1837): A mezei gazdaság köréből. *Gazdasági Tudósítások*, 2. (2): 14–21.

Batári Gyula (1994): *A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon (1721–1867)*. Budapest

Deininger Imre (szerk.) (1885): *A keszthelyi m. kir. gazdasági tanintézet (1865–1885) évkönyve az itt fennálló Georgikon (1797–1848) rövid vázlatával*. Keszthely

Emlékirat Magyarország törvényhozóihoz a honi mezőgazdaság ügyében a Magyar Gazdasági Egyesület által. (1843) Pest. (Ugyanez megjelent: *Magyar Gazda*, 1844 (1): 1–6; 1844 (2): 20–26; 1844 (3): 33–38; 1844 (4): 49–58.)

Erdei Aranka (1985): Egy reformkori gazdasági tervezet és sorsa. *Agrártörténeti Szemle*, 27: 654–676.

Fényes Elek (1842a): *Magyarország statisztikája I.* Pest

Fényes Elek (1842b): *Magyarország statisztikája*. Pest

Fényes Elek (1847a): *Magyar gazdatiszti névtár 1848. szökő évre*. Pest

Fényes Elek (1847b): *Magyarország leírása I.* Pest

- Für Lajos–Pintér János (szerk.) (1986–1989): *Magyar agrártörténelmi életrajzok, I–III.* Budapest
- Galgóczy Károly (1879): Kis-szántói Pethe Ferenc. In Galgóczy Károly (szerk.): *Az OMGE emlékkönyve I.* Budapest
- Galgóczy Károly (1883): Emlékeszéd Török János felett. In Galgóczy Károly (szerk.): *Az OMGE emlékkönyve III.* Budapest
- Galgóczy Károly (szerk.) (1879–1891): *Az OMGE emlékkönyve, I–VI.* Budapest
- Hidvégi Lajos (1963): *Török János és a szőkealmi gazdaképző története.* Cegléd
- Korizmic László (1841): Gazdatiszti viszonyokrul. *Ismertető*, 6. (júl. 14.)
- Kurucz György (1986): Pethe Ferenc az első magyar agrárszaklap élén. *Agrártörténelmi Szemle*, 28: 34–55.
- Kurucz György (1996): A Georgikon alapításától 1848-ig. In: *Georgikon 200. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára.* Keszthely
- Lackó Mihály (1977): *Széchenyi és Kossuth vitája.* Budapest
- Larson, Sarfatti Magali (1977): *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis.* Berkeley
- A magyar polgári törvény. (1824) Sz. n. Sárospatak
- Magyarország Gazdasági Egyesületének név- s alapítványkönyve.* (1847) Budapest
- Pethe Ferenc (1819): Útmutató az uradalmak s uradalmi gazdaságok igazgatása módjára. *Tudományos Gyűjtemény*, 9: 3–32.
- Rumy Károly György (1818): A gazdaságbeli erőnek használásáról és igazgatásáról. Kiváltképpen Thaer és Trautmann szerint. *Tudományos Gyűjtemény*, 8: 63–94.
- Schwartner, Martin v. (1809): *Statistik des Königreichs Ungern*, I. (2. kiad.) Ofen
- Süle Sándor (1967): *A keszthelyi Georgikon 1797–1848.* Budapest
- Szilágyi (1823): A mezei gazdaságról. *Tudományos Gyűjtemény*, 3.
- Török János (1843): Melyek a mezei gazdaság jelen állapotjában felvirágzásának átalában, de tekintve annak egyes ágait is, főbb akadályai? (I.) A törvényhozás köréhez tartozó minémű intézkedésekkel lehetne ezen akadályokat jövőre megszüntetni...? (II.) *Magyar Gazda* (dec. 3.)
- Török János (1845): *A Magyar Gazdasági Egyesület pártfogása alá helyezett ceglédi majoros- és telkesgazdákat képző intézetnek tervrajza.* Pest
- Vári András (1995): *A gazdatiszti réteg kialakulása 1848 előtt: a gr. Károlyi és a hg. Batthyány család birtokainak gazdatisztsjei a 18. század második, illetve a 19. század első felében.* (Kandidátusi értekezés) Budapest
- Vörös Antal (1968): *Óvár, óvár... A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve.* Budapest
- Vörös Károly (1975): A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. *Valóság*, 18 (10)
- Wittmann–Denglác, Anton Edler von (1825): *Landwirthschaftliche Hefte 2. Vorbegriffe zur Landwirthschaftskunde.* Wien

Farkas János

AZ INNOVÁCIÓPOLITIKA TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGA

Bevezetés

A tanulmányban olyan „háttérvizsgálatokkal” foglalkozom, amelyek szükségesek egy korszerű és hatékony tudománypolitika kialakításához. Tudom azonban, hogy egy ilyen dokumentum elkészítése nem ezt a fajta szöveget, gondolkodásmódot és kifejtést igényli. Ugyanakkor azt gondolom, hogy a hagyományos (államigazgatási, bürokratikus, racionalizáló stb.) megközelítést túl kell haladni oly módon, hogy rámutatunk egy ilyen fontos tervezési folyamat *társadalmi meghatározottságára*, az ezt kísérő érték- és érdekviszonyok konfliktusaira, a *társadalmi struktúra* tagoltságából eredő rejtett egyenlőtlenségekre, csapdákra, ellentmondásokra. Tárgyunkhoz reflexív módon viszonyulunk. Nem misztifikáljuk és glorifikáljuk a tudomány és technika intézményét, elemzésünk nem öngizoló és nem apologetikus. Olyan társadalmi intézményt képviselünk, amely ellentmondásos következményeket vált ki a társadalomra, a természetre és magára az emberre nézve. Mindazonáltal a megismerésnek és a társadalmi progressziónak olyan eszközéről van szó, amely jelentősen befolyásolja az emberek és társadalmak jólétét, biztonságát, kulturális, gazdasági, politikai fejlődését. Ezért megérdemli a maximális figyelmet és a méltányos támogatást.

Már is látszik a fentebb leírtakból, hogy innét kétfelé ágazódhat a gondolkodás. Az egyik irány a tudománypolitika felé mutat. E megközelítésnek egyik legfontosabb feladata lenne önmaga határainak, illetékességi körének a meghatározása. Ennek egyfelől *módszertani oka* van: bármiféle – akármilyen pontos és megalapozott – tudománypolitika sem képes teljességgel megszüntetni, vagy csak szűkíteni is azt a mezőt, ahol felmerül. Azaz nem tudhatjuk ma, hogy mit fogunk tudni holnap. Persze azonnal felhívom a figyelmet arra a nehézségre, hogy – szerintem – a tudománypolitika valójában nem tudomány, hanem politika. Ezért a definíciós feladatokat, önmaga határainak kijelölését mint politika (mint tevékenység) maga nem képes elvégezni. Erre az öt tanulmányozó politikatudomány (ennek is a tudománypolitikára szakosodott, reflexív szerve) hivatott. Legalábbis elméletileg csak a tudomány képes ilyen műveletekre. A politikai praxis sok mindent megtehet, kialakíthatja saját területét, határait, vonzáskörzetét stb., de csak a reflexív tudat képes elméleti keretbe rendezni. A másik ok az, hogy a politika éppen úgy, mint a tudományok elemzése, hajlamos arra, hogy a „végén” fogja meg a dolgot (Balogh István személyes közlése). Vagyis olyan modellt alakítson ki, amelyben a kutatási eredmények és a szabályozás (pénz, intézmények, programok stb.) egymásra következése törésmentes.

Ezzel kihagyja a számításból az ettől eltérő „sikertelen” eseteket. De korántse tisztázott a modellbe bele nem illő kutatások „sikertelensége”. Ez a helyzet említi a technikasziológia ama felismerésére, hogy a technikatörténészek hajlamosak a technikai, műszaki találmányokat, felfedezéseket úgy ábrázolni, mintha nem léteztek volna menet közben kudarcok, alternatívák, sikertelenségek. A tudomány és a technikasziológia újabb irányzatai éppen azt a módszert munkálták ki, hogy lineárisnak tűnő „sikertörténetek” helyett a technikai fejlődést a maga sikereivel kitérőivel, zsákutcáival, teljes alternatív mivoltában rekonstruálják.

A gondolkodás *másik ága* a tudomány- és technikasziológia, és ez a tudomány és/vagy technikapolitika szociológiája felé kunkorodik. Az a látszat keletkezik ugyanis, hogy mind a politika, mind a tudományelmélet potenciálisan képes valamiféle szabályozási lehetőséget kidolgozni és alkalmazni. Ez még annak a veszélyét felidézi, hogy a tudománypolitika kidolgozásának ürügyén egymásra talál a politika és a tudományelmélet abban a törekvésben, hogy a tudománypolitika tudományirányításba csúszsék át. Ez különösen olyan országokban – így nálunk is – vetődhet fel csábító lehetőségként, amelyekben a politika a mesebeli kisgömböcként szeretné mindent magába falni. A politikai bürokrácia örömmel habzsolná magába azt a tudományvékenységi szférát, amely – autonómiája védelmében – oly sok borsot tört már a politika és a politikusok orra alá.

Tanulmányomban bizonyos aszimmetriák kimutatására törekszem. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a politikanak – a társadalmi, gazdasági bővülés érdekében – tudatosan investálnia kell a tudományos és technikai fejlődésbe és fejlesztésbe, másfelől mindez nem jelentheti azt, hogy a politikai alrendszer korlátozhatja a tudomány- és technika alrendszereit. Mindegyiknek más és más funkciója van a társadalomban. Egymást nem helyettesíthetik. Másfelől olyan aszimmetria is létezik, hogy a tudomány- és technikapolitika egzaktabbá válhat azáltal, ha elfogadja a tudomány- és technikapolitika szociológiája által felkínált reflexív megismerés eredményeit, miközben megőrzi önállóságát is utóbbival szemben. A tudományos elemzés megugyanis tulajdonképpen olyan, mint a Minerva baglya, amely csak sötétedés utáni repked. Nem előrejelzést nyújt, hanem csak utólag rendezi elméleti képbe a megfigyelt megtörténeteket.

Fogalmi és módszertani megjegyzések

A fejlett ipari országokban az elmúlt évtizedekben rájöttek arra, hogy a gazdasági növekedés nemcsak a vállalkozói szféra kapacitásától, hanem a *teljes társadalmi gazdasági szervezet* (különös tekintettel az oktatásra és a műszaki képzési képességeitől) is függ. Ezért ma már nem elég tudomány- és technika- (technológiai vagy műszaki fejlesztési) politikáról beszélni. A hetvenes években három erős tendencia izmosodott meg:

1. Szociológiai és közgazdasági módszerekkel elemezték a cégek, vállalatok technikai innovációval kapcsolatos szerepeit, azokat a tényezőket, amelyek felelősek a teljesítményekért.

2. Vizsgálták azokat a gazdasági problémákat, amelyeket az olajválság során bekövetkezett növekedéstorpanás és a nagymértékű munkanélküliség okozott.
3. Fokozott figyelemmel elemezték a „legújabb technológiák” (főleg az informatika) előretörését, amelyek hihetetlen változásokat idéznek elő a termékekben és szolgáltatásokban.

Ezek az elemzések arra a felismerésre vezettek, hogy a növekedés forrásait nem lehet egyedül a K+F-ben keresni. Ezért a K+F politikákat kibővítették az úgynevezett „innovációpolitikára” (a szónak nem csupán közgazdasági és műszaki, hanem a „társadalmi innováció” értelmében is), amely átfogja mindazon hosszú távú intézkedéseket, amelyeket összehangoltan kell foganatosítani az oktatás (képzés), kutatás, ipar, külkereskedelem, környezetvédelem, kultúrafejlesztés stb. területein. Azaz egy „társadalmi innovációpolitikai tervnek” kellene átfognia a társadalmi újratermelés valamennyi fontosabb területét. Gondoljunk például arra, hogy a technikai termékek és szolgáltatások elterjedése (diffúziója) egy országon belül elsősorban a *kultúrától* függ. Megérlelődött az a felismerés, hogy az innováció problémái nem annyira a K+F befektetések méretétől, mint inkább attól függnék, hogy az egyetemek vezetési stílusát, az ipari erőforrások hasznosítását vállalkozói szemlélettel hajtják-e végre. A termelékenységi versenyben, az új piacok megszerzéséért és megtartásáért vívott küzdelemben a jól vezetett kutatási rendszer csak egyike a feltételeknek. A sikeres innováció számára a diffúziós folyamat sokkal kritikusabb, mint a felfedezés vagy újítás. Ezért tevődik át a figyelem azokra a *társadalmi és intézményi feltételekre*, amelyek kedvező környezetet teremtenek az innováció menedzsmentje számára. Arról van szó, hogy a K+F politikát *integrálni* kell az összes többi kormányzati feladattal, amelyeket a gazdaság-, az energia-, oktatás-, foglalkoztatás- és szociálpolitika stb. területén egy kormánynak szükséges végrehajtania. Egy korszerű tudománypolitika tehát nemcsak arra koncentrál, hogy milyen feltételek és támogatás mellett működik jól a tudomány (hagyományosan a finanszírozásra gondolnak elsősorban), hanem az összefüggés másik oldalára is: mit ad majd a tudomány, a kutatás a társadalomnak, mi várható tőle? A tervnek „szimmetrikusnak” szükséges lennie, azaz a „tartozik” és „követel” oldalát egyformán ki kell dolgozni.

Nem lenne jó, ha a hazánkban készülő „tudománypolitika” nem épülne rá egy ilyen integrált „társadalmi innovációs politikára”. De lehet-e a részekben (K+F) előrehaladni, ha az egészet (mint innovációs koncepciót) figyelmen kívül hagyjuk? A praktikizmustól óvnék mindenkit. Továbbá rá kell kérdezni arra is, kellően ismerjük-e vajon azokat a szempontokat (dimenziókat, összetevőket), amelyek mentén ezek a tervek összerakhatók? Gondolok a célok, a tevékenységek, az eredmények hasznosítása, a teljesítményértékelés ismérvei, a tevékenységek hatóköre, a tervezhetőség, az időtávok stb. figyelembevételére.

Nyilvánvaló jó lenne túllépni azon a megszokott rutinon is, hogy a K+F tervezést csak bürokratikus-adminisztratív szempontok és a weberi „szolgálati tudás” alapján (szakigazgatási logikával) készítsük el. A nemzetközi gyakorlatban és szakirodalomban ugyanis kialakultak és elérhetőek olyan „reflexív tudások” is, amelyek megemelhetik a tradicionális kormányzati tervezés színvonalát.

Egy K+F (vagy szélesebb értelemben vett tudománypolitikai) tervet nem szabad analitikus megfontolások, szempontok nélkül elkészíteni. Nem vagyok teljesen biztos abban, hogy valamennyien ugyanazt értjük „tudománypolitikán”, „kutatáspolitikán”, valamint „technikapolitikán”, vagy „technológiai, illetve műszaki fejlesztési”

politikán. Miként különböztessük meg egymástól ezen szektorokat és a rájuk vonatkozó stratégiákat és politikákat?

„Tudománypolitikán” általában a politikusok tudományhoz való viszonyát, stratégiai viselkedését érthetjük. De a „politika” fogalmát (*policy* értelmében) nem korlátozottan értelmezni. A tudománypolitika kialakításával és végrehajtásával kapcsolatos döntések semmiképpen sem tartoznak csak a kormánysszervek kizárólagos hatáskörébe. A tudományos szervezetek, kutatási menedzsmentek s mindenekelőtt maguk a kutatók is (s nemcsak témaválasztásaik során) foglalkoznak tudománypolitikával. A kialakított tudománypolitika zömét maguk a tudósok valósítják meg a tudományos testületek, pénzügyi alapok és a kutatóhelyek folyamatos döntési folyamatai révén. A tudománypolitika szokásos koncepciója a tudomány külső irányultságára vonatkozik, ahol olyan témákat találunk, mint a tudomány viszonya a politikához, a tudomány finanszírozása és szervezése. Sok tudománypolitikai döntés azonban ténylegesen a tudomány tartalmát illető stratégiákat jelent. Egy probléma „érettség” (aktualitása), az ezekkel összefüggő tudományos érdekek, az adott tudományos kutatás lényeges feltételeire vonatkozó döntések igényelnek ilyen stratégiákat. A tudomány bármiféle külső ellenőrzésére irányuló kísérletnek számolnia kell az érintett területek olyan tulajdonságaival, mint annak általános állapota, elméleteinek vagy kísérleti technikáinak érettsége, fejlődési képessége, az alaptudás alkalmazhatósága stb. A külső (pl. kormányzati) döntéshozóknak az ezen tulajdonságokra vonatkozó információkat az adott szakterület legjobb ismerőitől kell beszerezniük. De tudásuk mindenképpen személyes és informális természetű marad. Ezért mindenképpen szükség van a tudományra, ennek fejlődésére stb. vonatkozó reflexív tudományművelésre is. Ilyen „metatudásra” soroljunk fel néhány példát:

A *tudományfejlődés általános struktúráinak* ismerete szükséges előfeltétele bármely racionális tudománypolitikának (pl. tudományos elméletek érvényességének igazolása; a tudományos változások magyarázata; a tudományos tudás természetének, tudás, áltudomány és vallási hit közötti határvonal stb.). Kétségtelenül nem alaptalan az a szkepticizmus, amellyel sokan tekintenek ama állításra, hogy a tudományfejlődés elméletének ismerete szükséges a tudománypolitikához. Többen – jogosan – úgy vélik, hogy a tudományfejlődés konceptualizálása eddig kevés hasznot hozott a tudománypolitikai tervezés számára. Mások szerint ilyen tudományfejlődési elméletek egyáltalán nem is léteznek, illetve kidolgozása nem lehetséges. Egy instrumentális stratégia azonban mégis javasolható: egy tudásterületnek legalább a „törvényeit” is meg kell ismerni ahhoz, ha ésszerűen meg akarjuk tervezni annak fejlődését. A baj az, hogy a rendelkezésre álló elméleti megközelítések idáig még ezt az alapvető instrumentális követelményt sem elégítették ki. A tudománystruktúrára vonatkozó tudományfejlődési elméletek révén még nem volt lehetséges a tudományfejlődésre alkalmazni azokat a stratégiákat, amelyek értelemszerűek a tudománypolitikákban. Ugyanúgy még nem sikerült az egymást követő *politikák értékelésével* foglalkozó eszközökre és módszerekre vonatkozó elméletet sem kidolgozni.

Elismerem, hogy idáig a tudományfejlődési elméletek általában nem segítettek a tudománypolitika kidolgozásában, hanem valami egészen mást csináltak. Az elméletek az *ideológiakritika funkcióját* töltik be. A tervezéssel szemben a tudományos közösségek ama tézissel racionalizálják álláspontjukat, hogy a tudományfejlődést a tudományon kívüli, belső törvények determinálják. Az érv úgy szól, ha a tudományfejlődés ir-

nyát a tudományos problémák rendszerének belső logikája határozza meg, és ha a kreativitás eleme a folyamat dinamikáját nem teszi előrejelezhetővé, akkor mi értelme van ezt tervezéssel befolyásolni? A tény ezzel kapcsolatban annyi, hogy ez a tézis, amíg nem cáfolják meg, a tudományfejlődés elméleteiről folyó elhúzódó vita eredményeként a tudományos kutatás témájává vált. Az „internalizmus” és „externalizmus” megközelítések olyan választóvonalat jelentenek, melyek mentén maguk a kutatók is megoszlanak. E két értelmezési irányzat egyesítése egyelőre megoldatlan probléma a tudánypolitikát vizsgáló tudósok számára. Az álláspontok egyesítését feltételező tudánypolitikát kutató szakértők úgy teszik fel a kérdést, hogy a tudományfejlődés elmélete válaszolni tudjon rá: fejlődésének milyen szakaszán válik a tudomány nyitottá a külső befolyásokkal szemben? *Egy társadalmi probléma milyen feltételek mellett fogalmazható meg tudományos problémaként?* Belső fejlődésének mely pontján várható, hogy a tudomány ellenáll külső hatásoknak? Egy diszciplína mikor tekinthető „érettnek”, abban az értelemben, hogy segíteni tud a problémamegoldó stratégiáknak? Tartalmi fejlettségének mely szakaszában tud egy tudományág munkamegosztás révén megszervezni egy problémamegoldást? Arra gondolok, hogy miképpen tudja szisztematikusan részekre bontani magát a problémát. Mit nevezünk „kutatási frontnak”, és melyek azok a mechanizmusok, amelyek ezen belül kitermelik a problémákat? Melyek a diverzifikáció meghatározói, másfelől, melyek a sikeres interdiszciplináris munka kognitív feltételei?

Nyilvánvaló, hogy a tudományról szóló ellentétes (autonóm-e, vagy ellenőrizhető-e?) elképzelések ma eljutottak arra a pontra, ahol rákényszerülnek a felsorolt pragmatikus kérdések megválaszolására. De mivel elsősorban nem az a gyakorlati kérdés, hogy miként hozzák a tudánypolitikai döntéseket, hanem inkább, hogy miként lehet racionálisan kidolgozni egy tudánypolitikát, erre nem lehet könnyen válaszolni.

Új típusú tudánypolitika kialakítása

A tudósok az egymás között folyó tartós vitáik miatt különböző szempontokat fogadnak el, és ezért a kutatás etikai következményeit illetően sem értenek egyet. Ezért az a probléma vetődik fel, hogy a döntéseket csak nagy tudományos bizonytalanság feltételei között lehet meghozni. Az értékrendek, a tudomány és a politika között kialakult kölcsönhatások során felvetődik az alábbi ellentmondás: a problémák komplexitása miatt szükség lenne a tudományra, de a tudás és az egyetértés hiánya miatt ez nem lehetséges, s ekkor, ami lehetetlen, az válik szükségessé. Olyan forráshoz nyúlnak, amely hiteles adatokat biztosít. Ezen ellentmondásba belekeveredve a tudomány megváltoztatni tűnik saját ellentétét: a politikai intézkedések *stratégiai eszközévé* válik. Az érdekcsoportok olyan szakértőket keresnek, akik egyetértenek politikai céljaikkal. A tudomány nem nyújt hiteles adatot a konszenzuális akcióhoz, és a tudomány nem tudja helyesen igazsággá kódolni a problémákat. Ehelyett az elfogadott értékrend megsokszorozza az egyet nem értést és a konfliktusokat olyan fontos politikai kérdésekben, mint például a technológiai kockázat és a környezeti problémák ellenőrzése. Ebből a problémahelyzetből kínál kiutat a *tudánypolitika új felfogása*. Két lehetséges terminust kell ezzel kapcsolatban megvizsgálni. Először

is kialakulóban van a *tudománypolitika menedzseri fogalma*. Ennek révén meg lehetne szüntetni a tudomány és a politika közötti éles megkülönböztetést, amely ugyanakkor nem jelent olyan tudományt, amelyet áthatna a politika (politics), sem olyan politikát, amely politikákon (policies) alapulna. A tudomány menedzseri fogalma a tudomány és a politika közötti „egyezkedési mezőt” kívánja kiszélesíteni, amelybe köztes intézmények is beléphetnek. Ezek az új intézmények, mint például (a hazánkban nem létező) technológiai hatáselemzések hivatala, lehetővé teszik a problémák politikai és tudományos dimenzióinak legitim meghatározását.

A másik fogalom a *posztnormális tudomány fogalma*, amely olyan esetekben problémamegoldó stratégiaként működhet, ahol igen nagy a döntések kockázata és a rendszerek bizonytalansága. A posztnormális tudományban a figyelem a bizonytalanságok nem definiálható szintjéről a megszerezhető információk minőségére helyeződik át. A posztnormális tudomány módszertana „kiterjedt szakmai közösségeket” igényel, mivel eljárásai és eredményei minőségének biztosítása érdekében hagyományos (belső) szakértői közösségekhez képest „külső” szakértők részvételét is igényli.

A magyar tudománypolitika esetében ezek az új megfontolások konkrétan az alábbiakat jelentik: hagyományosan úgy születnek meg tudománypolitikai dokumentumok, hogy bevonják a döntés-előkészítésbe a természettudósok, a politikatudomány és a politikusok egy-egy kisebb csoportját. Ők feladatuk azt kapják, hogy találják meg a kutatásfinanszírozás és a tudományos-technikai fejlődés innovatív folyamata irányításának optimális módjait. Még az ellentétes kombináció is lehetséges, nevezetesen, hogy a közpolitika (kormánypolitika) tudományának (science for public policy) kidolgozását várják el tőlük. Ekkor vagy azt igénylik, hogy bontsuk ki és értelmezzük a kifejezés tartalmát, vagy még inkább azt, hogy szüntessük meg a tudomány és a közpolitika egymástól való *de facto* elválását.

Először nézzük meg a hagyományos jelentést, amikor a *közpolitikát segítő tudománytól* a közjavak növelését várják el, ami a tudomány régi társadalmi küldetéséhez tartozik. Francis Bacon óta erre törekcsenek a tudósok és a mérnökök. Az alapvető emberi szükségletek – hosszú ideje – szinte változatlanok: élelem, energia, egészség, közlekedés, lakás, személyes biztonság. Újabban ehhez járul a tiszta környezet és olyan társadalmi rendszer, amely kedvez az adaptív változásoknak, és korlátozza az éles konfliktusokat.

Szóval hagyományosan azt várták el a tudománytól, hogy járuljon hozzá a gazdasági növekedéshez, a jóléthez, az innováció (mint cél) meggyorsításához. Ma viszont a tudomány főleg a saját hozzájárulásával kapcsolatban előálló nem kívánt és nem óhajtott *következmények elhárításával* kell hogy foglalkozzék. Tisztább és biztonságosabb környezetet akarunk. De éppen a tudomány volt az, amely a jólét és gazdasági növekedés érdekében (első és másodfajú hatások) nem szándékolta (harmadik-negyedik fajú) hatásaival elrontotta ezt a környezetet. Továbbá olyan társadalmi rendszert segített kialakítani, amely igényli a változásokra történő gyors alkalmazkodást, de ma már inkább abban kellene közreműködnie, hogy a gyors társadalmi változások ne forgassák fel a társadalmat és az emberek identitását. A közpolitika ma elsősorban nem operacionális, hanem *szimbolikus funkció* betöltését várja el a tudomány közreműködésétől. A tudományos tudás és információ a veszélyeztetett jövő irányításának kulcsává vált. Ezeket a veszélyeket azonban nagymértékben

tudomány természetbe és társadalomba való beavatkozása idézte elő. A tudomány abszolút tudásmonopóliummal bírt, s hasonlóan más monopóliumokhoz, olyan állításokat, tételeket fogalmazott meg, amelyekkel megvédte intézményi határait, adott esetben a tudástermelés autonómiáját. Ez az oka annak, hogy a tudományos tényeket elválasztották az értékektől, a mindennapi tudást a tudományos tudástól, a tudományos szakértelmet a laikus részvételtől, a tudományt a politikától. A tudomány – saját társadalmi küldetésének megfelelően – tanácsokat adott. De a tanácsot politikai megfontolásoktól mentesnek nyilvánította. Megszabadította az értékektől, csupán véleményt mondott, amelyek meg voltak tisztítva az érdekektől és későbbi alkalmazásuk esetén az ellenőrzéstől. *A tudomány érdekmentessé és semlegessé vált, s magát tisztán a körülményektől független „Igazságnak” szentelte. Legalábbis ez volt az ideálja.*

De kielégítő-e ma már ez a szemlélet? Kiderült, hogy a kormányintézkedéseket a *tudományos ismeretek bizonytalansága* veszi körül. Korábban úgy gondolták, hogy a „kemény” tudományos tényeket „puha” emberi döntéshozatali eljárásokban alkalmazzák. Ma ez a helyzet megfordult: „kemény” döntéseket kell hoznunk „puha” tudományos bizonyítékok alapján. Amíg a kormánypolitikát segítő tudomány mind a kézzelfogható instrumentális eredmények, mind a kevésbé kézzelfogható információforrás értelmében ragaszkodik a tudomány társadalmi küldetéséhez, addig éles határokat húz a tudomány és a közpolitika közé. Noha a tudomány és technika *önmagukban* nem tudnak megoldásokat nyújtani. Csak olyan feltételeket képesek létrehozni, amelyekben a társadalom ki tudja alakítani a megoldást.

De a politikai folyamat valóban megfelel-e azon elvárásoknak, amit várnak tőle? Ki fordítja le elsőnek az egyik területet a másik nyelvére, és mi történik, ha a tudományos eredményeket – a politikai alkudozás érdekében – átalakítják, eltorzítják a *lefordítási folyamatban*? Valóban igaz lenne, hogy a tudomány „csak” azokat a feltételeket hozza létre, amelyekben a társadalom aztán megtalálja a megoldásokat? Nincs-e közös gyökere a tudománynak és ama intézményi-szervezeti sémáknak, amelyeknek problémáikat kellene megoldaniuk? Nem úgy van-e, ahogy Max Weber állítja, hogy mindkettő (a tudomány is, a politika is) a *folyamatos racionalizációba* van beágyazva? Aminek az a célja, hogy a kapitalizmus az előreláthatóság és kiszámíthatóság magas szintjét érje el, avagy mind a természet, mind a társadalom világában hatékony legyen. Miközben túlzásba vitték a mindennapi élet (beleértve a politikai intézmények) „tudományosítását”, addig a tudomány a maga szervezetével és fogalmaival maga is átesett ugyanezen folyamaton. Szóval egyfelől azt állítani, hogy a tudomány szolgálja a közpolitikát (tudománypolitika formájában), másfelől fenntartani a véleményt, hogy a tudomány elválasztandó a közpolitikától, hogy csak az a dolga, hogy megteremtse a társadalomnak a problémamegoldáshoz a feltételeket, olyan dilemmát vet fel, amely új megoldást igényel a tudománypolitika részéről.

Tisztázni kellene azt is, hogy milyen a *politika természete*. A hagyományos nézet szerint a tudományos racionalitás mint a politika számára is, mivel strukturális hasonlóság fedezhető fel e két társadalmi intézmény között. A konvergáló racionalitás feltételezése azonban nem bizonyult helytállóknak. A racionális döntéshozatalról, amit a politikatudósok terveztek meg, kiderült, hogy nem is annyira racionális. Az sem bizonyosodott be, hogy a tudás egyértelműen pozitív erőforrást jelent a politikai folyamatban. Szakértők kimutatták, hogy a politika inkább teleologikus és célra

orientált, nem egyszer fikciókat konstruál. Beigazolták, hogy különbség van a tudományos rejtvényfejtés és a politikai problémák megoldása között. Amíg az előzőekben gyakran végérvényesen megoldják, addig a politikai problémák legfeljebb csak elenyehíthetők, kiszoríthatók, újradefiniálhatók. A „racionális politika paradigmája” tudományosan védésnek bizonyult. A politika céljai nem a racionalitás termékei, hanem függenek a társadalmi elérhető erőforrásoktól. A társadalomtudományi eredmények *politikai alkalmazásai* pedig a „társadalmi mérnökség” és a „felvilágosodás” modellekhez kötődött. Ez alapján azt tételezték fel, hogy a társadalomtudományok nem problémákat oldanak meg, hanem fogalmakat, módszereket, orientációkat stb. nyújtanak. Voltak, akik a *diszpozicionális modellt* ajánlották ezek helyett, ahol a tudás hasznosítására fektetnek nagyobb hangsúlyt. Itt a tudás, az ismeret sem nem önkényes, sem nem véletlenszerű, sem nem előre programozott. Szóval összeomlott a *politikatudomány pozitivistá modellje*. Kiderült, hogy a politikai döntéshozatalnak szélesebb episztemológiai bázisra van szüksége, kell végbemennie. A „tudományos döntéshozatal” modelljét két elit is magáénak vallotta. A politikusok egy csoportja és a tudósok egy kisebb része fogadta el ezt az álláspontot.

Felvetődik az a kérdés is, hogy *kié a tudomány*. Hagyományosan kialakult a tudományon belül egy belső státuszrendszer, amely meghatározta, hogy ki a „jó tudós”, ki az, aki beleszólhat a tudománypolitikába. Ez kevés embert jelentett, mint ahogy a politikában is kevés politikus vállalta fel a tudománypolitika készítésének ügyét. A helyzet azonban közben megváltozott. Új politikai szereplők és új társadalmi mozgalmak jelentek meg a színen, akik egyrészt naivnak tűnő kérdéseket tettek fel arról, hogy mi a tudomány, mennyire megbízható, mire való, kinek használ stb. Másrészt saját érdekeiket, ügyeiket szeretnék bevinni a tudománypolitikába. Harmadszor részt is akartak venni a döntésekben, főleg azért, hogy a tudomány és technika negatív hatásait ki- és elkerüljék. A megváltozott helyzet következményei aláásták (inkább maraszfeszítették) a politikai folyamat korábban feltételezett (de soha meg nem valósult) racionalitását. Kiderült, hogy a politika nem eléggé racionális, hogy többpárti játék, ahol az alku, a kompromisszum, a megegyezés fontos szerepet játszik. Kiderült, hogy a tudomány is csak egyike az erőforrásoknak, s nem maga az erőforrás. Kiderült az is, hogy nehéz kibékíteni a tudomány objektív módszerét, interszubjektív igazságvalidálási módszereit a köz képviselőinek részvételével. A tudósok védték az ismerettermelést a külső beavatkozásoktól, legfeljebb csak az ismeretek diffúzióját, a tudás elterjedését és alkalmazásával kapcsolatban fogadták el a külső résztvevők beleszólási jogát. A – főleg környezetvédelmi – mozgalmak azonban előbb-utóbb megkérdőjelezték a tudomány tudás intaktságát is. Amikor kétségbe vonták a szakértők tudásának megbízhatóságát, amikor ellenszakértőket vonultattak fel, amikor a tudósokat elfüggelgülttséggel vádolták (vö. Bős-Nagymaros), akkor megkérdőjelezték a tudomány ismerettermelés autonóm voltát is.

A *tudomány szociológiai vizsgálatának* (social studies of science) irányzata is kihívást intézett a hagyományos tudományfelfogással szemben. Bebizonyította, hogy a kutatók oszcillálnak a vizsgálatok esetlegessége (kontingenciája) és a végeredmények abszolutizált és formális bemutatása között. A rendetlenségből úgy csinálnak rendet, mintha a rendezetlenségben nem lenne rend, és a rendben nem lenne rendetlenség. Beigazolták, hogy a tudományos megismerésre jellemző a környezeti összefüggésektől való függés. Egyesek eljutottak ahhoz a következtetéshez, hogy

tudományos kutatás soha sincs elszigetelve a politikai kontextustól, a politikai következményektől. Még a ki nem mondott politikai álláspontokra is anticipál és reagál. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy problematikussá vált a *tudománypolitika utilitarista-instrumentális modellje*, amely a cél+eszköz racionális kapcsolatával vélte kezelni a feladatokat. A kockázatok és bizonytalanságok (amelyek a természeti és társadalmi világban, de a tudományos kutatásban is benne foglaltatnak) új modell kidolgozását tették szükségessé.

Felmerült egy *menedzser jellegű tudománypolitika* kialakításának lehetősége és igénye, ahol a probléma megoldásáról átváltanak a probléma menedzselésére. Főleg a környezeti kérdések kapcsán vetődött fel az a gondolat, hogy vannak problémák, amelyek nem oldhatók meg, de menedzselhetők. Ez az új tudománypolitika felhagyja az elavult tudománymodellel, elismerné a tudás relatív voltát, a kockázatok és bizonytalanságok létezését, nemcsak a formális, de az informális struktúrákat is elfogadná, felelősséget vállalna a tudomány és technika káros következményei felszámolásában. Új közvetítő intézményeket iktatna a tudomány és a politika hagyományos szervezetei közé. Ezek a formák – maga az új menedzseri tudománypolitika is – új társadalmi találmánynak lennének tekinthetők. A közvetítő intézmények fellázi-tanák a tudomány és a politika korábban merev határait, teret engednének egyfelől az ortodox, másfelől a reformista stratégiáknak. Az új tudománypolitikai modell mintája az üzleti-gazdasági vállalat, ahol piackutatás folyik, ahol a megrendelő szükségleteit kielégítik, ahol elismerik a bizonytalanságot, miközben kontrollálják, ahol egyezkedni lehet, ahol nemcsak racionális szempontok, hanem erőviszonyok, az erőforrások elérhetősége és más megfontolások is érvényesülnek. Ahol a felső vezetés hosszú távú tervezéssel foglalkozik, miközben az alacsonyabb szinteken rövidtávú problémamegoldásokkal, megrendelésekkel foglalkoznak. Ebben a szervezetben fontos szerepet töltenek be a tudományon belülről jövő és a rajta kívülálló tagokból összeszervezett tanácsadó bizottságok. A dolog lényege a mediálás, a *közvetítés a tudomány és a politika között*. Nem erőltetik a racionális tervezést, érzékenyek a tudomány- és technikaellenes mozgalmak érveire. Posztmodern szervezetnek is lehetne nevezni, mint ahogy állítólag már posztmodern technológiák is léteznek. A poszt-modernizmus nem ismeri el, hogy egyetlen központból lehetne vezérelni akár a tudományt, akár a társadalmat. Elve a pluralizmus. Nyelve közérthető. Az intézmény mindenki számára nyitott. Ilyen formák létrehozása mellett a tudomány talán meg tudná őrizni relatív autonómiáját, el tudná fogadtatni kognitív racionalitásának elismerését. De ennek az az ára, hogy felvállalja a társadalomban folyó vitákban való részvételét, és nem fél a társadalomban végbemenő strukturális változásoktól sem.

A tudomány és technika társadalmi struktúrája

A struktúrával kapcsolatos problémák legalább két csoportra oszthatók. Az egyik, hogy milyen a *mai magyar társadalom struktúrája*. Ennek ismerete elengedhetetlen a jó politikai és tudománypolitikai döntések meghozatalához. Erről sajnos ma kevés megbízható ismeretünk van. A korábbi osztálybázisú struktúraszemléletről egyre inkább a modern stratifikáció leírására áttérő szociológiai megismerés nehezen tudja empirikusan követni a rendszerváltást már megelőző, majd ezt követő radikális társadalomszerkezeti átalakulásokat. A problémák másik csoportjáról pedig talán még

ennyi rendszerezett ismeretünk sincs: arról, hogy milyen *kutatói-mérnöki-szakértői társadalom* belső tagozódása? Milyen szakmai elitek találhatóak, hol húzódnak közöttük választóvonalak, milyen a társadalom más elitcsoportjaihoz való viszonyuk, érdekérvényesítő képességük stb.?

Ugyanakkor nagyon fontos foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy a különböző társadalmi csoportok és osztályok *különböző társadalmi érdekei* miként érvényesülnek a tudományos kutatás és technikaértékelés tervezésében? Ha a tudomány és technika eredményei bizonyos társadalmi csoportok állandó és rendszeres hasznát szolgálják, másokét pedig tartósan megsértik, akkor ez a társadalmi szabályok és társadalmi hatalom eredményeinek tekinthetők. A hatalmat nemcsak a nyilvánvaló kényszerre, hanem a modern társadalmakban gyakran intézményesült és szervezett társadalmi egyenlőtlenség útján is el lehet érni. Az a kérdés, hogy milyen társadalmi érdekek és szükségleteket közvetítenek a köztervezésbe és melyeket nem. Ez egyben közvetlen rákérdezés a *hatalmi struktúrára* és a *társadalmi egyenlőtlenség* okaira egy társadalomban.

Kérdés, hogy milyen a hazai politikai pártok jövőképe, elkötelezettsége a technikai haladás, a tudományos kutatás iránt. Milyen a képviselők szakmai felkészültsége, kompetenciája a K+F ügyekkel, innovációval, oktatásfejlesztéssel kapcsolatos törvényhozatali eljárások során? A politikai, gazdasági, kulturális, szakmai, tudományos és technikai lobbik miképpen befolyásolják ezeket a döntéseket? Melyek a döntéshozatali formák? Milyen a *tudománypolitikai döntéshozatal intézményrendszeré*? Ismerjük-e a működő szakértői rendszereket? Az államigazgatás hivatalnokai, tisztviselői felkészültek-e a tudománypolitikai tervezés feladataira?

Persze nem lényegtelen az sem, hogy *milyen társadalmi szerkezet* jött létre ebben az országban. Milyen fontosabb társadalmi osztályok, rétegek, csoportok vannak eltérő érdekekkel, értékekkel, szükségletekkel, amelyek kielégítése jórésztben a tudomány és technika nyújtotta eszközökkel, erőforrásokkal történhet? Milyen erősek az érdekképviseleti szervek, szakszervezetek, szövetségek, mozgalmak? Általában milyen fokon áll a *polgári társadalom* szervezettsége? Vannak-e közvetítő szervek, szervezetek a tudomány és a politika között? Milyen a társadalom általános és szakműveltségének színvonala? Milyen szerepet tölt be a média a természeti és társadalmi problémák tudatosításában?

Végül, de nem utolsósorban milyen a magyar tudományos és műszaki élet szervezeti- és intézményrendszere? A szakmai elitek milyen szempontok szerint szerveződnek? Milyen kapcsolatok, koalíciók vagy konfliktusok vannak a tudásterületek egyes diszciplínák, szervezeti-intézményi formákhoz (MTA, egyetemek, ipari kutatóhelyek stb.) kapcsolódó elitek között? Milyen a hazai tudomány hierarchiáltsága, korösszetétele, utánpótlási rendszere, koncentrálttsága, paradigmatis felkészültsége? Milyen külföldi minták követését preferálják?

Korszerűek-e a *hazai menedzserek attitűdjei*? Igaz-e, hogy a multinacionális cégeket nem érdekli a magyar K+F? A magyar vállalkozóknak van-e igényük tudomány alapon folytatott termelésre és gazdálkodásra? Tudjuk-e eléggé, milyen szakemberek iránt támasztanak igényt a vállalkozók különböző csoportjai? Milyen informális vagy informális kapcsolatok jöttek létre a vállalkozók, a politikusok, a tudósok, fejlesztők, mérnökök, médiavezérek stb. között? Mely elitek, milyen mó-

don, milyen eszközökkel kívánják vagy tudják befolyásolni a tudomány- és technikapolitikai, valamint felsőoktatási programokat?

Ma a K+F-re fordított források csökkenése miatt a kutatók veszélyeztetett helyzetbe kerülnek. Ez kiélezi a csoportjaik vagy intézményeik, *szervezeteik közötti érdekkonfliktusokat*. (Példák: MTA *versus* egyetemek érdekkellentéte a Széchenyi professzori ösztöndíj kapcsán. Különböző tudományágak harca a preferenciákért és erőforrásokért. Urbánus *versus* népi értelmiségi szekértáborok. Politikai-ideológiai alapon intézménymegszüntetés, támogatás-szűkítés (lásd történettudományok). Természet- és műszaki tudományok *versus* társadalomtudományok. Alap- és alkalmazott kutatások finanszírozása. Technikai civilizáció *versus* humán kultúra presztízse. Intézmények ellenállása a leépítésekkel, átszervezésekkel kapcsolatban (vö. az elmúlt években történt MTA-konzolidáció). Agyelszívás egyetemekről az iparba vagy külföldre. Oktatói-kutatói korstruktúra előregedése.)

Négy területen szeretném példászerűen fölemlíteni az érdekkonfliktusokat.

1. Az *irányítást* illetően régóta folyik a vita egy Tudományügyi Minisztérium felállításának igényéről. Az MTA, a korábbi OMFB és a szakminisztériumok közötti rivalizáció miatt hosszú ideig nem volt egyetértés a tudomány irányításának ügyében. A szakigazgatási apparátusok és a tudományos szakbizottságok feszültsége is közismert. A tudomány egységes államigazgatási szervezetének hiánya miatt széttagolódik az irányítás, ami csak növeli az intézményrendszer különböző láncszemei közötti ellentéteket. Milyen intézményi keretek lennének szükségesek ahhoz, hogy a tudomány képviselői egységes álláspontot alakítsanak ki a politikával kialakított kapcsolataikban? (Enélkül a *divide et impera* jelszó fog érvényesülni.)
2. A *finanszírozás* területén közismertek azok az anomáliák, amelyek szembeállítják egymással az akadémiai intézeteket és az egyetemeket. A bérek, jövedelmek indokolatlan eltérései mellett a kutatóhelyek működtetésével, a kutatásokra fordítható támogatásokkal kapcsolatban is számos konfliktus keletkezik. Az egyetemeken belül kialakított normatív rendszer is egészségtelen versengést szül, szembefordítja egymással a különböző tudásterületek, diszciplínák, tanszékek tagjait. Az alap- és alkalmazott kutatók támogatásával kapcsolatos viták is közismertek. A téma- *versus* intézményfinanszírozásnak egyaránt vannak hívei. A tanszékeken állandóan visszatérő feszültségeket vált ki az alacsony fizetés és a magánmunka megjelenéséből eredeztethető konfliktus, ami nem egy esetben a minőségi munka és a teljesítmény rovására megy.
3. *Szervezetrendszerét* illetően a magyar tudomány felaprózott, elszakítja egymástól az innovációs lánc egyes tagjait képviselő szervezeteket. Ezért is általában gyenge a hajlam az együttműködésre. Az MTA által támogatott egyetemi kutatóhelyek sem feltétlenül nyújtják a hatékony koordináció mintáját. Az erőltetett együttműködés azonban – lásd egyetemek, főiskolák Világbank által ösztönözött integrációját, fúzióját – inkább növeli a szervezetek közötti érdekkellentéteket. Az erős hierarchizáltságtól, bürokratizmustól, konzervativizmustól sem mentesek szervezeteink. A tudományos monopóliumok létezése sem kedvez a jó légkörnek. Nagy jövedelmi és társadalmi szakadék választja el egymástól a tudományos eliteket a kutató- és oktatóhelyek alacsonyabb presztízszű csoportjaitól. Persze jó példákat is találunk, gondoljunk például az MTA-közgyűlés demokratizálására, a kutatói érdekképviseltek erősítésére, egyetemen belüli autonómiák növekedésére stb.
4. A *minősítési, előreljutási rendszer* is számos feszültséget kelt. Többen vitatják, hogy szabad-e kétféle (egyetemi és akadémiai) minősítési rendszert működtetni. Nem hígítja-e fel a habilitáció rendszere a követelményeket?

Viták alakulnak ki nem egyszer a habilitálás, majd az azt követő kinevezés szakmai megalapozottságát illetően is. Bizonytalanság van akörül is, hogy lehet-e valaki az Akadémia tagja akadémiai doktori fokozat megszerzése nélkül? Lehet-e professzor, aki nem az MTA doktora? Helyes-e, hogy a MTA ellenőrzi a professzori kinevezéseket? Megfelelő-e az akadémiai jelölés kiválasztások mai rendszere? Megfelelően arányos-e a különböző tudományos címek anyagi elismertsége? A fiatal kutatók, oktatók álláshelyeit nem könnyű biztosítani, előregszenek az intézetek és a tanszékek. Alkalmatlanság emberek elbocsájtása viszont szinte megoldhatatlan feladat. Viták adódnak abból is, hogy az akadémiai doktori minősítést jóváhagyó bizottság nem kellően veszi figyelembe az adott tudományterületek sajátosságait, a szakmai bizottságok, szakzsűrik ítéleteit. Vannak kételyek a MAB minőségvizsgáló módszereivel kapcsolatban is.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a munkamegosztásból adódó funkcionális érdekek lévén természetes érdekméchanizmusok – nem igényelnek tudománypolitikai beavatkozást. Bizonyos körülmények között persze ezek is válhatnak kiélezett (létező, pozicionális, stabilitási, harmónia- és perspektíva-) konfliktusok forrásaivá. *A strukturális természetű konfliktusokat* azonban a tudománypolitika eszközeivel jó lenne kiiktatni a tudomány intézményrendszeréből.

A tudomány érdekstruktúrája piacgazdasági viszonyok között

Már a két világháború között John M. Keynes elméletileg megalapozta azt a tétet, hogy a *tőkés állam avatkozzon be a magángazdaságba*. Ez persze egyfelől közvetlen intervenció a fiskális politika és beruházási támogatások formájában, másfelől szubszidiaritást támaszt az ipari termékek iránt. (Anticiklikus konjunkturapolitika.) A második világháborúban az államilag irányított hadigazdaság pedig kialakította a kapitalizmusnak azt a valóságos formáját, amely a korábbi „szabadversenyess” kapitalizmust a 20. század második felében „szervezett kapitalizmussá” (M. Dobb), „tervezett kapitalizmussá” (A. Shonfield), „kései kapitalizmussá” (E. Mandel, J. Habermas, C. Offe) alakította át. Mindezek az elméletek osztják azt a közös véleményt, hogy a kapitalizmus a stabilitás új szakaszát érte el, ami elsősorban annak az eredménye, hogy az állam beavatkozik a gazdaságba.

Ugyanakkor némi kétellyel azt állítom, hogy a kapitalizmus új stabilitásában nem elsősorban az állam tervezőtevékenysége játszik szerepet. Valójában a *tőkés gazdaság maga fejleszt ki olyan képességeket*, amelyekkel a tőkés piac egyre nagyobb szektorait tudja megtervezni. Azaz eltörli a régi tőkés piacot. A multinacionális vállalatok hatékony tervezése változtatta meg leginkább a kapitalizmus természetét a 20. század második felében és a 21. század elején. Kérdés az, hogy hazánkban a tőkés piacgazdaság elérte-e már azt a szintet, amikor a betelepült külföldi nagyvállalatok és a hazai cégek képesek a „szervezett kapitalizmus” megtervezésére. Vajon a mi viszonyaink között az államnak nem kellene-e még mindig nagyobb szerepet vállalnia a kapitalizmusépítés, majd ennek stabilizációs programjában?

A tervezéshez szükséges racionalitás magának a kapitalizmusnak a racionalitása. Ez azt jelenti, hogy a tőkés cégek tervezésének fő célja az üzleti haszon növelése. Ez a cél nem feltétlenül magától értetődő, hiszen konfliktusba kerülhet más olyan céllal, mint például az emberek szükségleteinek és igényeinek a kielégítése, hogy

növelje egy nemzet gazdagságát vagy hatalmát, vagy bármi mást. Egy köz által ellenőrzött tervezési folyamatra lenne tehát szükség, amelyik figyelembe veszi az emberek (állampolgárok) szükségleteit. Az ilyen folyamatnak azonban a különböző társadalmi célok és érdekek között kell szervezett eljárást találnia az egyensúlyra. Nem lehet releváns tervezést csinálni, ha kizárjuk a tervezési folyamatból a magánipart, mert ez nagy hatással van egészében a társadalmi folyamatokra. Ez a tudományos kutatás tervezésére is igaz. Tőkés társadalomban a tudománypolitika tervezése elsősorban a nagyvállalatoknak kedvez, függetlenül attól, hogy a tervezőintézmények kormányzatiak-e, avagy köztulajdonban vannak-e, azaz államiak. A társadalom túlnyomó többsége számára mindegy, hogy a tudományos kutatás gazdaságilag orientált motivációja egy kisebb csoport magánprofitjának tulajdonítható-e, avagy egy nemzet katonai hatalmából következik, avagy más célokból származik. Bármelyik gazdasági orientációról is legyen szó, az állampolgárok azt találják, hogy a tudományos kutatás nem elégíti ki az ő szükségleteiket és igényeiket. S ha ezt megtapasztalják, igyekeznek változtatni ezen.

A tőkés racionalizáció szellemében minden eladható, profitot termelő tudományos vagy technikai felfedezést meg kell csinálni. Az emberek azonban rájöttek arra, hogy bármely tudományos vagy technikai innovációnak társadalmi költségei is lehetnek. Például az iparfejlődés a környezet leromlásához vezet. Az emberek megbetegsznek a piszkos víztől, levegőtől, mérgezett zöldségektől, gyümölcsöktől, növekvő zajtól. Ilyenkor az emberek arra gondolnak, hogy egy tudományos vagy technikai fejlesztés megvalósítására vonatkozó döntés egyetlen kritériuma nem lehet a profitnövelés. Néhányan arra is rádöbbennek, hogy egy innováció profitja csak kevesek között oszlik meg, az általa okozott káros következmények viszont mindenkéi vagy sokakéi. A tudományos és technikai haladás előnyei és hátrányai nem egyenlően oszlanak el a társadalomban. Egyes társadalmi csoportok haszonélvezői, mások károsultjai e folyamatnak. Érvényesül a Máté-effektus, hogy a gazdagok egyre gazdagabbá lesznek, a szegénytől pedig még a kevés is elvétetik. A tudomány és technika fejlődése tehát *politikai kérdés*, amelyben bizonyos társadalmi csoportok különböző célokkal és érdekekkel vesznek részt. A tudományos fejlődés hagyományos (és korszerűtlen) felfogása szerint ez természeti és autonóm folyamat, amely próba-hiba alapján felhalmozza a tapasztalatokat és nemzedékről nemzedékre egyre több igazságot és több tudást ad tovább. Ugyanezt az elavult modellt alkalmazzák a technikára is.

Az ilyen feltevések alapján egyes országok technikáját „alulfejlettnak” tekintik, s emögött az a feltevés húzódik meg, hogy jövőjük csak akkor lehetséges, ha a „fejlett” országokban megvalósított technikára térnek át. Így a tudományos és technikai haladás képe egyirányú utca, amely a jövőben sem ágazódik el. Holott léteznek *reális alternatívák* is a tudomány és civilizáció történetében.

Például a reneszánsz korában Észak-Itáliában nem a kvantitatív kémia, hanem a kvantitatív mechanika vált a tudomány uralkodó mintájává. Ez szigorúan meghatározta a technikát és a filozófiát, s ennek következtében a világegyetemről kialakult európai világméretű kép. Bizonyos társadalmi, politikai és kereskedelmi feltételek közepette alakultak ki azok a történelmi döntések, amelyek korunk tudományának kereteit és fejlődési mintáit meghatározzák. Az említett választás nemcsak tudományos volt, amely előnyben részesítette a mechanikát a kémiával szemben (ami ugyanolyan

mértékben fejleszhető lett volna, csak eltérő következményekkel járt volna a társadalmi gyakorlatban), hanem az a tény is közrejátszott benne, hogy a döntés, a választás eredményei pontosan az ipari termelés keletkező tőkés formájának szükségleteihez és igényeihez illeszkedtek. A kvantitatív mechanikára épülő technika kétszempontból különösen is kielégítette az uralkodó osztály – nem politikai, hanem társadalmi – igényeit:

1. lehetővé tette a termelékenység hatalmas növelését azáltal, hogy sokkal több kinetikus energiát nyert ki;
2. belső természete támogatta a termelés ipari struktúrájának hierarchikus szerveződését.

Egy kapitalista társadalomban a köz (az állam) által finanszírozott és ellenőrzött tudománypolitikától tehát azt várják el, hogy *összhangban álljon a tőke logikájával* és a racionalitásával. Bizonyítható, hogy az önmagukat osztálysemlegesnek tekintő kormányok a tudománypolitika eszközével ezt a logikát követik, és szervezési módszereik is ezt elégítik ki.

Mindez igazolható a magánipar és a közszféra költségeinek megoszlási adataival. Az állami egyetemek, főiskolák és kórházak rosszabbul vannak ellátva, mint a többségében – magánipar K+F szektora. (Az egyetemek költségvetésének egyébként is a nagyobbik része oktatásra, adminisztrációra és fenntartásra, és nem kutatásra szolgál.) Az egyetemi oktatók több csoportja főleg azért végez kutatómunkát, hogy publikációjukkal bizonyítsák tudományos minőségüket, és megtarthassák állásukat. Előbb-utóbb az állami egyetemről a kutatás el fog menekülni a jobban fizetett helyekre.

Egy megosztott döntési struktúra igen alkalmas az ipari lobbik számára, másrészt nehéz elérni, hogy a közvélemény elégségesen kontrollálni tudjon tudománypolitikai döntéseket.

Egy korábbi adat szerint az ipar hazánkban mintegy 39 százalékkal részesül a K+F költségvetésből. Ez az arány még növelhető és növelendő. Fejlettebb ipari államokban ez az arány elérheti a 60-70 százalékot is.

A jelenlegi helyzetben az *alábbi kérdéseket* érdemes feltennünk:

1. A magánipar elsősorban milyen kutatásokat finanszíroz?
2. Milyenfajta kutatást támogat az állami költségvetés az egyetemeken és az Akadémián kívül?
3. Ki dönti el az állami beruházások módját?
4. Ki élvezi a tudomány eredményeit és ki nem?

A tudomány alapú iparágakban költik el a legtöbb pénzt. De ez má már nem igényli a hazai kutatási eredményeket. A multinacionális cégek a csúcstechnológiához hozzák magukkal. A hadiipar, amely nagymértékben ösztönzi a K+F szféra teljesítményét, nálunk szinte teljesen leépült.

Biztos, hogy a K+F túlnyomó része kereskedelmi és ipari célokat szolgál. A termelékenységet és a technikát a profit érdekében javítják. De nem biztos, hogy a kutatási eredmények javítják a munkafeltételeket, az egészséget. A tőkés ipartól nem várhatjuk el, hogy olyan beruházásokat tegyen, amelyek nem hoznak hasznot. De megfontolhatjuk a tudományos kutatás olyan rendszerét, ahol – etikai és morális megfontolásokat is tartalmazván – elsődlegesen nem az ipari profit határozza meg, hogy

milyen területen milyen kutatásokat végezzenek. A kérdés az, hogy a *közpénzeket is az iparra fordítják-e*, avagy a nem profitábilis egyéb, de fontos feladatokra. Ad-e a kormány közpénzt a magániparnak? A tőkés magánipar állami támogatásából nyert profit általában nem válik társadalmi profittá.

A magáncégek mennyi pénzt adnak nem profit célú kutatásokra? Vajon mennyit fordít a magánipar nem ipari célú kutatásokra? Gondoljunk a társadalomtudományokra, pszichológiára, orvostudományokra.

Az állam mennyiben támogatja a kisebb cégek K+F tevékenységét? A fejlett tőkés országokban leginkább a nagyiparral fonódott össze, a gazdaság koncentrációját támogatja. Persze a magánszektor is tartalmaznia kell a tudánypolitikának, de akkor erre alkalmazható-e a „policy” fogalma? Miképpen tudják a társadalom többségének érdekeit szolgálni a tudomány és technika fejlődésének eredményei? Csak akkor, ha lehetőséget adunk képviselőiknek arra, hogy részt vegyenek a tudomány és technika további fejlődésének tervezési folyamatában. De ki tud nekik erre lehetőséget nyújtani?

Észrevehető, hogy a profitot nem hozó területeket szisztematikusan elhanyagolják. A *kormányok tudánypolitikája* nem ellensúlya az ipari érdekeknek. Szoros kapcsolat jött létre a közintézmények és a magánipar között. Az ÁPV Rt.-nél például egyaránt megtaláljuk a tudósok, a politikai és állami hivatalok és a különböző társadalmi csoportok képviselőit. Látszik, hogy elsősorban azoknak van haszna a tudományos rendszer eredményeiből, akiknek érdekeit és szükségleteit elsősorban és túlnyomóan megoldják. Különböző társadalmi érdekek és értékek csak tudatos tudánypolitika eszközével védhetők meg és elégíthetők ki. Az ipari termelékenység növekedését (mint társadalmi érdeket) veszik figyelembe a K+F tervezésben. Az új technikák kifejlesztése tudományos kutatás révén az életminőség és az életszínvonal emelésére is hatással van. Ha ez megtörténik, akkor az új technika társadalmi költségei eljutnak a *társadalmi hasznosulásig*. De a tőkés társadalomban a társadalmi költségek vagy társadalmi hasznosság nem a végső kritériuma a K+F programoknak. A közszféra ezért ellensúly vagy korrekciós eszköz arra, hogy megvédje azokat a társadalmi érdekeket, amelyek különböznek az ipar érdekeitől. A politikusok azonban ennek nincsenek tudatában. Céljuk csupán az, minden teltük arra irányul, hogy a gazdaság egészséges legyen. Emögött az a feltételezés húzódik meg, hogy ha a gazdaság jól működik, akkor a társadalom minden problémája jól megoldható. Ez nyilvánvalóan igaz a tudánypolitikára, amely elsősorban a gazdaságpolitika tényezőjévé válik. Célja ekkor a *nemzetközi versenyképesség növelése*. Mivel a gazdasági rendszernek tőkés struktúrája van, a tudánypolitika a tulajdonnövekedést és tulajdonkoncentráció folyamatát is eredményezi. A társadalmi struktúra magántulajdonon alapul, ezért az a profit is magántulajdonná válik, amit közpénzekből finanszíroznak. A társadalom és a közvélemény normálisnak tartja, hogy az új termelési technológia fejlesztésének költségeit az állam fizesse közpénzekből. De a bővülő profitot, amit az új technológia tett lehetővé, a cég tulajdonosai kapják. A kis cégeknek kutatási lehetőségeik és politikai befolyásuk sincs. Lényeges az a kérdés is, hogy az új technikák könnyebbé teszik-e a munkát vagy sem. Állami pénzből növelik a termelékenységet, miközben a munkafeltételek rosszabbodnak. Azt a technológiát kell elsősorban támogatni, amelyik növeli a munka minőségét. Társadalmi és politikai küzdelemben dőlnek el az erről szóló viták, mivel a folyamatban

különböző társadalmi csoportok, különböző társadalmi célokkal vesznek részt. munkát megkönnyítő kutatások iránt elsősorban a *szakszervezeteknek* kelle érdeklődniük. Egészében, abszolút méretét tekintve növelni kellene a tudomány kutatás közzsféráját, mert ezzel korlátozzuk (arányaiban) a magánipar szektorát. költségvetés egésze is növelhető, meg az arányok is változtatandók. Mivel az ad szituációban a tudományos kutatás a profit forrása a magánipar számára, ez ellen annak, hogy részesedése csökkenjen.

Elméletileg a szakszervezetek hatékonyan le tudnák küzdeni ezt az ellenállást. stratégia számára az iparban a legjobb terep a *technológiai hatásvizsgálat* lenne. M ként változtatható a közszektor? – ez nagyon nehéz kérdés. Az ipari kutatás kó mánytámogatása és az egész állami (köz) tudománypolitika gazdasági orientáció nincs olyan közvetlen hatással a munkafeltételekre és az életminőségre, mint a n gánakciók. Normálisnak és hagyományosnak tekintik az emberek a helyzetet, el- gadták, hogy így van, ezért nehéz őket felvilágosítani arról, hogy másként is lehet. A politikai rendszer, különösen a pártok – ismert okoknál fogva – nem preferálj azt, hogy a közvélemény elé tárják az új problémák implementációját. Csak a társ dalmi tudatosság vagy erős szervezeti igény megjelenése kényszerítheti ki a prob mák megoldását. Addig tehát nem várható jelentősebb változás a tudománypolitik ban, amíg a jelenlegi helyzet nem vezet olyan eredményhez, amely már sértene magánipar érdekeit.

Hazánkban nem világos a *tudomány haszna*, nem úgy, mint az USA-ban, aho nagyságrend és a katonai kutatások stb. miatt élénk figyelem kíséri a tudománypo tikát. A tudomány erőforrásainak szétosztása (alapkutatástól a tudományos eredm nyek alkalmazásáig) piacdeterminált szükségletekre, növekvően koncentráliódik vállalatok, bankok és katonai vezetők osztályának kezében. Ezt támogatják m szektorok, például az egyetemek, amelyek politikai szövetségben állnak eme os tállyal, és támogatja a kormány „tudománypolitikája” is. A támogatások nem felt lenül csak a költségvetésben jelennek meg, hanem az intézményi és törvényhoz evolúció részleteiben is, ami a gyors technológiai növekedést teszi lehetővé, javí az új technológiákra nehezedő társadalmi ellenőrzés terhét. (Adóössztönzések, ke vezmények, szabadalmi reform – a tudományos tudást mint magántulajdont a m nopóliumok ellenőrzik –, trösztellenes törvény felülvizsgálata, kapcsolaterősít egyetemek és ipar között, tudástraszfer kontrollálása más országokba stb. révén.)

Azt a következtetést szeretném levonni ebből a fejezetből, hogy *konfliktus v* egyfelől a tudomány, másfelől a demokratikus politika között. Ez egyben *stratégia harca* is, amelyben fontos szerepet játszik a tudomány demokratizálása. Két kultú harcának is felfogható, gondoljunk a természettudományok és társadalomtudomá ok egymással szembeni idegenkedésre. Pedig a tudomány maga sem más, mint sz lesebb értelemben vett kultúra. A versenyképesség növelése érdekében a kormár az ipar és az egyetemek konszenzusra jutottak az alapkutatásokat illetően. A magá kontroll növekszik a laborból a külvilágba áramló tudás felett. A technológia társ dalmi hatása eltávolodik a demokratikus döntéshozatal területéről. Növekvő ha konyságra hivatkozva a társadalmi tevékenységet „tudományos” elvek alapj akarják megszervezni. A „tudományos” szemlélet a társadalmi szervezet új mintá vá válik. A természeti világban megfigyelt viselkedés pedig modell lesz a társadal világban, főleg a termelő munkában. Ekkor egyesek kontrollálni és kihasználni tu

ják mások tevékenységét. Ilyen szituációkban politikailag megalapozott kulturális dimenziókat találunk, amelyek kikényszerítik a politikai hatalom eloszlásának új mintáit, vagy megerősítik a meglévőket.

Történeti példák a strukturális átalakulásokra

A 14–15. századi *italiai reneszánszban* komplex viszony jött létre a gazdasági, tudományos, kulturális és politikai szférák között. A városok a középkori feudális gazdaságról a kereskedelmi tőkés által kizsákmányolt gazdaságra való átalakulás helyeivé váltak. Szervezett munkahelyeket teremtettek például a textil- és bőriparban, ahol a szerszámokat összegyűjtötte, birtokolta és ellenőrizte a kereskedők új osztálya, miközben a korábbi középkori céhek elvesztették eme funkcióikat. A városok az új katonai technológiák (pl. lőpor) használatával tovább növelték politikai hatalmukat. A kereskedők és bankárok érdekét szolgálta az abszolutista állam erősen centralizált adminisztrációja. Ez mint eszköz áthidalta a feudális és tőkés hatalom szakadékát, kihívást intézett a hagyományos hatalmi bázis, a nemesség és az egyház ellen, amelyek nem akartak változni. A világszemlélet „tudományos” volta különböző művészeti formákban is kifejeződött, amit az új kereskedőtőkés lelkesen támogattak. Az *ipari forradalom* hivatalos elismerését megelőzték a művészetekben bekövetkező újítások. A festők, írók, szobrászok a reneszánszban implicite kifejlesztették az abszolút tér fogalmát (az irodalomban az elbeszélés formájában), valamint az abszolút tömeget. A szobrászatban az volt áttörésnek tekinthető, amikor az új bronzöntvény-technikákkal helyettesítették a fát és a követ. Ehhez hasonló eszmék ösztönözték az olyan mechanikai eszközök megalkotását is, amelyek a gazdasági és katonai erő forrásai lettek. Figyelmünket az is felkeltheti, hogy a reneszánsz sok humanista filozófusa tisztviselőként, hivatalnokként szolgált ki olyan abszolutista vezetőket, mint például a firenzei Mediciek. Ez azt mutatja, hogy a szorgalmasan kifejlesztett „tudományos” természet- és emberfilozófia egyben az abszolutista állam vezetési ideológiájává is vált.

Ugyanez a minta kétszáz évvel később megismétlődött *Észak-Európában, Angliában és Hollandiában*, amelyek a *tudományos forradalom* központjai voltak. E korban a nagy gazdasági változások a nemzetközi kereskedelem gyors terjeszkedésére fókuszáltak. Ez a kiterjeszkedés részben az új mechanikai eszközök (órák, teleszkópok és iránytűk) tökéletesítése révén vált lehetségessé. Huygens holland matematikus és az angol Newton tudatosan kiszolgálták a kereskedelem és ipar technikai igényeit. De a tudománynak tulajdonított kulturális jelentőséget politikailag is megerősítették. Az angol *Royal Society* létrehozása 1662-ben növelte a tőkés vállalkozók új osztályának társadalmi státuszát és politikai eszméit, melynek olyan képviselői voltak, mint Robert Boyle és a statisztikus William Petty. Ezen új osztály számára Francis Bacon filozófus (Franciaországban és Hollandiában pedig René Descartes) olyan fogalmat dolgozott ki, amely – a természet tulajdonságainak vizsgálata révén – eszközöket ígért a társadalmi és gazdasági növekedés számára. Ezzel párhuzamosan fontos lépésnek tekinthető, hogy tervrajzot csináltak a tudományos módszerre, ami a kollektív társadalmi gyakorlat formája volt, s amit hierarchikus, fragmentált alapon szerveztek meg. E módszert gondosan egy központból irányítják,

és pontosan illeszkedik azok szükségleteihez, akik hasonló módon a termelőmunkát is megszervezték.

A *reneszánsz* és a *tudományos forradalom* jelentősége a modern viták számára az, hogy bennük és alattuk megalkottak olyan fogalmakat, mint például a tények és értékek, vagy az élő szervezet és élettelen anyag közötti különbség. E megkülönböztetések és definíciók azóta is folytatólagosan uralkodnak szemléletünkben. Meghatározták, hogyan tekintünk a természeti világra, milyen elméleteket alkossunk ennek működéséről. Mindkét esetben lehetséges érvelni amellett, hogy az új világ nézet kitermelése azon technikai lehetőségeken nyugodott, amelyeket Bacon úgy fogalmazott meg, hogy „ki kell terjeszteni az ember uralmát a természet fölött”. Mindkét esetben magas státuszt adtak olyan eszméknek a kor uralkodó kultúráján belül, amelyek a politikai ellenőrzés mintáit is segítettek megváltoztatni.

A *18. század végén* ugyanezt a mintát látjuk. Az „alapító atyák” (USA) olyan alapfogalmakat raktak le, amelyeken felépült az amerikai politikai rendszer. Európában ekkor a gazdasági terjeszkedés fő fókusza a nemzetközi kereskedelemről a házi (belföldi) manufaktúrára tevődött át. Ez volt az *ipari forradalom* kezdete. Technológiailag a (gőzzel és szénnel hajtott) gépek fejlődése alkotta a lényegét, ami megfelelt a gyárakba centralizált termelés természetének. A kicsiny műhelyek decentralizált termelése ezeket nem tudta alkalmazni. Ez időben a tudomány elektromosságtól kémiaiig tartó fejlődése közvetlenül járult hozzá ezekhez a célokhoz.

Az *új szervezeti forma*, a gyár azonban szükségletet támasztott a társadalmi felelősség gyelem új formájára, amelynek létrejöttében ismét a tudomány játszott szerepet. Ez az „új felvilágosodás” filozófiájával is alátámasztották. Olyan korszak volt ez, amelyben Newtonnak a racionális, mechanikus világegyetemről kidolgozott eszméjét kiterjesztették a társadalomra is. John Locke (Anglia) és Voltaire (Franciaország) széles, átfogó társadalomfilozófiájában jelent meg ez a gondolat. Az eszme, hogy a társadalmi világ ugyanolyan racionális módon viselkedik mint a természet, erősen befolyásolta Thomas Jeffersont, Benjamin Franklint és másokat. Ez a gondolat nagy jelentőségű a Függetlenségi Nyilatkozat kulcsfogalmai és az USA alkotmánya megértésében is. Az újítások eredményeként gazdasági, kulturális és politikai változások mentek végbe. Ezek mindegyike segítségül hívta az emberről és társadalomról szóló tudományos filozófiát. Rendszerré álltak össze és miközben diktatórikus kormányformák mentek tönkre (gondoljunk pl. az amerikai és francia forradalmakra), a hatalom konszolidálódott az új polgári osztály kezében.

A *19. századi USA-ban* a polgárháború megmutatta a szervezet és szervezés fontosságát az olyan nagy kiterjedésű technikai rendszerek működésében, mint a katonai távírórendszer, amelyet Északon a fiatal skót mérnök Andrew Carnegie alkotott meg. Bár a tömeges szervezés iránti társadalmi szükséglet elpárolgott, mihelyt befejeződött a háború, mégis a háború utáni stabilitás megalapozta a látványos növekedést. Az 1870-es és 80-as években jelentős növekedés volt az USA gazdaságában, amely olyan nagy technológiákat használt fel, mint a vonatközlekedés megteremtése. Az 1840-es években építették meg az első vonatpályát, majd a 80-as években egyetlen nemzeti rendszerbe integrálták a vasutat. A *laissez faire* típusú üzleti gyakorlatok véget értek, amikor az 1893-as nagy válságban több bank is összeomlott. A depresszió következő szakaszát már az amerikai tőke képviselőinek intenzív politikai tevékenysége jellemezte. Hamar felismerték annak szükségletét, hogy újra kell

szervezni (vagy racionalizálni) az amerikai társadalom gazdasági kereteit, ha túl akarják élni egyfelől az éles verseny anarchiáját, másfelől a monopóliumok erős kontrollját.

Az 1890-es reorganizáció különböző formákat öltött. A keleti part bankjai irányításával a vasutakat egy sokkal rendezettebb rendszerbe szervezték. A piacok gazdasági szabályozását első ízben ekkor vezették be. A külföldi vállalkozásokkal növelték az amerikai ipar hatókörét. Egyfelől ezáltal csökkentették a költségeket, másfelől könnyebben hozzájutottak a nyersanyagokhoz. Új piacokat is szereztek az amerikai gyárak termékeinek. E változásokon kívül támogatták az amerikai pénzügyi kapitalizmus modern rendszerét, annak révén, hogy koncentrálták az ellenőrzést a gazdaság felett a keleti part bankárai viszonylag kis csoportja kezében. Amikor 1893-ban sok kis bank összeomlott, elfogadtak egy egyszerű arany szabályt, amit több történész a kapitalizmus mint politikai és egyben gazdasági rendszer formális elismerésével azonosított. Henry Adams úgy jellemezte ezt az időt, „amikor Amerika összes barátja, legjobb állampolgárai, reformerek, egyházak, egyetemek, képzett osztályok tagjai beléptek a bankokba, hogy alávéssék magukat a kapitalizmusnak”.

A 19. század vége felé a tudományos felfedezések tapasztalatait a legújabb gépekbe integrálták. Az 1870-es években a nagyvállalatok felállították kutató laboratóriumaikat. Az elektromosság és a kémia területén értek el különösen nagy eredményeket. Az egyre növekvő béreket kompenzálták a költségkímélő innovációkkal. Továbbfejlesztették a dinamót, amit Faraday Angliában 1830-ban felfedezett. A telefon bevezetése és a kutatási eredmények alapján létrehoztak egy új technikai infrastruktúrát, ami lehetővé tette, hogy Amerika egységes piaccá váljék. Akárcsak korábban Angliában, a *technikai innovációra irányuló nyomás* egyben erős politikai funkciót is betöltött: segítette a tőke munka feletti ellenőrzését. A magas munkabérek és a magas technizáltság lehetővé tette, hogy az amerikai termékek versenyképessé váljanak a nemzetközi piacon. Ennek érdekében a munka termelékenységére irányuló kutatások indultak meg. Megjavították a munkafegyelmet és felgyorsították a munkafolyamatokat. Azáltal győzték le az amerikaiak az angolokat, hogy ugyanazon idő alatt több terméket állítottak elő, mivel a gépeket magasabb fordulatszámon tudták működtetni.

A szakszervezetek persze ellenálltak a munka növekvő kizsákmányolásának. Ekkor olyan technikai újításokat alkalmaztak, amelyek lehetővé tették, hogy a jól szervezett szakmunkások helyett betanított munkásokat alkalmazzanak. A szakaszos működésű (mule) fonógépet felváltották a gyűrűs (ring) fonóval, amit betanított nők is el tudtak végezni. A másik technika magasabban képzett férfiakat igényelt. A sztrájkokat pedig letörték.

Darwin természetes kiválasztás elve, amit Herbert Spencer evolúciós társadalomelméletté is formált, a szabadversenyos kapitalizmus alapelvevé, ideológiájává vált. Darwin tanait nemcsak a biológusok, nemcsak a szociáldarwinisták (köztük Carnegie), hanem a keleti part „borostyán”-egyetemeinek közép- és felső osztályhoz tartozó tagjai is támogatták. Ők ellenőrizték a bankokat, amelyek átvették a vasutakat és a gyárakat. Ez az egyetemi elit – főleg Bostonban – az amerikai politika fellelegvőjévé vált. Az új elit a tudománnyal legitímálta magát és hatalmát. (Harvard, MIT, Yale, Columbia stb.) Trösztöket hoztak létre magasán képzett szakértőkkel.

John Dewey pedig megteremtette az elitnek kedvező filozófiát és nevelésmélt. A harvardi tudomány inkább a menedzserek, semmint a politikai vezetők ideológjává vált. A komplex technikai rendszereket szervezték és kontrollálták általa. rendszerekben a tőke működött, a tudományt pedig a logikai tervezés és ellenőrz eszközeinek tekintették. A tőkés és a munkás között a *technikai racionalitás* köztített, ami a két csoport konfliktusait, éles konfrontációját enyhítette. Az oktat rendszer a tudósokat menedzserekké képezte át. A társadalomtudományi ismeret pedig a szervezetek és szervezés feladatait vállalták fel. Azt a gondolatot, hogy a tudomány a társadalmi ellenőrzés filozófiája, a mérnökök is elfogadták. Az ipari vezetők megértették, hogy a tőke hasznosítani tudja a tudományos módszereket. Frederick Taylor (aki a Harvardon végzett) ekkor dolgozta ki a „tudományos menedzsment” fogalmát és módszereit. A munkafolyamat sok részre tagolása növelte termelékenységét, de növelte a munkaerő menedzsmentnek és technikának történő alávetettségét is. A tudományos vezetés jelentősége abban állt, hogy egyidejűleg nyújtott egy módszertant, másfelől legitímálta, hogy a technika racionalizációval összekössék a munka racionalizálásával. A mérnökök kezében koncentrálódott az ellenőrzés, mind technikai, mind vezetési értelemben. Ennek legjobb példája volt amikor Henry Ford felfedezte a futószalag-termelést. Ez az újítás igazolta a szervezeti és technikai változások jelentőségét és fontosságát, mivel növelte a munka termelékenységét. A benzinmotorok sikeréhez is hozzájárult, amelyek legyőzték a gőzzel és villannyal hajtott autókat. Gazdasági és politikai célokat egyaránt szolgál ez a több vívmányt kombináló felfedezés.

A *tudományos és technikai fejlődés* tőkére, munkára, ellenőrzésre, politikára gazdaságra, szervezeti formákra és szervezésre, életmódra, képzésre, társadalmi struktúrára, mobilitásra stb. gyakorolt hatása a további történelmi korszakokban nyomon követhető lenne. Gondolok az első és második világháború technikai felfedezéseire, azok társadalmi, politikai, kulturális és szervezeti hatásaira. Bármely korszakot is választunk, kimutatható, hogy a tudományos, műszaki, gazdasági, politikai elitek kialakulásával, átrendeződésével, *koalíciójával és konfliktusaival* együtt járnak. Ha a Kondratyev-féle ötvenéves nagy ciklusok érvényesülnek a történelemben, akkor az első ciklusra a szén, a gőz felhasználása és a gyárrendszer kialakulása a jellemző. A másodikban az elektromágnesesség és a szerves kémia kerül előtérbe, valamint a gépgyártás. A harmadikban az elektromosság és kémia fejlődés megy tovább, valamint kialakul a futószalag-szerű termelés szervezete. A 20. század negyvenes éveiben elkezdődő negyedik ciklusban (aminek most vagyunk a végén) szintetikus gumitól a szilárdtest-fizikán át a vákuumfizikáig tart a fejlődés. Ez az automata termelés szakasza.

A mostani és jövőbeli ciklust pedig egyre inkább a genetikai mérnökség, az informatika és távközlés széleskörű elterjedése jellemzi, de feltehetően a *társadalomtudományok* is előtérbe fognak kerülni. Ez újabb tudományos, műszaki, gazdasági politikai eliteket fog támogatni, másokat viszont visszaszorítani.

Összefoglalás

Az *első fejezetben* a „tudománypolitika” fogalmát járom körül. Egyfelől érvelek amellett, hogy a „tudománypolitikát” be kell építeni egy általánosabb „társadalmi innovációba”, másfelől a tudománypolitika olyan értelmezése mellett törek lándzsát, amely nem szűkíti le fogalmát az állami feladatokra. Elismerem, hogy a tudománypolitikának olyan szintjei, területei is vannak, amelyek csak a tudós közösségek által oldhatók meg.

A *második fejezetben* egy új típusú tudománypolitika kialakításához próbálok néhány megfontolással szolgálni. Ezek lényege, hogy érdemes lenne egy úgynevezett menedzsment típusú tudománypolitikát teremteni, amely közvetít a tudomány és a politika meglehetősen eltérő gondolkodásmódja, stratégiája, logikája között. Ezt a mediátorszervezetet a tudósokból, politikusokból, szakértőkből, a társadalom képviselőiből álló „hibrid” bizottságokból kellene felépíteni, amelyek képesek a tudomány, a politika és a társadalmi igények összehangolására.

A *harmadik fejezetben* azt javaslom, hogy egy ilyen fontos dokumentum elkészítése során a magyar társadalom struktúráját, valamint a kutatás szociális szerkezetét is figyelembe kellene venni, mivel az ezeket elhanyagoló intézkedések eleve kudarcra lennének ítélve. Szisztematikus struktúravizsgálatok helyett (és híján) tapasztalati alapon gyűjtött példákat sorolok fel, amelyeknek azt kellene igazolniuk (ha nem is a tudományos bizonyítottság fokán), hogy a megosztott struktúrákból számos olyan konfliktus ered, amelyek szembeállítják egymással a társadalom bizonyos csoportjait, sőt feszültségeket támasztanak a kutatás intézményén belül is. A munkamegosztásból fakadó funkcionális és a társadalmi szerkezetből eredő *strukturális konfliktusokat* különböztetem meg. Azt javaslom, hogy a tudománypolitikai tervezés eszközeivel próbáljuk kiküszöbölni, enyhíteni, csökkenteni a kutatáson belüli strukturális feszültségeket. A munkamegosztásból adódó funkcionális konfliktusok esetében ez a feladat nem lenne reális.

A *negyedik fejezet* általánosabb kitekintést nyújt a piacgazdaság körülményei között működő tudomány belső érdekviszonyaira. (Egy-két esetben a hazai körülményekre is aktualizálok.) Alaptézisem itt az, hogy történetileg a tudományos kutatás és a technikai fejlesztés haszonélvezői elsősorban a tőkés vállalkozások. A gazdaság szolgálata elkerülhetetlen feladata a K+F-nek, rá is szorul a vállalatok anyagi erőforrásaira, mindazonáltal a kormány tudománypolitikájának – éppen ezért – kompenzációs jellegűnek kell lennie. A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése, a különböző társadalmi csoportok jóléte érdekében olyan megbízásokat kell kapnia a tudománynak a kormánytól, amelyek finanszírozása nem érdeke a gazdasági magánszférának. A tudománypolitika demokratizálása, a tudományos kutatás átláthatósága, a szocietális és globális (pl. környezeti) jellegű problémák megoldása, a kutatásfejlesztés eredményeivel kapcsolatos morális felelősség növekedése stb. kell hogy jellemezze ezt az új orientációt.

Az *ötödik fejezet* rövid történeti áttekintést nyújt a tudomány, a technika, a gazdaság és a politika összefonódásáról, ennek strukturális meghatározóiról. Ebből is megérthetjük, hogy a tudomány akarva-akaratlanul hozzájárul a társadalmi-politikai-gazdasági és eszmei változásokhoz. Ezek a változások mindig az uralom és a hatalom új formáit állítják előtérbe, új eliteket emelnek fel, másokat viszont visszaso-

rítanak. Ezzel kapcsolatban többet nem tehetünk, mint egy reflexív viszonyban tudatosítjuk magunkban a tudomány társadalmi szerepét, teljesítőképességének határait és erkölcsi felelősségét.

Felhasznált irodalom

- Dickson, David (1988) [1984]: *The New Politics of Science*. Chicago–London: The University of Chicago Press
- Farkas János (1999): *Tudománypolitika, társadalmi struktúra, érdekviszonyok* (A tudomány és politika, a tudománypolitika új típusú kapcsolatrendszere című akadémiai kutatási témához készített kézirat)
- Glatz Ferenc (1998): *Tudománypolitika az ezredforduló Magyarországon*. Műhelytanulmányok. Budapest: MTA
- OMFB (1999): *A magyar innovációs rendszer főbb összefüggései*. (Koordinálta: Papanek Gábor) Budapest
- OM (OMFB) (2000): *A tudástársadalom kiépítésének forrásai Magyarországon* (Koordinálta: Jávorka Edit) Budapest
- OMFB–Ipari és Kereskedelmi Minisztérium–Pénzügyminisztérium (1993): *A kormány innovációpolitikája*
- OMFB–OECD Tudomány-és Technikapolitikai Bizottság (1995–1996): *Tanulmány a tudomány és technika legutóbbi fejlődéséről Magyarországon*. Párizs–Budapest
- Nowotny, Helga (1993): A new branch of science for policy. In Schomberg, Reinhold von (ed.): *Science, Politics and Morality: Scientific Uncertainty and Decision Making*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 63–84.
- Spiegel-Rösing, Ina–Derek de Solla Price (1997): *Science, Technology and Society: A Cross-Disciplinary Perspective*. London–Beverly Hills: Sage

ADALÉKOK A MENTÁLIS ZAVAROK KRITIKAI SZOCIOLÓGIÁJÁHOZ*

A kritikai megközelítés szükségessége

A mentális zavarok szociológiája a nyugati, elsősorban az angolszász szakirodalomban igen kiemelt terület, amelynek számos oka van. Az egyik, hogy egy olyan szakterületről van szó, amely az orvostudomány rohamléptékű fejlődésével párhuzamosan az egészségügyben, elsősorban a pszichiátriai ellátásban jelentkező válságjelenségek kutatásához kapcsolódik. Ezzel együtt nem szorul magyarázatra az sem, hogy miért igényel kritikai megközelítést ez a problémakör. A kritikai megközelítésnek – amely egyfajta társadalomtudományi paradigmának tekinthető – a szociológiában nem véletlenül van nagy hagyománya, hiszen a társadalmi folyamatok, jelenségek megértő elemzéséhez szükség van kritikai látásmódra. Ez különösen igaz a mentális zavarokkal kapcsolatos megítélésekre, amelyek mindig is élénk viták keresztjében álltak. A másik ok, hogy a pszichiátriai szociológia területén folyó kutatások eredményeinek egy jelentős része közvetlenül gyakorlati felhasználást nyer, részint a népegészségügyi programok kialakításakor, részint pedig a szociál-pszichiátriai ellátás során. A mentális betegségek társadalmi meghatározottságának vizsgálata kiemelt támogatást élvez a kutatások sorában, hiszen a megelőzéshez, az egészségfejlesztéshez, egészségügyi ellátórendszer tervezéséhez nyújt közvetlenül felhasználható adatokat. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a kritikai szemlélet ne ütközne akadályokba; éppen az elemzés sajátosságai következtében néhol talán túlzottan is radikális bíráló ér a szociológia részéről a pszichiátriai ellátást. Végül a harmadik ok a mentális zavarok immanenciájában keresendő: annak ellenére, hogy a pszichiátria társadalmi és orvosi megítélésében jelentős változások mentek végbe az utóbbi néhány évszázad folyamán – s ezek a változások még jobban felerősödtek az utóbbi néhány évtizedben –, a pszichiátriai kezelésekhöz való viszonyulás továbbra sem mentes az ellentmondásoktól.

A viták alapját az az örök kérdés adja, hogy miként ítéljük meg a mentális zavarokat. Az egyik nézőpont szerint nem különböznek a testi betegségektől, s ezért a hagyományos orvosi modell szerint ugyanúgy kell őket diagnosztizálni, kezelési tervet felállítani, gyógyszerekkel megszüntetni a tüneteket. A másik, pszichológiai megközelítés szerint viszont úgy kell kezelni ezeket a kórképeket, mint elsődlegesen pszichikai zavarokat, amelyeket pusztán orvosi kezeléssel nem lehet meggyógyítani. Ehhez a két, látszólag egymással ellentétes nézőponthoz kapcsolódik egy harmadik, a szociológia látásmódja. Szociológiai értelemben a mentális zavarokat devianciának tartjuk, melyek értékelése jobban kapcsolódik a társadalom normáihoz, mint másfajta betegségtípusoké. A társadalomban élő betegségkép is jelentősen eltér a mentális zavarok esetében attól a képtől, amit a testi betegségek során tapasztalunk.

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János kutatási ösztöndíja keretében készült.

Annak ellenére, hogy e nézőpontok látszólag egymással szöges ellentétben állnak, valójában inkább ugyanannak a problémának a különböző vetületeit világítják meg, és ennek megfelelően a teljes képhez csak mindhárom megközelítés integrálásával juthatunk (Kopp–Pikó 2001). Az orvostudomány nem támaszkodhat pusztán csupán a biomedikális eredményekre, hiszen a természet- és társadalomtudományok metszéspontjában helyezkedik el (Pikó 1999). Ez még inkább igaz az orvoslás speciális területére – bár éppen annak megítélése is vita tárgya, hogy ténylegesen speciális területéről van-e szó –, a pszichiátriai ellátásra. A kritikai szociológiai elemzések tudományos elemekkel gazdagíthatják a mentális zavarokról alkotott sokrétű társadalmi valóságképet, s így hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az orvostudomány valóban integratív, az orvos–beteg kapcsolat humán történéseire is nagy hangsúlyt fektető tudományterület legyen.

A szociológia szerepe a mentális zavarok vizsgálatában

A mentális zavarok szociológiai vizsgálata már a harmincas évektől elkezdődött, de a kutatások robbanásszerű emelkedése a hatvanas-hetvenes évekre tehető. Buda (1972) tanulmányában úgy indokolta az amerikai szakirodalmi hivatkozásokkal, hogy az egész problémakör amerikai talajon fejlődött ki, a későbbi nyugat-európai vizsgálatok is már e szellemi irányzatokhoz kötődtek (Buda 1972). Ehhez hozzájárultak az amerikai társadalom fejlődésének sajátosságai is, a nagyfokú urbanizáció mellett a speciális térdinamikájú városfejlődés, valamint az individualizmus jegyeit magán viselő társadalmi kapcsolatrendszer.

A pszichiátria és a hozzá kapcsolódó pszichiátriai szociológia további fejlődésének alakulása rányomta bélyegét a kutatási kérdések felvetésére, módszereire, és így a tudományterület sajátosságaira is. A szociológiai kutatások az angolszász szakirodalomban sokkal interdiszciplinárisabbak, mint az európaiban vagy a hazaiakban. Az angolszász pszichiátriai szociológia sokkal inkább támaszkodik a szociálpszichológiai irányzatokra, s emiatt olyan speciális kutatási területek jönnek létre, mint például az érzelmi élet szociológiája (Thoits 1989). Talán ezek a részterületek – amelyeket „hivatalos” szociálpszichiátria is inkább elfogad – kevésbé kritikaorientáltak, mint a pszichiátria ellátást bíráló konstruktivista megközelítések.

Horwitz (1999) négy területet jelöl meg, ahol a szociológiai vizsgálatok leginkább létjogosultságot nyertek a mentális zavarokkal kapcsolatban. Az első megközelítések ok-okozati viszonyban kutatja a mentális zavarok kialakulásában szerepet játszó társadalmi tényezőket. Ez a meglehetősen individualisztikus szemléletű megközelítés jól kiegészíti azokat a vizsgálatokat, amelyek a betegségek előfordulásának variációit kutatják. Ilyen értelemben a társadalmi hatások – más, egyéb tényezők mellett külön csoportot jelölnek a befolyásoló tényezők között. A második megközelítés Horwitz szociálpszichológiai alapúnak nevezi, amely leginkább a kulturális dimenzió bevonásában különbözik az előzőtől. A pszichiátriai tünetek kialakulása nem független az adott kultúrától, a szocializáció folyamatától, a kultúrában elfogadott normáktól és értékrendszertől. A harmadik és negyedik megközelítés a társadalmi reakcióját helyezi középpontba. Az eddigi megközelítésekkel ellentétben többnyire kritikai elemzésekről van szó mindkét esetben. Közülük az első a társadalmi vál-

szokat, azok variációit elemzi. Talán ezzel a megközelítéssel kapcsolatban legismertebb a címkézés elmélete. A társadalmi kontroll – ami gyakorlatilag az orvos munkáját legitimálja – sokféle megnyilvánulása jelentős kihatással van a mentális betegek életére, további sorsára (Zola 1982). Végül az utolsó megközelítést a fenomenológiai hagyományokon alapuló konstruktivista álláspont képviseli: a mentális zavarok értelmezési keretét az adott társadalomba, az adott kultúrába helyezi. A mentális betegek életében okozott változásokat is olyan szempontból értékeli, hogy az mit jelent az egyes beteg, illetve a társadalom többi tagja számára. A szociálpszichológiai megközelítéshez hasonlóan itt is előtérbe kerül a kultúra szerepe, hiszen a mentális tünetek értékelése mindig csak adott szociokulturális térben, annak értékrendjétől függően válik lehetővé.

A mentális betegségek szociológiai értelmezésének modelljei

A mentális zavarok kritikai szociológiájában a kiindulópontot annak tisztázása jelenti, hogy lényegében miként is értelmezhetjük magát a fogalmat. Látni fogjuk, hogy valójában maga ez a meghatározás helyezi a pszichiátriai szociológiát kritikai álláspontra, hiszen a betegség – és főként a mentális zavar – társadalmi modelljei jelentősen eltérnek az orvosi, biomedikális definícióktól.

A mentális betegségek megítélése történelmi koronként változott, mindig az adott kor tudományos–technikai fejlettségi színvonalától és azon paradigmaelvtől függően, amelynek keretén belül a tudományterület az eredményeit értékelte. Túl a tudomány szervező módszerein, a mentális egészséggel kapcsolatos modellek messzemenően kihatottak a mentális betegségek diagnózisára, kezelésére, megelőzésére és az orvos–beteg kapcsolat társadalmi-etikai kérdéseire.

A legrégebbi tudományos modell a *vallásos–mágikus paradigmaelv* (Finkel 1976; Torrey 1972). Ez a megközelítés szorosan kapcsolódott a középkor emberről alkotott világmépehez, amelynek középpontjában a testtől teljes mértékben elkülönült lélek állt, így ennek zavarai voltak a mentális betegség különböző megnyilvánulásai. A mentális betegségek eredete tehát a lélek meghasonulásaira vezethetők vissza, az okok között pedig többnyire a „démonok”, az „ördög” tevékenységei szerepelnek. A pszichés eredetű bénulások, az epileptikus rohamok, a zavartság mind-mind a megbomlott lélek tébolyultságának következményei, de a nem pszichotikus körképéért definiált magatartási vagy adaptációs zavarok is az „ördög” befolyásának megnyilvánulásaiként lettek definiálva. A modell értelmezési keretéből kifolyólag a terápia is a lélek meghasonulása ellen irányult, és enyhébb esetben az imádkozás, súlyosabb esetekben pedig az ördögűzés vagy akár a megszállott lélek elégetése volt. Természetesen a spirituális „gyógykezelés” nem terjedt ki valódi, orvosi értelemben vett gyógymódokra, hanem kizárólag az elraboltt lélekkel folytatott harcot jelentette. Bár a hivatalos nyugati, modern pszichiátria gyógyítási repertoárjából ezek az elemek teljes mértékben eltűntek, a mágikus kezelési módok ma is jelen vannak a természeti népeknél, ahol a betegséget, az egyensúly felbomlását valamiképpen a „gonosz” megnyilvánulásainak tekintik. A népi gyógyászatban szintén fellelhetők a spirituális kezelés egyes elemei. Ami közös a vallásos–mágikus paradigmában mind a középkori, mind pedig az újabb kori formációkban, az nem más, mint a mentális betegség-

gek misztérium jellege. A titokra pedig csak akkor derülhet fény, ha napvilágra kerül, azaz tudományos módszerekkel megismerhetővé válik e betegségek anatómiája.

A *tudományos–technikai modell* legalább olyan régi, mint a vallásos–mágikus elbeszélés, hiszen csirái már az ókori görögöknél is fellelhetők. Kétségtelen azonban, hogy az újkor tudományos–technikai forradalma, a mikrobiológiai és később a molekuláris biológiai felfedezések vezettek el a mentális betegségek koncepciójának forradalmi átalakításához. E paradigma alapja, hogy nem fogadja el azt a descartes-i felfogást, amely szerint a test és a lélek két különböző szubsztancia, és amíg a test mint gépjelenség megismerhető, a lélek mint isteni való a tudomány számára örökre feltárhatatlan maradvány (Nolan 2000). Éppen ellenkezőleg, a lélek mint önálló szubsztancia nem létezik, hanem kizárólag a test/agy működésének terméke, amely pusztán biokémiai folyamatokban ragadható meg. Az empirikus orvostudomány fejlődése lehetővé tette, hogy a mentális betegségek kóreredetét biokémiai okokra vezessék vissza, és ennek megfelelően a gyógykezelés is – más betegséghez hasonlóan – gyógyszeres terápia lehet (Beer–Jones–Lipsedge 2000). A mentális betegség gyógykezelése tehát – a biokémiai modell értelmében – semmiben nem különbözik az orvostudomány többi területétől, sem módszertanában, sem pedig társadalmi megítélését tekintve (Eisenberg 1977).

A *pszichoszociális modell* szintén nem új keletű elgondolás, azonban tudományi megalapozottsága csak az empirikus társadalomtudományi módszerek fejlődésével érte el azt a fokot, hogy paradigmaelvvé váljon. A kritikai szociológiai modellek harmadik vonulathoz kapcsolódnak, hiszen bírálják mind az irracionális, mind pedig a tisztán biomedikális elméleteket. Már régóta felismerték, hogy a betegségek, így a mentális zavarok kialakulásában komoly szerepet játszanak szociális és pszichoszociális faktorok (Mechanic 1986). A magatartástudomány – amely magában foglalja az orvosi pszichológia, az orvosi szociológia, antropológia és bioetika tárgyköreit – éppen a társadalomtudományos kutatási eredmények alkalmazási hátterét biztosítja az orvostudomány természettudományos alapjainak kiegészítéséhez (Kopp–Pikó 2001). A mentális betegségek kórtana nem ismerhető meg kizárólag a szomatikus betegségek analógiájával, hiszen itt a diagnózis alapja a megváltozott viselkedés. A magatartástudomány pedig olyan bio-pszicho-szociális kategória, amely nem írható le pusztán biokémiai képletekkel (Pikó 1999). Ebben a modellben a mentális betegségek gyógykezelésében egyaránt szükség van gyógyszeres és pszichoterápiás módszerekre, természet- és társadalomtudományos megközelítésekre.

A mentális zavarok kritikai szociológiai értelmezése: Szasz és Foucault

A három alapmodellhez kapcsolódóan feltétlenül szólni kell egy sajátos szociokulturális modellről is. Egy olyan társadalomfilozófiai értelmezésről van szó, amelynek körvonalai leginkább Thomas Szasz és Michel Foucault egymást jól kiegészítő, mentális zavarokról alkotott nézeteiből rajzolódhatnak ki. E modell összefüggése a divániaelmélettel a legkonzekvensebb, s ezáltal korunk társadalombírálatát, a másság kritikáját és a mentális betegségek társadalmi értelmezését egységes magyarázó elvvé forrasztja egybe.

Thomas Szasz elmélete egyben éles pszichiátrikritika is, ami miatt nézeteit bírálói „antipszichiátria” néven illették. Elméletének kiindulópontja, hogy mentális betegségek nincsenek, csupán mítoszok, a diagnosztikai elnevezések pedig metaforák, nem valódi kóros nevek (Szasz 1961; 1991; Pikó 2000a). A modern pszichiáterek azonban – akik egyre inkább az orvostudomány, a biomedicina koherens részeként definiálják a pszichiátriát, és mindinkább természettudományos alapokra kívánják helyezni a mentális zavarok gyógyítását – orvosi kritériumok alapján kórképeket alakítanak ki, és gyógyszereket, pszichofarmakonokat alkalmaznak a kóros viselkedés megváltoztatásához. Szasz első kritikai pontja éppen ez, tudniillik a viselkedés normalitásának és abnormalitásának szociokulturális meghatározottsága, amiről a természettudományos műveltségű orvosok nem akarnak tudomást venni (Szasz 1997). Társadalmi normák határozzák meg ugyanis, hogy milyen viselkedési formákat fogad el egy társadalom, melyeket büntet (kriminalizál), illetve melyeket ítélik meg úgy, hogy gyógykezelésre szorulnak (medikalizál). A normatív kritériumokból következően a különböző kultúrákban és társadalmakban eltérő lehet egy adott viselkedés megítélése, ami annak következményeit is magában foglalja. Mindez összecseng a deviancia szociológiai definíciójával és társadalmi kritériumrendszerével, csakhogy az orvostudomány biomedikális modellje során többnyire mellőzi ezt a szociokulturális megközelítést.

Szasz következő kritikai pontja a modern materialista gyógyítás elve, amely a molekuláris biológia korában egyre inkább uralja a medicina tudományos–technikai világát (Hoeller 1997; Pikó 1999). Szasz ezzel ellentétben a test és a lélek descartesi elkülönítése mellett foglal állást, és szerinte – éppen amiatt, hogy a pszichiátriai diagnózis tárgya az emberi viselkedés – nem lehet ugyanolyan diagnosztikai módszereket alkalmazni, mint a szomatikus gyógyítás során (Szasz 1961). A lelki zavarok nem pusztán az agyi működés biokémiai egyensúlyának megbomlásaként definiálhatók, azok csak az egyén és társadalmi környezete közötti kapcsolat függvényében értelmezhetők.

Szasz kritikájának harmadik pillére nem magát a zavarokat, hanem a pszichiátriai ellátás módszereit teszi nagyító alá. Amit leginkább kifogásol a pszichiátriai intézményekben, az szerinte az emberi jogok és önrendelkezés megnyirbálása, a felelősség és kiszolgáltatottság kérdése (Szasz 1963). Szasz liberális gondolkodónak vallja magát, aki Burke, Jefferson, Paine, Tocqueville gondolataiból kiindulva vezetile, hogy az embernek alapvető emberi joga a szabadság. Hozzáteszi azonban azt is – amiről bírálói többnyire megfeledkeznek –, hogy ugyanakkor mindenkinek kötelessége is tetteiért felelősséget vállalnia. A pszichiátriai beteg viszont – amennyiben betegsége szomatikus, azaz testi működés következménye – nem felelős tetteiért, ezért nem is lehet felelősségteljes, dönteni képes egyénként kezelni.

Szasz felfogásának ellenzői leginkább orvosok, míg védelmezői között szociológusok, antropológusok, jogászok, pszichológusok és polgárjogi aktivisták vannak. Szasz nem magát a pszichiátriát ellenzi, hanem inkább másként képzei el a mentális zavarok kezelését, mint a jelenlegi gyakorlat. A pszichiáterek – bár a többség szintén kritikusan szemléli a bírálatot – egy része kevésbé elutasító, és a pszichiátriai ellátás megreformálásának, a társadalomtudományi szempontok alkalmazásának, a beteg társadalmi környezethez való adaptációjának szükségességét olvassa ki ebből a sajátos pszichiátria kritikából (Gerevich 1992; Harmat 1992).

Szasz kritikájának bírálatához azt is hozzá kell tenni, hogy ő számos olyan kérdést nyitva hagy, amelynek megválaszolása bizonytalan, s ezáltal a pszichiátriai ellátás jelenlegi gyakorlatának létjogosultságát erősíti. Az egyik ilyen kérdés a társadalmi kontroll megvalósítása, a társadalom többségének védelme. Amennyiben szociológiai szempontból a mentális zavarokat – így a legsúlyosabb, a társadalomra nézve legveszélyesebb pszichotikus kórképeket is – devianciaként értelmezzük, joggal kerül fel a kérdés: ha semmilyen körülmények között nem sérülhetnek az emberi jogok, a szabadságról alkotott nézetek, akkor hogyan lehet mégis biztosítani a társadalom többségének védelmét? Ez olyan dilemma, amelynek feloldására társadalomtudósoknak és gyakorló orvosoknak együtt kell megtalálniuk a választ.

Foucault (1987) elmélete sok tekintetben szintén Szasz nézeteit támasztja alá. Céljait tör a mentális zavarok devianciaként való értelmezése mellett, ami egyúttal a szociokulturális modell elismerését jelenti. Kiindulópontja, hogy minden korban megvan a maga társadalmi küszöbe, amelynek alapján az adott viselkedési formák elfogadja, vagy pedig kiközösíti a másként viselkedőket. Ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet, hogy a modern korban nem egyszerűen az elmebetegségek száma szaporodott meg, hanem a mentális zavarok érzékelésének küszöbe került lényegesen alacsonyabbra. Gondoljunk csak napjaink legfontosabb mentális problémáira, a depresszióra vagy a szorongásra. S miközben e kórképek száma – éppen az egyre alacsonyabb érzékelési küszöbtől függően – egyre nő, az értékelési kritériumok normalitás és abnormalitás egyértelmű elkülöníthetőségének hiánya miatt egyre tathatóbbá válnak. Foucault hozzáteszi, hogy nem minden kultúrában került végleges formában előtérbe a mentális zavarok medikalizációja, Japánban például az ellátó intézetekbe történő felvételek száma lényegesen alacsonyabb a nyugati társadalmakhoz képest. Ez szintén alátámasztja a mentális problémák deviancia jellegű viselkedésre adott társadalmi reakció mindig az adott társadalom toleranciájának függvénye. A modern korban a pszichiátriai problémák azért is szaporodtak meg, mert a társadalmak, a kisközösségek nem tudnak megnyugtató megoldást találni rájuk (Pikó 2000a; Pollock 1988).

Míg Szasz nem számol a társadalom többségére gyakorolt hatással, Foucault gondolkodásában már felmerül a társadalom védelme, a társadalmi kontroll megvalósítása. Megemlíti, hogy a középkor elmebajkezelései is a deviancia elkülönítését, a társadalom többi tagjának megóvását, a társadalom működésének fenntartását biztosították. A pszichiátriai osztályoknak tehát kétségtelenül van egyfajta védőfunkciója, amely – amennyiben Szasz kritikáját vesszük alapul – az emberi jogok korlátozását jelenti az egyén szempontjából, a társadalom érdekében.

Az elmebetegségek megértése azért sem nélkülözheti a társadalmi kereteket. Foucault szerint, mert maga a kóreredet sem választható el élesen a társadalomtól, a betegség patogén mechanizmusaitól. Az elmebajok többnyire akkor keletkeznek, ha az egyén nem tud egy adott konfliktussal megbirkózni. Foucault a szocializációs, a normatív elveket teszi felelőssé az ilyen helyzetek kialakulásáért, hiszen az adott társadalomban normaként elfogadott viselkedési formák internalizációja később alátámasztja a kritikus helyzetekben a valódi konfliktusmegoldás vagy pedig a menekülés választásához. Az adaptációs zavarok a társadalom patogén mechanizmusainak következményei, a hibás szocializáció termékei, a mentális zavarok során keletke-

regressziós mechanizmusok pedig menekülési módszerek a konfliktusokkal való valódi szembesítés és feldolgozás helyett.

A kultúrában kulcskérdés az adaptáció (Tomasello 1999). A gyorsan változó társadalmak azonban nem könnyítik meg az egyének számára a hatékony adaptációt. A társadalom patogén jellege különösen előtérbe kerül diktatórikus rendszerek esetén, ahol a szorongáskeltés a hatalomgyakorlás eszközüvé válik (Kopp 1990). Pikó (2002) értelmezésében az autoriter életelv sokrétű hatást gyakorol a társadalmi életre és az egészségi állapotra. Míg a demokrácia legfontosabb szabálya a kiszámíthatóság, diktatúrában az emberek soha nem érezhetik biztonságban magukat a kiszámíthatatlanság, a szabálynélküliség, a kiszolgáltatottság miatt (Hayek 1994). Mindezen társadalmi szervezőelvek miatt az egyéneknél kontrollvesztett állapot, tehetetlenségérzés és krónikus szorongás alakul ki. Az állandósult bizalomvesztett állapot növeli a depresszió, az öngyilkosság mellett számos testi betegség, így a szív- és érrendszeri betegségek kialakulását is. Totalitárius rendszerekben a vezetők körében szinte általánossá válik a hatalomabúzus, a hatalommal való visszaélés (Pikó 2001). A vezető pozícióba kerülés ugyanis kitörési pontot jelenthet a kontrollvesztett állapotból; lehetőség, hogy az egyén saját maga határozza meg cselekvési hatáskörét a külső kontroll helyett. Ebben a pozícióban azonban hamar rájön, hogy a hatalom hosszú távú megtartását csak a szabályok következetes felrúgásával teremtheti meg, s ezzel újratermeli azt a mechanizmust, amelynek előzőleg maga is áldozata volt. A modern kor egyébként is jelentősen megnehezíti a társadalmak adaptációját a folyamatosan és gyorsan változó körülményekhez, a diktatórikus társadalmak viszont azáltal válnak patogénné, hogy ez az adaptációs kapacitás könnyen kimerül a kiszámíthatatlanság, az anómia következtében. Társas konfliktusaink tehát nem feltétlenül a mentális zavarok diagnosztikai jelei, hanem gyakran egy szélesebb értelemben vett alkalmazkodási folyamat lenyomatai.

Pszichiátriai kórképek és társadalmi okok

A pszichiátriai zavarok hátterében megbújó társadalmi tényezők vizsgálata már régóta foglalkoztatja a szociológusokat és az orvosokat egyaránt (Pikó 1996; Williams–Ware–Donald 1981). Amennyiben sikerül statisztikailag is igazolni a társadalmi faktorok hatását, az tovább erősítheti a pszichiátriai szociológia, valamint a szociálpszichiátria létjogosultságát és fontosságát. A társadalmi okok feltárása egyben erősítheti a társadalomtudományos modellek integrálásának szükségességét a biomedikális szemléletű orvostudományba. A tét igen nagy: a kritikai szociológia az empirikus társadalomtudományi módszertan alkalmazásával olyan bizonyítékokat sorakoztathat fel, amelyeket a természettudományos szemléletű orvoskutatóknak is figyelembe kell venniük. A betegségek társadalmi mintázatának megismerését célul kitűző, a mentális zavarok társadalmi okait kutató pszichiátriai szociológia ennek megfelelően a szociálpszichiátria egyik fontos eszközüvé válhat mind a gyógyításban, mind pedig a megelőzésben (Kessler 2000).

A társadalmi egyenlőtlenségek lecsapódása az egészségi állapotban régóta a kutatások középpontjában áll (Pikó 2000b; Pikó–Fitzpatrick 2001). Nemcsak a testi betegségek, hanem a mentális zavarok előfordulásában is fellelhetők társadalmi

minták, amelyek megmutatkoznak a betegségek gyakoriságában, kezelési módjait prognózisában. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok, valamint egy-egy társadalmon belül a társadalmi csoportokban előforduló viszonyszámok összevetés pszichiátriai szociológiai módszer fontos kellékei, melyek alapján következtetni lehet az univerzális, illetve specifikus kóreredetre (Kerekes 1993; Pikó 1998).

A pszichiátriai kórképek népegészségügyi jelentősége, hogy – amint azt a WHO megállapította – a mentális zavarok jelentik a leggyakoribb krónikus betegségtípust, amelyek élettartam-gyakorisága megközelíti az 50 százalékot, az egy évre számított előfordulás pedig eléri a 15-25 százalékot (WHO International Consortium on Psychiatric Epidemiology 2000). Lefolyásuk krónikus, és amint azt a táppénzes betegek rokkantsági statisztikák tükrében megállapíthatjuk, az életminőséget és a munkavégzést jelentős mértékben befolyásoló betegségformáról van szó (Surtees, Wainwright–Brayne 2000). A betegség jellegéből kifolyólag igen sok a latens, felderítetlen, s ennek következtében kezeletlen eset. Ez a jelenség bizonyos kórképek esetében, mint például a depresszió, növelheti az öngyilkosság veszélyét.

Az előfordulási arányszámok a modernizált világ országain belül – tehát azokban a diagnosztikai kritériumok alkalmazása esetén – nem mutatnak jelentős eltéréseket (Kerekes 1993; Kessler 2000; WHO International Consortium on Psychiatric Epidemiology 2000; Kopp–Skrabski 1995). Régebben folytak vizsgálatok annak kidolgozása érdekében, hogy a genetikai vagy pedig a környezeti tényezők fontosabbak-e a mentális zavarok kialakulásában (Goldberg 2001). Mindkét tényező egyaránt fontosnak tűnik, amit leginkább úgy fogalmazhatunk meg, hogy a genetikai hajlam környezeti hatásra manifesztálódik, igen nagyfokú egyéni variabilitás mellett (Cooper 2000).

Először az 1930-as években történtek pszichiátriai epidemiológiai vizsgálatok, amelyek főként a nagyvárosokban próbálták a mentális zavarok előfordulását meghatározni, és összefüggéseket keresni a gyakoriságok, valamint a nagyvárosi létmigráció, a kivándorlás között (Buda 1972). A mentális kórképek közül a kutatás jelentős része a *schizophrenia* (tudathasadás) gyakoriságára koncentrált, ami nem volt véletlen, hiszen – különösen a harmincas években – e kórállapot esetében a legegyszerűbb a diagnózis. Faris és Dunham (1939) az urbánus övezetekben vizsgálta a *schizophrenia* előfordulását, amelyet lényegesen gyakoribbnak találtak a városközpontban és a közeli övezetekben. Ez az ökológiai megközelítés azóta a pszichiátriai epidemiológiai vizsgálatok kedvelt elemzési stratégiája, hiszen az amerikai nagyvárosokban a hely sajátos szociológiai értelmezést nyert (Fitzpatrick, LaGory 2000). A szerzők ezt a területet patogén zónának nevezték el éppen a mentális zavarok kiemelten magas száma miatt, amelynek háttérében szerepet játszanak olyan társadalmi tényezők is, mint a nagyvárosi lét elidegenedettség, szociális dezorganizáció, de az intézménybe kerülés nagyobb valószínűsége is. Az emigrációval kapcsolatban a *schizophrenia* magasabb gyakoriságát figyelték meg a harmincas években az adaptációs problémák halmozódása miatt. Az urbánus övezetekre egyébként is jellemző, hogy a bevándoroltak először a központi zónákra helyezkednek el. A *Midtown Manhattan Study* New York központjában elemezte a mentális zavarok előfordulását, valamint összefüggését a stresszel, mint a nagyvárosi létforma jelenségével (Langner–Michael 1963).

Essen-Möller (1956) Svédországban egyéb pszichés betegség feltárásával próbálkozott, és a férfiak körében 7, a nők körében 8 százalékra tette a bizto

pszichésen betegek arányát, míg a biztosan nem betegekét a férfiak körében 50, a nők körében pedig 42 százalékra. A legújabb, nemzetközi összehasonlító vizsgálatban, amely a WHO (2000) kezdeményezésére történt, a következő arányban fordultak elő a mentális zavarok: Brazíliában 36,3 százalék, Kanadában 37,5, Németországban 38,4, Hollandiában 40,9, az USA-ban 48,6, Mexikóban 20,2 és Törökországban 12,2 százalék. Szorongásos kórképek szinte valamennyi vizsgált országban a lakosság harmadánál voltak jellemzőek, az országok közül kiemelkedett Kanada, Hollandia és Brazília. A hangulatzavarok előfordulását szintén a lakosság harmadára becsülték, itt kiemelkedett az USA, Hollandia és Németország.

A klasszikus pszichiátriai epidemiológiai vizsgálatok közül feltétlenül említést érdemel a New Haven-i tanulmány, amely Hollingshead és Redlich nevéhez fűződik (1958). Orvosi kezelés alatt álló *schizophreniás* és neurotikus betegeket vizsgáltak, és a társadalmi helyzet, valamint a betegségek előfordulása között kerestek összefüggést. A magasabb társadalmi helyzetűek hamarabb kerültek orvoshoz, jobb kezelésben részesültek, és általánosságban nagyobb toleranciával fogadták betegségüket a családban. Az alacsonyabb társadalmi helyzetűeknél a *schizophrenia* nemcsak magasabb előfordulást mutatott, hanem ők kisebb valószínűséggel jutottak magánorvosi kezelésekhöz is. A neurotikus kórképeket viszont a magasabb társadalmi helyzetűeknél találta gyakoribbnak a szerzőpáros, aminek oka egyrészt, hogy az önértékelési zavarokkal a szegényebb és alacsonyabb iskolázottságú betegek nem fordultak orvoshoz, másrészt az ő esetükben inkább más módon jelentkezett a probléma, például testi panaszok formájában.

Dohrenwend és munkatársai (1992) a társadalmi helyzet és a mentális kórképek előfordulását két magyarázóelv alapján értelmezték. A társadalmi kauzalitás értelmében az alacsonyabb státuszúak nagyobb fokú stressznek vannak kitéve, és több olyan életesemény éri őket, amely azután a feldolgozás hiányában mentális zavarokat okoz. A társadalmi szelekció szerint pedig a társadalmi mobilitás a mentális problémák miatt következik be, tehát éppen a mentális betegség az oka a társadalmi lecsúszásnak. Empirikus vizsgálatokban mindkét esetre találhatunk példákat.

A mentális problémák társadalmi hátterének további elemzési keretét nyújtja a Muntaner és munkatársai (2000) által felállított modellkeret (ld. a *táblázatot*).

A strukturális kényszer, illetve választás alapja, hogy az egyenlőtlenségekhez vezető tényezők szabad akaraton múlnak, vagy pedig a társadalmi helyzetből fakadó kényszer az, ami ezeket a differenciákat kitermeli. A dualista modellek alkotói a kettő integrációjára vállalkoznak, amelyek összekötik a környezeti kényszerítő hatásokat, valamint az egyén szabad választási preferenciáit, amelyre jó példa a társadalmi-gazdasági környezet és a személyiség találkozásának hatása. Míg a behaviorista megközelítés az egyéni szempontokra koncentrál, a gazdasági változásokból eredő kényszerek a csoport szintjén hatnak, az ökológiai modellek, illetve a munkaszervezeti kényszerek viszont a makrotársadalom szintjén fejtik ki hatásukat az egyének mikrovilágára.

A társadalmi helyzet és a mentális egészség közötti kapcsolat modelljei:

Elemzési szint	Strukturális kényszer	Választási modell	Kevert modell
Egyéni	„Behaviorizmus”	Racionális választás	Racionális választás
Csoport	Gazdasági változás	„Empowerment” Kollektív hatékonyság	Politikai gazdasági
Makro-mikro hatás	Bio-pszicho-szociális/ Ökológiai Munkaszervezeti modellek		Társadalmi produktó elmélet Társadalmi struktúra és személyiség

Forrás: Muntaner–Eaton–Diala 2000.

A racionális elmélet részben a szabad választást, részben a társadalmi determinálgot támasztja alá, amelyre jó példát nyújtanak a káros szenvedélyek, például az alkoholfogyasztás vagy a dohányzás. Ezek a kockázati magatartásformák köztudottan az alacsonyabb társadalmi helyzetűek körében fordulnak elő gyakrabban. Bár e pillanatra a szabad akaraton múlik, hogy valaki él-e ezekkel a szerekekkel, azonban sok tényező között számos, társadalmilag is erősen meghatározott jellemzőt találunk, mint például a stresszre adott reakciók vagy a konfliktusmegoldás kóros formái. Az „empowerment” és a kollektív hatékonyság a szabad választás lehetőségét csoportszinten értelmezi, tehát nem az egyén, hanem a társadalmi csoportok rendelkezhetnek a választás erejével.

A dualista modellek nem választják teljesen szét a kényszer és a választás hatásait, szerintük mindkét forma egyaránt jelen van a különböző szinteken. Ez egy lehetőség is, hogy a strukturális kényszerek hatása alól az egyén ki tudja magát vonni, és független döntést hozzon.

A pszichiátriai intézmények szociológiája

A szociológusok az idők során igen sok kritikával illették a modern kórházak berendezését, az elszemélytelenedett légkört, a sajátos mikrovilágot, amelyben az egyén identitása jelentős változásokon megy keresztül.

Igen gyakori kritika, hogy míg a pszichiáterek megpróbálják minél inkább természettudományos alapokra helyezni a mentális zavarok felismerését és kezelését, addig a valóságban az orvostudomány többi ágával összehasonlítva még mindig kevésbé pontosak, és emiatt több hibalehetőségnek vannak kitéve a diagnózisok. Ennek oka, hogy itt a diagnózis a magatartás értelmezésén alapszik, amelyhez az információ gyakran nem is magától a betegről, hanem valamelyik hozzátartozótól származik. Emellett szintén jelentős különbség, hogy a szomatikus (testi) betegségekhez képest a diagnózisok felállításának sokkal inkább stigmatizáló jellege van. A kórházak társadalmi összefüggésrendszere meghatározóbb, társadalmi következményei szerteágazóbbak. Harmadrészt a pszichiátriai intézménybe kerülés, a hospitalizáció maga is mélyreható változásokat idéz elő a betegekben, s ezek a hatások nemcsak a gyógyuláshoz, hanem a gyógyulás után is hozzáadódhatnak az eredeti magatartási reakcióhoz. A címkézés, a stigma m

olyan esetekben is súlyosbíthatja a beteg állapotát, ahol egyébként a prognózis nem lenne egyértelműen kedvezőtlen, éppen azért, hogy a betegségtudat perzisztálása miatt a gyógyult egyén nem tud a megváltozott identitástól szabadulni.

A diagnózis csálhatatlanságába vetett hitet az a kísérlet is aláasta, amelyet Rosenhan és munkatársai végeztek 1973-ban (Rosenhan 1973). A kísérlet lényege az volt, hogy a kutatók hallucinációról és zavartságról számoltak be, hogy felvételt nyerjenek az elmeosztályra. Az intézménybe bekerülve azután már hiába viselkedtek teljesen normálisan, több hétig tartott, amíg úgy ítélték meg a pszichiáterek, hogy most már elhagyhatják a kórházat. Az elmebetegként nyilvántartott kutatók normál reakcióit gyakran kórosnak találta a személyzet, csak a többi beteg vette észre, hogy valójában a kutatók nem betegek.

Az elmebetegségeket az idők folyamán mindig valami sajátos rejtély övezte, az elmebetegségek vagy pszichiátriai kórképek jelentésüknél fogva egyben címkét is hordoztak magukban (Nolan 2000). A manapság divatosná vált „mentális zavarok” kifejezés már jobban közelít a szakmai körökben régóta vágyott semleges megítéléshez, továbbra sem szűnt meg azonban e kórképek morális megítélése, a társadalmi értékelés címkéje tehát megmaradt.

A pszichiátria fejlődésében három forradalmi korszakot kell kiemelni. Az első a felvilágosodás és a reneszánsz kora, amely átformálta a mentális betegekről alkotott képet (Hoeller 1997). Míg a középkori felfogást morális modellnek tekinthetjük, a modern medicinában a mentális zavarok orvosi modellje terjedt el, amely egyben forradalmasította a pszichiátria betegfelfogását is. A pszichiátria forradalmi átalakulásának lényegét az a felismerés jelentette, hogy az elmebetegek nem bűnözők, akiket „megszáll a sátán”, és akik büntetést érdemelnek, hanem szerencsétlen, beteg emberek, akiket gyógyítani kell (Beer–Jones–Lipsedge 2000). Philippe Pinel 1793-ban a hírhedt párizsi Bicêtre kórházban megszabadította az elmebetegeket a láncoktól, Benjamin Rush pedig demokratikus bánásmódot követelt a mentális betegek számára. Az elmebetegek kórházba kerültek, és így fokozatosan létrejöttek az elme-kórházak. Pinel ugyanakkor nem a mai értelemben vett orvosi kezelést írt elő betegeknek, hanem ő maga „morális” terápiának nevezte a gyógykezelését. Ebben valószínűleg az is szerepet játszott, hogy abban a korban még nem is voltak meg az alapjai és feltételei sem a farmakoterápiának, sem pedig a pszichoterápiának. A „morális terápia” célja a beteg viselkedésének megváltoztatása volt, amit megértéssel, türelemmel és tanítással kívánt elérni. Ettől az időtől számíthatjuk annak elfogadását is, hogy a mentális zavarok egyáltalán korrigálhatók, azaz a pszichiátriai betegségek gyógyíthatók. A kezelés, a gyógyítás mikéntje azonban napjainkig tartó vita tárgya lett.

A második pszichiátriai forradalom Freud nevéhez fűződik, aki neuropatológusként próbálta tudományos alapokra helyezni a mentális zavarok gyógyítását (Finkel 1976). A kor nagy neurológusai – Charcot és Breuer – hatására kezdte el a hisztériát és a neurózist tanulmányozni, és nem orvosi, hanem pszichológiai okokra vezette vissza ezek megjelenését. 1895-ben készítette el tanulmányát, amely a pszichológia tudományos alapokra helyezését tűzte ki célul. A mentális betegségekről alkotott nézetek mindig az adott korszak tudományos és világnézeti keretében születtek, ma- gukon hordozták a kor lenyomatát. Nem véletlen, hogy Pinel korában a morális terápia, Freud korában pedig a pszichológia tudományosítása került előtérbe. Az orvosi

modell érvényesüléséhez nem volt még meg a megfelelő tudományos háttér, egészen az 1950-es évekig kellett várni.

A pszichiátriában a harmadik forradalomnak az 1952-es év számított, ekkor tént ugyanis a *chlorpromazine* nevű, antipszichotikumként emlegetett gyógyszer vezetése (Cohen 1997). Ennek következtében lehetővé vált a korábban „kezelhetetlen” elmebetegek visszavezetése a társadalmi életbe, a hosszú, gyakran életfogytató elmebetegek tartózkodás helyett a közösségbe visszahelyezve megoldhatóvá vált a betegek ambuláns gyógykezelése. Ez egyben a biológiai pszichiátria térhódítását vonta maga után. Egyre több mentális zavar biokémiai leírása vált megismerhetővé, ami a gyógykezelést a farmakoterápiák felé mozdítja el, átforgatva a mentális zavarról és a pszichiátria helyzetéről alkotott közgondolkodást (Cohen 1999).

A pszichiátriai ellátás forradalmi átalakulásával párhuzamosan változott az intézményekről alkotott pszichiátriai kritika is. Goffman (1961) hívta fel először a figyelmet a pszichiátriai intézményekben történő hospitalizáció következményeire, aki szociológiai szempontból elemezte a mentális zavarok hosszantartó kezelésének hatásait. Az évekig tartó hospitalizáció átformálja az egyén társadalmi életét, káros csolatait, társas készségeit, identitását. A kórház – és a pszichiátriai osztály különösen – totális intézmény, a maga szabályaival, belső életével, amely regresszív hatással idéz elő a betegekben és dependenssé teszi őket, azaz függőségbe kényszerít. Ennek a társadalomba való visszatérés egyre reménytelenebb; minél több időt tölt az egyén az intézményben, annál inkább. Az identitás megváltozása, a kontroll elvesztése, a függőség, a csökkent önbizalom csak tovább nehezíti a pozitív változás megvalósítását.

A gyógyszeres terápiák előtérbe kerülése jelentősen lecsökkentette a hospitalizáció időtartamát, amitől sokan az adaptációs nehézségek teljes kiküszöbölését remélték. A szociológiai kritika azonban nem maradt el, amit ma jórészt az egyoldalúan dominánssá váló biológiai terápiák bírálata jelent. Szasz (1997) „kémiai kényszerzubbonyon” nevezi az erős hatású pszichofarmakonokat, amelyek csak a betegek dependenssé válásának folyamatát segítik elő, hiszen tényleges oki terápia helyett a tünetek ideiglenes elfedését valósítják meg. Mintha az elzárás fizikai tényét egyszerűen csak fölvaltá volna a szimbolikus, kémiai úton megvalósított elzárás. A viselkedés tényleges és nem tüneti, hanem oki korrekciójára azonban mind ez idáig még nem sikerült tudományosan is elfogadott módszereket találni. Talán ezért is fordultak sokan – szakemberek és laikusok egyaránt – a megelőzés felé, a mentális egészség megőrzése nem cél sokkal hatékonyabb lehet, mint maga a gyógykezelés.

A hospitalizáció káros hatásainak kiküszöbölését tűzte ki célul az új forradalmi változást előidéző közösségi mentális egészségért mozgalom, amelynek lényege, hogy a mentális zavarokat társadalmi problémaként kezeli, s előtérbe hozza a megelőzés kérdését, felismerve, hogy a mentálhigiéne valójában csak közösségi szinten retekben fejtheti ki valódi hatását (Mechanic 1998). A mentális egészség megőrzése a problémák megelőzése és kezelése valójában mindannyiunk érdeke, és ebben mindenkinek, professzionális szakembereknek és laikusoknak egyaránt szerepet kell vállalniuk. A mentális zavarok kritikai szociológiai megközelítése – bár sokszor kemény vitákat váltott ki – jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a modern pszichiátriai ellátásnak továbbra is számolnia kell a társadalmi faktorokkal, a mentális zava-

értelmezését körülvevő társadalmi kontextusokkal, az egyén és a társadalom sajátos kölcsönhatásaival. Remélhetőleg ez a hatás a jövőben tovább erősödik, s éppen a pszichiáterek és társadalomtudósok közötti párbeszéd elősegítése érdekében van szükség a kritikai szociológiai elemzések folytatására.

Irodalom

- Beer, M. D.–E. Jones–M. Lipsedge (2000): History of psychiatric disorders and treatments. *Current Opinion in Psychiatry*, 13: 709–715.
- Buda B. (1972): A pszichiátriai szociológia. Problématerületek, dilemmák, fejlődési perspektívák az amerikai kutatások tükrében. *Szociológia*, 1: 355–380.
- Clare, A. (1999): Psychiatry's future: Psychological medicine or biological psychiatry? *Journal of Mental Health*, 33: 448–455.
- Cohen, D. (1997): Psychiatrogenics: introducing chlorpromazine in psychiatry. *Review of Existential Psychology and Psychiatry*, 23: 206–233.
- Cooper, B. (2001): Nature, nurture and mental disorder: old concepts in the new millennium. *British Journal of Psychiatry*, 178S: 90–102.
- Dohrenwend, B. P.–I. Levav–P. E. Shrout–S. Schwartz–G. Naveh–B. G. Link–A. E. Skodol–A. Stueve (1992): Socioeconomic status and psychiatric disorders: The causation-selection issue. *Science*, 255: 946–952.
- Eisenberg, L. (1977): Psychiatry and society. A sociobiologic synthesis. *The New England Journal of Medicine*, 296: 903–910.
- Essen-Möller, E. (1956): Individual traits and morbidity in a Swedish rural population. *Acta Psychologica Scandinavica Supplement*.
- Faris, A. R. L.–H. W. Dunham (1939): *Mental Disorders in Urban Areas*. Chicago: The University of Chicago Press
- Finkel, N. J. (1976): *Mental Health and Illness*. New York: Macmillan Publishing Co.
- Fitzpatrick, K.–M. LaGory (2000): *Unhealthy Places. The Ecology of Risk in Urban Landscape*. New York: Routledge
- Foucault, M. (1987): *Mental Illness and Psychology*. Berkeley: University of California Press
- Gerevich J. (1992): A hazai antipszichiátria „belülről”. *Magyar Tudomány*, 1: 90–91.
- Goffman, E. (1961): *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. London: Penguin
- Goldberg, D. (2001): Vulnerability for common mental illnesses. *British Journal of Psychiatry*, 178S: 69–71.
- Harmat P. (1992): Az antipszichiátria fogadtatása Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 1: 69–89.
- Hayek, F. A. (1994): *The Road to Serfdom*. Chicago: The University of Chicago Press
- Hoeller, K. (1997): Thomas Szasz' history and philosophy of psychiatry. *Review of Existential Psychology and Psychiatry*, 23: 6–69.
- Hollingshead, A. B.–F. C. Redlich (1958): *Social Class and Mental Illness. A Community Study*. New York: Wiley

- Horwitz, A. V. (1999): The sociological study of mental illness. A critique synthesis of four perspectives. In Aneshensel, C. S.–J. C. Phelan (eds.): *Handbook of the sociology of mental health*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 57–78.
- Kerekes M. F. (1993): *Pszichiátriai epidemiológiai módszerek felhasználás korszerű addiktológiában*. Budapest: Országos Alkoholológiai Intézet
- Kessler, R. C. (2000): Psychiatric epidemiology: selected recent advances and future directions. *Bulletin of the World Health Organization*, 78: 464–474.
- Kopp M. (1990): Anxiety, freedom and democracy. *Behavioural Psychotherapy*, 18: 189–192.
- Kopp M.–Pikó B. (2001): A magatartástudományok oktatása Magyarországon: a pszichiátria és a magatartástudományok, magatartásorvoslás kapcsolata az orvosi képzés és szakképzés területén. *Psychiatria Hungarica*, 16: 183–190.
- Kopp M.–Skrabski Á. (1995): *Alkalmazott magatartástudomány. A megbirka egyéni és társadalmi stratégiái*. Budapest: Corvinus
- Langner, T. S.–S. T. Michael (1963): *Life Stress and Mental Health*. New York: Free Press
- Mechanic, D. (1986): Some relationships between psychiatry and the social sciences. *British Journal of Psychiatry*, 149: 548–553.
- Mechanic, D. (1998): Emerging trends in mental health policy and practice. *Health Affairs*, 17: 82–98.
- Muntaner, C.–W. W. Eaton–C. C. Dilla (2000): Social inequalities in mental health: a review of concepts and underlying assumptions. *Health*, 4: 89–113.
- Nolan, P. (2000): History of psychiatry, patients and hospitals. *Current Opinion in Psychiatry*, 13: 717–720.
- Pikó B. (1996): Az egészségi állapot szociológiája: egészség, betegség, társadalom. *Lege Artis Medicinae*, 6: 746–748.
- Pikó B. (1998): Egyenlőtlenségek az egészségi állapotban. *Századvég*, új fol. (11): 94–108.
- Pikó B. (1999): A társadalomtudományok illetékessége a biomedicina számára. *Valóság*, 42: 22–30.
- Pikó B. (2000a): Egy mítosz nyomában: A mentális betegségek társadalomfilozófiája Thomas Szasz elmélete alapján. *Valóság*, 43: 18–25.
- Pikó B. (2000b): Nyertesekből vesztesek? Veszélyeztetett ifjúság a poszt-szocialista társadalomban. *Társadalomkutatás* (3–4): 183–196.
- Pikó B. (2001): A demokrácia, a diktatúra és a poszt-szocializmus társadalmi lélektana. *Valóság*, 44: 12–21.
- Pikó B. (2002): Socio-cultural stress in modern societies and the myth of anxiety in Eastern Europe. *Administration and Policy in Mental Health*
- Pikó, B.–K. M. Fitzpatrick (2001): Does class matter? SES and psychosocial health among Hungarian adolescents. *Social Science and Medicine*, 53: 817–830.
- Pollock, K. (1988): On the nature of social stress. Production of a modern mythology. *Social Science and Medicine*, 26: 381–392.
- Rosenhan, D. L. (1973): On being sane in insane places. *Science*, 179: 250–258.

- Surtees, P. G.–N. W. J. Wainwright–C. Brayne (2000): Psychosocial aetiology of chronic disease: a pragmatic approach to the assessment of lifetime affective morbidity in an EPIC component study. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 54: 114–122.
- Szasz, T. S. (1961): *The Myth of Mental Illness: Foundations of a Theory of Personal Conduct*. New York: Paul B. Hoeber
- Szasz, T. S. (1963): *Law, Liberty and Psychiatry*. Syracuse: Syracuse University Press
- Szasz, T. S. (1991): Diagnoses are not diseases. *The Lancet*, 338: 1574–1576.
- Szasz, T. S. (1997): Mental illness is still a myth. *Review of Existential Psychology and Psychiatry*, 23: 70–80.
- Thoits, P. A. (1989): The sociology of emotions. *Annual Review of Sociology*, 15: 317–342.
- Tomasello, M. (1999): The human adaptation for culture. *Annual Review of Anthropology*, 28: 509–529.
- Torrey, E. F. (1972): *The Mind Game: Witchdoctors and Psychiatrists*. New York: Emerson Hall
- WHO International Consortium in Psychiatric Epidemiology (2000): Cross-national comparisons of the prevalences and correlates of mental disorders. *Bulletin of the World Health Organization*, 78: 413–426.
- Williams, A. W.–J. E. Ware Jr.–C. A. Donald (1981): A model of mental health, life events, and social supports applicable to general populations. *Journal of Health and Social Behavior*, 22: 324–336.
- Zola, I. K. (1982): Medicine as an institution of social control. *Sociological Review*, 20: 487–504.

Balogh István

RENDSZERDIFFERENCIÁLÓDÁS ÉS INTERPENETRÁCIÓ*

(Jegyzetek a társadalomelmélet lehetetlenségi teorémájához)

Előzetes megjegyzés:

A közelmúltban több hónapon át vita zajlott a Szociológiai Szemle hasábjain a szociológia elméleti lehetőségeiről Némedi Dénes tanulmánya, illetve a „Német társadalomelmélet” című könyvről készített kritikája nyomán. Jóllehet a recenzált könyv egyik szerzőjeként érdekeltté váltam a vitában, annak folytán, hogy az eszmecsere hamarosan más irányba fordult, nem volt se okom, se alkalmam arra, hogy Némedi kritikai észrevételeire adott válasszal vegyek benne részt. Akkor ugyanis – a jelen tanulmány elkészülte előtt – tulajdonképpen csupán egyetlen mondatot írhattam volna válaszul, mégpedig Némedi konklúziójának korrekciójaként. Kollégám ugyanis azzal fejezte be értékelő fejtegetéseit, hogy a könyvünkben tárgyalt probléma valóban fontos, de a megoldást – így szövelt a summázat – nem az általam kínált alternatíva irányában kell keresni. E verdikkal szemben a magam részéről akkor csupán egyetlen korrekciós észrevételt tehettem volna, azt tudniillik, hogy éppen mivel probléma fontos, a választ az alternatívák felmutatása és kidolgozása irányában kell keresni. Könyvünkben egy ilyen, általunk megfontolandónak tekintett alternatíva hatékonyságát igyekeztünk felmutatni, s így az igazán tartalmas kritika Némedi részéről nyilvánvalóan az lett volna, ha a saját munkálkodása köréből, vagy akár a hazai, akár a nemzetközi társadalomelméleti útkeresések közül bemutatja a miénknél egyenértékű vagy annál ígéretesebb jelenkori újabb alternatíva lehetőségét.

Az alábbi tanulmány voltaképpen érvelés Némedi Dénes kritikájának kategorikus végkövetkeztetése ellenében. Meggyőződésem szerint azt igazolja, hogy mint mindig, akként ezúttal is a túlzottan magabiztos ítélet a nem kellően megalapozott érv meggyőző erejének pótlására szolgál. Az ítéletek és előítéletek csatája, illetőleg az elméletéről folytatott beszéd helyett e tanulmánnyal sikerül talán tartalmas érvek felsorakoztatnom arra, hogy a könyvünkben bemutatott alternatíva további lehetőségeket kínál.

* * *

Az 1968 és 71 között Habermasszal folytatott „nagy vitát” követően (Habermas, Luhmann 1971) a vitapartnerek, ha nem is békét, de tüzszünetet kötöttek, s csak csendes névtelűen, véteve egy-egy résztema kapcsán tettek tanúságot arról, hogy a nézeteltéréseik kö-

* Az itt közölt tanulmány alapjaként a Luhmann rendszerelméletét elemző magyar–német társadalomelméleti konferencián tartott előadás szolgált (vö. Bango–Karácsony 2000). Az előadás vázlatosan érintett kérdéskör kidolgozására az OTKA T–37189 sz. program keretében került sor. A jelenlegi szöveg a Pallas–Attraktor Kiadó gondozásában rövidesen megjelenő Luhmann-kötetben szereplő tanulmány átdolgozott változata.

zötti éles ellentét továbbra sem csökkent.¹ De az álláspontok újabb, nyílt ütköztetése elmaradt, s különösen feltűnő Luhmann-nak a nézetek tisztázását szolgáló vitáktól való általános tartózkodása, a kritikákra adott elhárító értelmű, egyébként is ritka kivételnek számító válaszai.² A Richard Münchhez folytatott – többnyire egyoldalú – „párbeszéd” nem csupán annyiban tekinthető e folyamatban kivételnek, hogy Münch a viszonthallgatások ellenére is folyamatosan és egyre újabb elemek bevonásával fogalmazza meg koncepcionális ellenvetéseit. Ez az eszmecsere kiemelkedik a sorból az által is, hogy Luhmann időnkénti reagálásai, ellenvetései elegendőnek bizonyulhatnak arra, hogy viszonylag jól körülhatárolhatók legyenek egy koncepcionális vita keretei és főbb témái. Mindenesetre: olyan koncepciók ütközéséről van szó, melyek – eltérően a korábban Habermasszal folytatott vitától – egyaránt rendszerelméleti fogalmak használatához kötődnek, nevezetesen a rendszerdifferenciálódás és az interpenetráció fogalmaihoz. A végig nem vitt elméleti diszkusszió jelentőségét pedig az adja, hogy egyrészt menet közben mind világosabbá válik, hogy Luhmann-nál az interpenetráció – és a hozzá kapcsolódó több más fogalom, így például a norma, az erkölcs, az autopoietikus rendszerek kölcsönös áthatása – reziduális kategória. Olyan kategóriákról van tehát szó, amelyekben Talcott Parsons annak idején a társadalomelmélet gyökeres fordulatának előzményét és lehetőségét látta.³ Másrészt viszont Münch kritikai álláspontja módszertanilag, elsősorban az elméleti kategóriák empirikus relevanciáját illetően rövidre zár, s ezért – miközben alkalmas arra, hogy jelezze a fogalmak mögötti elfedett problémát – nem bizonyul elegendőnek a luhmanni reziduális kategóriák tartalmának kibontására.

E tanulmány célkitűzése annak a „problémának” a körülhatárolása, amely a luhmanni és a vele folyamatosan vitában álló Münch által alkalmazott, illetve bevezetett reziduális kategóriák mögött meghúzódik. Feltevésünk szerint ugyanis a vitapartnerek egy viszonylag jól meghatározható teorémát, a társadalomelmélet lehetetlenségi teorémáját⁴ „járják körül”, s közvetve ennek számos kategóriáját szolgáltatják. Mielőtt azonban az első kérdéssel kapcsolatban, vagyis a Parsons nevével jelzett

¹ Egyéb utalások és rövid megjegyzéseken kívül például: Habermas 1985, Luhmann 1986.

² A ritka kivételek egyike a *Soziale Systeme* megjelenését követő kritikai tanulmánykötethez fűzött kommentár, illetve rövid, *Stellungnahme* című írása. (Vö. Krawietz–Welker 1992.)

³ A reziduális kategóriák a logikailag konzisztens társadalomelméleti rendszerkonstrukciókban szerepet játszó, olyan szükségesek kellékek, eszközök, amelyek egy adott elméleti rendszer keretein belül tematizálhatatlanok, egyszersmind azonban nélkülözhetlenek, mégpedig annál fogva, hogy az elmélet szempontjából megkerülhetetlen problémára vagy „tényre” utalnak. Ezért az elmélet a reziduális kategóriákat – mintegy „beismerve” önmaga korlátait – negatív értelmezéssel látja el. (Parsons 1967.)

⁴ A társadalomelmélet „lehetetlenségi teorémájának” megfogalmazása során Kenneth J. Arrow gazdaságelméleti elgondolásához kapcsolódunk. Arrow szerint a közgazdasági „lehetetlenségi tétel” az alapszabályba foglalt „jóléti megítélések” négy feltételének teljesítéséről, illetve együttes teljesítésének lehetetlenségéről szól. A négy feltétel a következő: 1. A kollektív racionalitás feltétele; 2. a Pareto-elv érvényesülésének feltétele; 3. a diktatúra hiányának feltétele, és 4. az irreleváns alternatívák függetlenségének feltétele. Ezek, bármely (Arrow által alkotmánynak nevezett) alapszabály-együttest is választunk, nem teljesíthetők egyidejűleg. Másként fogalmazva: az egyik feltétel megsértése nélkül nem elégíthető ki a másik három feltétel. Tekintve, hogy a szerző nem tér ki az általa kidolgozott és matematikailag bizonyított tételnek a közgazdaság körén kívüli „filozófiai és elosztási” – valamint társadalomelméleti – összefüggéseire, ő maga tételről és nem teorémáról beszél. A jelen dolgozatban viszont éppen ellenkező a célkitűzés: nem matematikai bizonyítási eljárásról, hanem új társadalomelméleti probléma, kérdés megfogalmazásáról van szó. (Vö. Arrow 1951, továbbá Arrow 1979.)

elméletörténeti párhuzamra nézve bármiféle állítást körvonalazhatnánk, mindenek előtt a két szerző közötti vitát kell kissé részletesebben áttekinteni. Csak ezt követően fogalmazható meg majd a vita érdemi részét illető legfontosabb kérdés, hogy vajon lehetséges-e egyáltalán valamiféle közös alapot találni a diszkusszióknak a kívülálló, de önmagát mégis érdekeltnek tekintő elemző szempontjából is megfontolásra igénylő folytatásához.

Előzetesen: egy sajtós párbeszéd

Az áttekintendő vita érdemi kérdéseinek kibontását mindenekelőtt az nehezíti, hogy Münch az idő előrehaladtával láthatólag egyre fokozódó ingerültséggel vette tudomásul a Luhmann-nal szemben több alkalommal is kifejtett kritikája fogadtatásának módját, azt, amit ő maga „egyoldalú diszkusszióként” jellemezett. E paradox kifejezéssel Münch arra célzott, hogy miközben ő – legalábbis a hetvenes évek végétől – folyamatosan figyelemmel kísérte Luhmann munkásságát, és terjedelmes kritikákban elemezte az autopoietikus rendszerelmélet egyre határozottabb kiépítését (Münch 1980; 1988: 476–483), azonközben Luhmann csak elvétve és kitérő módon reagált ezekre a kritikákra. Ez a körülmény – legalábbis Münch részéről – a vita indulati elemeinek fokozatos előtérbe helyezését idézte elő. Tárgyilagosabban és figyelmesen követve a vita menetét viszont azt állapíthatjuk meg, hogy ha bizonyos szempontból érthető és helytálló is a „párbeszédnek” Münch által adott jellemzése némi pontosításra és kiegészítésre is szorul. Mert jóllehet Luhmann valóban nem választott *szisztematikus* módon Münch sorozatos kritikáira – miként utaltunk rá: más kritikákra sem –, számos alkalommal tett egyet nem értését kifejező megjegyzéseket Münch ellenvetéseire, s ezek alapján rekonstruálhatók a vitának Luhmann által is fontosnak tartott főbb pontjai. Ezek alapján két jelentős kérdéskör rajzolódik ki:

a) A szociális (al)rendszerek kialakulásának mechanizmusát illetően Münch a funkcionális differenciálódás Luhmann által kidolgozott elve helyett a meglévő alrendszerek közötti kölcsönös áthatás, az interpenetráció elvét emeli ki és teszi pontosabbá Max Weber és Talcott Parsons elmunkálataira építve. Úgy gondolja, hogy a funkcionális differenciálódás elmélete az egysíkú és egynemű alrendszerek tézisé tartalmazza, és nem ad elég teret a rendszerek közötti kapcsolatoknak, továbbá egyáltalán nem nyújt lehetőséget a rendszerek kölcsönös áthatásának – valójában keletkezésének – megragadására.⁵ A nézőpontok különbsége tehát nem a modern társadalmak funkcionális alrendszerekre tagoltságának elismerése tekintetében áll fenn, hanem abban, hogy egyrészt milyen mechanizmusok alakítják ki a részrendszerek elkülönülését, másrészt hogy milyen jellegű e részrendszerek belső struktúrája. Luhmann a nyolcvanas évek elején a *Soziale Systeme* című munkájában új elméleti álláspontot dolgozott ki a két kérdéskör, tehát egyfelől a rendszerek kialakulása másfelől a rendszerek közötti kapcsolat együttes tisztázására, s ez utóbbit tárgyalva

⁵ Münch bizonyítottan tekinti, hogy Max Weber számos gazdaságtörténeti elemzése, mindenekelőtt *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* is azt igazolja, hogy még a „gazdaság ökonomizálódását” jelentő funkcionális differenciálódás elve alapján is levonható az a következtetés, miszerint a modern piac intézményesülése, stabilitása és „társadalmisító szerepe” jelentős mértékben a partnerek egymás iránti korrekt magatartásán, az üzleti szellem érvényesülésén és tartósságán – vagyis jelentős mértékben erkölcsi tényezők érvényesülésén – alapszik (Münch 1988: 434–450).

– egyben a komplexitásredukció és az autopoiesisz koncepcionális kereteibe illesztve – ugyancsak az interpenetráció fogalmát használta fel. Ehhez azonban újra kellett definiálnia a fogalmat, és eközben egyben amellet is érvelt, hogy Münch az interpenetráció redukált és leegyszerűsített felfogását védelmezi. Münchhez szemben Luhmann a fogalmat a rendszerek közötti sajátos kapcsolat fogalmaként definiálja, amikor is legalább két rendszer kölcsönösen egymásnak környezeteként jelenik meg. Vagyis alapelvének megfelelően az interpenetrációt a rendszerkörnyezet tézis keretei közé illeszti. Eszerint az interpenetráció a rendszer kialakulásához hozzájáruló olyan rendszerközi (intersystemische) kapcsolat, amelynek jellemzője, hogy az autopoietikus rendszerek egymás környezetét alkotják, és éppen ennél fogva képessé válnak arra, hogy belső komplexitásukat kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsássák. Arról az esetről van tehát szó, mikor „az interpenetrációs kapcsolatban álló rendszerek egyes elemeiket illetően konvergálnak, mégpedig azáltal, hogy azonos elemeket használnak fel. Ezek a kölcsönösen hasznosított elemek azonban a különböző rendszerek egymástól eltérő szelektivitásuknak a kialakításához járulnak hozzá, különböző múlt felépítéséhez és egymástól eltérő jelen kialakulásához nyújtanak segítséget.” (Luhmann 1987: 293). Ily módon az interpenetráció „az autonóm autopoietikus rendszerek strukturális összecsatlósásával (Kopplung) függ össze, például az emberek egymás közötti és a szociális rendszerhez kapcsolódását teszi lehetővé.” (Luhmann 1987: 296) Münch értelmezésével szemben tehát a strukturális csatlósítás révén „az interpenetrációs relációban álló rendszerek soha nem képesek egymás komplexitásának lehetséges variációit teljességgel felhasználni, és egyáltalán nincs szó arról, hogy egymásba átvinnék a komplexitásvariációikat” (Luhmann 1987: 311; 1997a: 108).

Az álláspontok eltérései tehát tulajdonképpen nem is az interpenetráció leegyszerűsítő vagy részletező, teljességre törekvő felfogása mentén, hanem a modern társadalom struktúrájára és rendszerére vonatkozó elméleti koncepciók közötti eltérések alapján értelmezhetők. Az egyik oldalon Luhmann úgy látja, hogy a funkcionális rendszerek belső struktúrája monologikus jellegű, vagyis a specifikus funkciók ellátása akkor biztosítható, ha a rendszer struktúrájának változása – komplexitásának növekedése – egyetlen elvnek a mentén, nevezetesen valamely specifikus médium bináris kódja mentén történik. Ezzel szemben a másik oldalon Münch szerint a rendszerek belső struktúrája nem egyetlen logika mentén épül fel. A specifikus funkciók ellátása nem csupán megengedi, hanem éppenséggel feltételezi a rendszerek belső struktúrájának különeműségét és hierarchikus felépítését. Mégpedig azért, mert egyrészt a funkció *specifikálása* eleve viszonyt és kapcsolatot jelent különböző, nem specifikus funkciókkal szemben, másrészt mert új funkcionális (al)rendszerek kiépülése csak oly módon lehetséges, hogy a már korábban kiépült specifikus rendszerek alárendelt azonos struktúra elemei összekapcsolódnak.

b) A vita második köre kapcsolódik az elsőhöz, azonban nem a funkcionális differenciálódás általános elve és mechanizmusa, hanem egy speciális rendszerproblematika körül forog. Luhmann-nak ugyanis már a *Soziale Systeme* írásának idején is látható nehézségei támadtak az erkölcs problémáinak megtárgyalása során. Akkor – az interpenetráció két aspektusának, pontosabban területének, nevezetesen a szociális és az emberek közötti interpenetráció megkülönböztetésére támaszkodva – úgy érvelt, hogy az erkölcs sajátos funkciója e kétfajta interpenetráció komplexitásának

bináris redukciója.⁶ Az erkölcs bináris kódjának (tisztelet és megvetés) bekapcsolásával azonban egyben megtörténik a rendszerek közötti kapcsolatnak (interpenetráció, strukturális csatolás) átértelmezése közvetlen struktúra- és rendszerkérdésé: rendszerek közötti kapcsolat nem csupán a rendszerelméleti paradigma keretei között helyezkedik el, hanem maga is inkább többé, mint kevésbé rendszer jelleget öl. Ezt az ellentmondást fejezi ki egyrészt az erkölccsel szemben támasztott és egymással ellentmondó követelmények megfogalmazása. Luhmann szerint ugyanis jóllehet az erkölcsi sematizmusnak az említett bináris kód (tisztelet/megvetés) szerint, azaz rendszersematizmus alapján kell működnie, ugyanakkor egyszersmind diffúznak, azaz a sematizmussal ellentétes jellegűnek is kell lennie. Másrészt az ellentmondás közvetve, nevezetesen a belőle származó bizonytalanság fejezi ki, az ugyanis, hogy Luhmann, nála szokatlan módon, az erkölcsnek deklaráltan hipotetikus meghatározást ad. A definíció szerint: „az erkölcs nehézségek alkalmával kerül előtérbe, illetve funkciói a társadalmi rendszerben (ezúttal Gesellschaftssystem és nem Sozialsystem – az én megjegyzésem, B. I.) akkor jelentkeznek, amikor az interpenetráció két formája (az emberek közötti és a rendszerek közötti) egymás ellenében haladnak” (Luhmann 1987: 320). Az erkölcs funkciójának eme meghatározása alapján viszonylag felmerül az a kérdés is, hogy a luhmanni rendszerelmélet keretei között egyáltalán van-e szükség, illetve lehetőség e funkcióra. Ha ugyanis az interpenetráció során a struktúraátadás, pontosan a struktúrák kölcsönös rendelkezésre bocsátása történik (mégpedig a rendszerek kölcsönös áthatása nélkül), akkor miként lehetséges az interpenetrációs folyamatok kölcsönös szembefutása? Másként fogalmazva: miképpen lehetségesek azok a problémák a rendszerelmélet keretei között, amelyeket az erkölcsnek – funkciójára – jeleznie kell? Luhmann a továbbiakban a megoldást az interpenetráció mind szűkebb körre korlátozásának s a rendszerlogika további kidolgozásának irányában keresi.

Münch részint a luhmanni kérdésfeltevés helytállóságát vitatva, részint a luhmanni megoldással ellentétes irányban haladva éppenséggel az interpenetráció fogalmának mind részletesebb kidolgozása és egyre kiterjedtebb érvényesülésének igazolása útján keresi. Az erre vonatkozó vizsgálódásnak az eredményeit megismerve – a vita u. e. elemeként – Luhmann a kilencvenes évek végén immár késznek mutatkozik arra, hogy elismerje Münch koncepciójának, legalábbis részleges, plauzibilitását.⁷

Az erkölcs társadalomelméletének két koncepciója

Az erkölcs kérdésének az autopoietikus rendszerek elméleti paradigmája keretében jelentkező nehézségei tisztázására kiváló alkalmat nyújtott Luhmann számára a Hegel-díj 1989-es elnyerése (Luhmann 1980, illetve magyarul: Luhmann 1999: 237–257)⁸. Rövid, ám – legalábbis Robert Spaemann (1980: 49–73, illetve

⁶ „A kérdés az, hogy vajon létezik-e olyan bináris sematizáció, mely a kétfajta interpenetrációt egyaránt szolgálja. Amely tehát funkcionálisan elegendő diffuzivitással működik ahhoz, hogy legyen mind a szociális interpenetráció, mind pedig az emberek közötti interpenetráció komplexitásának redukálására. A válasz igenlő. Ez az erkölcs specifikus funkciója (Sonderfunktion).” (Luhmann 1987: 317.)

⁷ „Csak remélhetjük, hogy Münchnek sikerül majd világosabban kifejteni nagyvonalú erkölcsi koncepcióját, mely a társadalomnak nem csupán egyes funkcionális szféráit, hanem magát a társadalmat alapvetően érinti” (Luhmann 1997b: 78–79).

⁸ A továbbiakban idézeteink a magyar kiadásból valók.

1999: 258–270) szerint – annál tartalmasabb előadásának fő tézisei a szóban forgó vita szempontjából a következőkben foglalhatók össze:

- a) Az etikát mint az erkölcs reflexiós elméletét meg kell különböztetni az erkölcs társadalomelméleti tárgyalásától. Ez utóbbi az erkölcsi kommunikációnak a tisztelet és a megvetés bináris kódja szerinti differenciálódását tekinti tárgyának. Ily módon
- b) az erkölcs társadalomelmélete nem a jó és rossz érték szerinti és normatív dimenziója, hanem a tisztelet és a megvetés tényleges megkülönböztetésének, valamint a megkülönböztetés feltételeinek leírása mentén dolgozható ki, azaz normatív semlegesnek mutatkozik.
- c) A normatív semlegesség nem egyéb, mint „magasabb szintű amoralitás”, vagyis az erkölcsi kommunikáció külső – tárgyilagos – megfigyelése. Ebből következően
- d) az erkölcs társadalomelméleti leírása nem vonhatja be önmagát az erkölcs leírásába. Tehát nem tekintheti önmagát se jónak, se rossznak, hanem „csak” igaznak vagy hamisnak.
- e) Az erkölcs ily módon felfogott társadalomelméletének legalapvetőbb tartalmi megállapítása az, hogy a modern társadalomban az erkölcs elveszítette társadalomintegráló erejét.
- f) Társadalomelméleti szempontból az erkölcs helye az idődimenzió és a szociális dimenzió közötti feszültség mezőjében, vagyis a „saját jövő” kezelésének terepén jelölhető ki. (Luhmann 1999a.)

Nyilvánvaló, hogy az erkölcs társadalomelméleti elemzésének Luhmann általi újabb kísérlete erősebb lábakon áll, mint a korábbi vizsgálódás. Mindazonáltal mintha egyúttal növekednének Luhmann kétségei is a koncepció következményeinek láttán, megerősítve azt a sejtést, hogy az erkölcs problémája túlmutat önmagán, sőt általában az autopoietikus rendszerelmélet lehetőségein, s így a megkülönböztetésekre építő elméleti paradigma egészének kritikus pontjává, próbakövévé válhat. Mert az elemzés végén „...az a kérdés vetődik fel, hogy mi értelme van a kommunikáció során óhatatlanul jelenlévő szabadságot... erkölcsileg újra kódolni, még akkor is, ha ennek csupán ...a megkülönböztetés a célja”. Hiszen a megkülönböztetések megkülönböztetésének kísérlete során a „...szociológus számára ritkává, túlságosan is ritkává válik a levegő”. (Luhmann 1999a: 257.) Mindenesetre: az erkölcs problémájának újragondolása, egyben a további vita perspektívájának nyitva hagyása⁹ a vitapartner (Müncht) is további vizsgálódásra, érvei újrafogalmazására és pontosítására készíti. Ennek eredményeként a korábbiaknál világosabban meghatározhatóvá válik a kiinduló pontok egyik lényeges (igaz nem többet, mint csupán a további vita lehetőségét megalapozó) azonossága, mely az erkölcs társadalomelméleti tárgyalásának igényében fejeződik ki. Vagyis egyetértenek abban, hogy a hagyományos etika, mint az erkölcs filozófiai reflexiós elmélete vagy mint az erkölcsi alapelvek kidolgozására irányuló filozófiai vállalkozás, érvényét veszítette.

Münch, aki – Luhmann-nal ellentétben – módszerének szerves részeként fogja fel a rivális koncepciók megtárgyalását és értelmezését, magától értetődőnek tekinti, hogy újabb kritikai elemzésnek vesse alá az erkölcs Luhmann általi társadalomelméleti tematizálását. Úgy véli, hogy az interpenetráció fogalmának egyre határo-

⁹ „Akit a modern társadalom elmélete izgat, annak csak egy kívánsága lehet: jó lenne érteni 'ehhez.'” (Luhmann 1999a: 257)

zottabb helyettesítése a strukturális csatolás koncepciójával arra vezet, hogy Luhmann egyrészt tovább halad a szociális rendszer „erkölcsmentesítésében”, másrészt pedig az erkölcsi kommunikáció helyének kijelölésével (azaz az egyéni és szociális dimenzió közötti kapcsolatok kölcsönös „szembefutásának” tételezésével) tovább nehezíti a társadalmi integráció mechanizmusai feltárásának lehetőségét (Münch 1997). Ezzel a kettős elméleti alternatívával szintén kétirányú program kidolgozását látja szembehelyezhetőnek: egyrészt a rendszerek közötti interpenetrációs mechanizmusainak és működésének, vagyis a horizontális integrációnak a feltárásáért, másrészt az erkölcs társadalomelméletének ama programját, amely az erkölcsi normák rendszerét az életvilágba horgonyozza le, s így a vertikális integráció problémáival kapcsolja össze. Az integráció e két dimenziójában egyrészt a rendszerintegráció, másrészt a szociális integráció perspektívái tárthatók fel (Münch 1997). Az erkölcs ebben a társadalomelméleti tematizálásban az integráció mindkét területét meghatározó jelentőségre tesz szert, habár különböző módon: az egyik esetben közvetlenül, és közvetve a másikban. Mindazonáltal ez a megoldás lehetővé teszi Münch számára azt is, hogy az interpenetráció és a kommunikáció közötti összefüggéseket is a korábbiaknál pontosabban határozza meg (Münch 1991).

Interpenetráció alatt Münch a rendszerek közötti kölcsönös áthatást érti, melynek eredményeként a cselekvés újabb területét és a funkciók újabb specifikációját megnyitó zónák alakulnak ki a már meglévő szociális rendszerek között, s ez által, illetve itt, a rendszerek közötti interpenetrációs mezőben nyílnak meg a funkció szerinti specializálódó új (al)rendszerek kialakulásának lehetőségei.¹⁰ E folyamat eredményeként az újonnan kialakuló (al)rendszerek habár funkcionálisan specifikusan strukturálisan összetettek: nem egyetlen (csupán a specifikus funkció szerinti) logikamentén írhatók le, hanem e specifikus funkció teljesítéséhez kötött, de attól különböző más elvek figyelembevétele is szükséges a rendszer lényegi vonásának jellemezéséhez. A rendszer összetettsége, „multilogikus” struktúrája teszi lehetővé az interpenetráció folytatódását, azaz új interpenetrációs mezőknek mint újabb alrendszer-szülőhelyének kialakulását.

Az elvont elméleti konstrukció abban a közvetlenül gyakorlati jelentőségű következtetésben nyeri el értelmét, hogy a modern társadalomban – Luhmann megállapításával ellentétben – a funkcionális rendszerek és alrendszerek differenciálódásával együtt (mintegy azok következményeként) korántsem szűnik meg az integrációs teljesítmények lehetősége, mert egyrészt a rendszerek belső struktúrájának alkotó részeként, a specializált funkció „alatt”, egyben e funkció teljesítésének alapjaként közös elemek sokasága, nem utolsósorban a kulturális minta közös érték- és normarendszere működik.¹¹ E közös érték- és normarendszer bemutatása, valamint működésének és érvényesülésének feltárása pedig az erkölcs társadalomelméletének egy nem mellőzhető feladata.

¹⁰ „Interpenetráció, azaz két egymástól különböző cselekvési logika kölcsönös egymást áthatása (Durchdringung) révén a cselekvés egy új tere bontakozik ki, s ez az interpenetrációs zóna a továbbiakban mint a két egymástól elkülönülő cselekvési logika közötti kapcsolat működik.” (Münch 1998: 71)

¹¹ Münch szerint ez nem egyéb, mint a parsonsi AGIL-sémában a kulturális rendszer funkciója, vagyis a „latens mintafenntartás”. A kulturális minta *latens* fenntartása valójában az egyik rendszerszinről a másikra (Parsons esetében a cselekvési rendszerről a szociális rendszerre) való átlépés lehetőségét és szükségességét is magában foglalja. (Vö. Münch 1986.)

Az erkölcs társadalomelméletében a parsonsi „latens mintafenntartás” gondolatára építő, s ezen belül a funkció *latens* működését erősen hangsúlyozó koncepció tehát azzal a következtetéssel zárul, hogy nem csak szükségtelen, de nem is lehetséges az erkölcs integrációs teljesítményét valamely, az erkölcsi normákat magába foglaló specializált szociális rendszer feltételéhez kötni. Ez még akkor sem szükséges, ha esetenként – például a szolidaritás egyes megnyilvánulásai, területei kapcsán – intézményesülési és rendszeranalógiát mutató kristályosodási jelenségek is megfigyelhetők (Münch 1998: 147–165). Tehát Luhmann ama érvelésével szemben, miszerint az erkölcs, mert nem jelenik meg – és nem jelenhet meg – önálló funkcionális alrendszerként a modern társadalmakban, elveszíti integráló szerepét, Münch azt a tézist fogalmazza meg, hogy pontosan éppen annak alapján, amit Luhmann mond, képes az erkölcs integrációs teljesítményekre. Vagyis éppen azért, mert nem alkot és nem alkothat önálló funkcionális rendszert (Münch 1991: 321–335).

Az erkölcsnek eme működése talán legtisztábban a jog esetében mutatható ki. Münch szerint ugyanis a jog nem úgy épül fel, mint ahogyan Luhmann jogelméletében bemutatja, hogy tehát az erkölctől független érvényessége lehetne (Luhmann 1993: 78), hanem – legalábbis a jogalkotás menetében – „a jogalkotás közvetlenül a politikai koncepciókba foglalt jogprogramok alakulására támaszkodik [...]. A jogprogramok legitimitása pedig a politikai diskurzusokban való megalapozás igényét támasztja a politikai diskurzusokkal szemben, melyek viszont rá vannak utalva az erkölcsi diskurzusok legitimitációs teljesítményére” (Münch 1998: 130).¹² Ily módon persze megemelkedik az erkölcs és az erkölcsi diskurzus fontossága az elméleti építkezésen belül. Amíg tehát Luhmann elméleti konstrukciójában az erkölcs problémája fokozatosan egyre inkább „mellékszereplővé” válik (vö. Luhmann 1997a: I. 402–403; II. 1041–1043), addig Münchnél az erkölcsöt illetően éppen ellenkező irányú elméleti érdeklődés figyelhető meg.

Az erkölcsprobléma „átírása” kódok segítségével

Az erkölcsnek Luhmann által definiált „empirikus fogalmát”, mely a tisztelet és a megvetés kódjára épül, s amelynek alapján Luhmann kijelentheti, hogy az erkölcs elméletének nem kell többé a tárgyát mint meghatározott normák és értékek megvalósulásának területeként felfogni (Luhmann 1980: 17–18), nos, Münch (1991) az erkölcsnek ezt a meghatározását egy merőben formális-operacionális, monologikus és monofunkcionális fogalomképzés eredményének tartja. Az erkölcs ugyanis „éppen empirikus szempontból” nem szakítható el sem a normáktól, sem a magatartási szabályoktól, az értékektől és – az etikával ellentétben – a cselekvéstől. Ugyanakkor a bináris kódnak a bekapcsolását az elemzésbe Münch nem tekinti azonosnak a monofunkcionális szemléletmód érvényesítésével, vagyis lehetőséget lát a bináris kód alkalmazására a multifunkcionális elemzés keretei között. Ezért – anélkül, hogy a szociális rendszereket kommunikációrendszereknek tekintené –, az erkölcsi médi-

¹² Mindenesetre meg kell jegyezni: habár a jogértelmezésnek ama iránya, amelyet Münch ezzel a passzussal megnyit, világosan szemben áll Luhmann jogrendszerelméletével, ez szükségessé tenné egy, ez utóbbira nézve alternatív jogelmélet szisztematikus kidolgozását. Ennek hiányában Münchnek – Luhmann-nal ellentétben – fel kell vállalnia a jogfogalom elcsúsztatását a rendszertől a szimbolikusan generalizált médium irányában. (Münch 1998: 129; Luhmann 1997a: 396–405)

umra nézve elfogadja a tisztelet és megvetés kettősségét mint az erkölcsi cselekvés (diskurzust) szervező bináris kódot, s kísérletet tesz arra, hogy a cselekvésemélet paradigmáinak keretei között maradván a bináris kód működését szélesebb területen más rendszerekre – mindenképp a gazdaságra – nézve is értelmezze. Ennek elemzésnek az értelme Münch számára abban áll, hogy megvizsgálja az egyes (cselekvés)rendszerekhez tartozó bináris kódok közötti interpenetráció lehetőségét és következményeit. A bináris kód bevonása az interpenetráció körébe viszont nem csupán azzal a következménnyel jár, hogy fenntartható marad, sőt hangsúlyosabbá és pontosabbá válik a médium rendszerhatárokat átlépő értelmezése, hanem ilyen módon egyben feltárulnak a rendszerdinamikának azok a területei – mindenképp különböző rendszerszintek –, amelyek az autopoietikus rendszerelmélet szempontjából „láthatatlanok” maradnak. Az autopoietikus rendszerelméletre vonatkozó kritikák álláspontját újrafogalmazva – egyben felerősítve – Münch most azt állapítja meg, hogy Luhmann kísérlete arra, hogy az erkölcs problémáját társadalomelméleti szempontok szerint elemezze, nem csupán azért fut zátonyra, mert a cselekvést és a normativitást kizáró erkölcs fogalma önmagában fenntarthatatlan, hanem azért mert az autopoietikus szemléletben a rendszerek közötti kapcsolat a csatlósra redukálódik, s ezáltal nem nyílik rálátás a rendszerek közötti interpenetrációval összefüggő hierarchikus rendszerkapcsolatokra. E dimenziók figyelmen kívül kerülésének következményeként csak redukált erkölcsfogalom dolgozható ki, mely egyoldalú egyszersmind – Luhmann állításával ellentétben – nem empirikus jellegű, hanem empirikus tartalomtól kiüresített analitikus fogalom (Münch 1992a).

A szimbolikusan generalizált médium kódelméletének akceptálása, egyben az interpenetráció elvének a kiterjesztése révén Münch a kilencvenes években fokozatosan egyre kitüntetettebb figyelmet fordít az erkölcs modern kérdéseire, s ezzel egy időben újabb szempontokkal újítja meg Luhmann-nal szembeni korábban is erdélyi teljes kritikáját. Néhány recenzió és előkészítő rész tanulmány-sorozatot követően (Münch 1990, 1992a, 1992b, 1994) önálló koncepció keretébe helyezve foglalja össze a Luhmann-nal folytatott vita főbb pontjait.

Kiinduló tézis az, hogy az interpenetráció „a modernség építő alapelve”, melyet az erkölcs és a gazdaság összefüggéseinek tisztázása révén lehet példászerűen megvilágítani. Egyben ez olyan összefüggésnek is bizonyul, melyen hajótörést szenved az autopoietikus rendszerelmélet. Érvei főbb pontjai a következők:

1. *Monologika.* Az autopoietikus rendszerelmélet monologikája értelmében a gazdasági rendszer az erkölcsi „ingerekre” csupán gazdaságilag képes reagálni. Ezzel szemben a gazdasági kihívásokra az erkölcs is csupán erkölcsi választ képes adni. Münch szerint azonban csupán triviális és tautologikus értelemben helytálló az a tézis, miszerint a gazdaság csupán gazdaságilag, az erkölcs csupán erkölcsileg értelmezhető. Téves felfogás az, hogy a (ki)fizetés vagy nem fizetés gazdasági, illetve tisztelet és a megvetés erkölcsi bináris kódjait – csakúgy, mint más *szociális* rendszerek bináris kódjait – zárt (kibernetikai vagy biológiai) rendszerek igen/nem, vagy 0/1 kapcsoló szabályozói mintájára kellene vagy lehetne elgondolnunk. Szociális rendszerekről lévén szó, itt ezek a kódok nem egyebek, mint emberek által, illetve társadalmi (szociális) objektívációk (intézmények, struktúrák) működése révén létrehozott *szabályok, illetve törvényszerűségek* analitikusan letisztított, egyneművé tett és lehatárolt megjelenítései. A legkevesebb, amit elmondhatunk, az az, hogy a tényleges szociális rendszerekben két bináris kód – jelen esetben tehát a (ki)fizetés és nem fizetés, a tisztelet és a megvetés – összekapcsolódik, egymást átfedik és áttha-

ják: (ki)fizetés vagy megvetés, nem fizetés vagy megvetés, nem fizetés vagy tisztelet, fizetés és tisztelet egyaránt rendszeren belüli operációlehetőségeket foglal magában. A rendszereknek a „kódok” egymásba kapcsolódása révén kialakuló interpenetrációja nem vezet kaotikus állapotokhoz. Ellenkezőleg, például a gazdaság és az erkölcs kölcsönös egymásba kapcsolódásának jól megkülönböztethető történeti formái alakultak ki, melyek a modernség három történelmi szakaszát jelzik: a gazdasági liberalizmus, a jóléti gazdaság és a napjainkban formálódó környezetgazdaság korszakait. Ennek alapján és általánosabb megfogalmazásban, Münch az első, a második és a harmadik modernség korszakait különbözteti meg, s feltevése szerint a jóléti gazdaság akkor hanyatlik le, és helyében az új gazdasági rend akkor bontakozik ki, ha a gazdaságetikát a környezeti etika hatja át, vagyis ha a (ki)fizetés és a nem fizetés kódja a teljesítményelv, majd a szociális elv helyett a környezeti elv szerint fog működni. (Münch 1998: 68–110)

2. *Történetiség.* Az imént vázolt történeti folyamatban a jog és a politika, valamint az erkölcs hármasságát illetően két markáns történeti tendencia figyelhető meg. Az egyik oldalon a jog és az életvilág szétválása történik, aminek eredményeként elkülönül egymástól az életvilágba lehorgonyozódó normavilág és a rendszerré formálódó jog. Ez utóbbi tendencia, vagyis a jog pozitívvá válásának egyoldalú kiemelésével persze érveket lehet találni a funkcionális differenciálódás elve mellett, ámde ebből korántsem következik, hogy a jogfejlődés nem lenne egyéb, mint valamiféle, az autopoietikus operációk mechanizmusa révén önmagát felépítő rendszer kibontakozása. A pozitív jog társadalomelméleti elemzésének ennél szélesebb körben kell tájékozódnia, s mindenekelőtt azt kell figyelembe vennie, hogy e mögött lényeges, a társadalom egészére kiható funkcionális átrendeződés zajlik. Nevezetesen az, hogy az életvilág egyre kevésbé képes hordozni a társadalmi konszenzus normarendszerét, illetve egy ilyen normarendszer számára stabil bázist biztosítani. Az életvilágtól ezt a szerepet mindinkább a pozitív jog veszi át. Ezt a funkciót azonban csak akkor képes a jog betölteni, ha nyitott marad mind az életvilág normarendje, mind pedig más szociális alrendszerek irányában. Vagyis nem (csupán) a bináris kód belső műveletei, hanem a más alrendszerekkel kialakított interpenetráció, valamint az életvilággal való kapcsolat folyamatos fenntartása egyaránt meghatározza a jogfejlődést, a jog pozitívizálódásának folyamatát.

3. *Nyitottság.* A jog pozitívizálódása közepette is fennmaradó nyitottságának Münch különös jelentőséget tulajdonít a modernségen belüli korszakváltások során, így a harmadik, a jelenleg kibontakozó, környezetgazdaságként jellemezhető korszakában. A történelmi fordulópontokat indukáló szociális, gazdasági, politikai és egyéb problémákra a jog kétségkívül jogként reagál. A részrendszerek fokozódó kölcsönös áthatására utal viszont, hogy a jogalkotás – ezen belül is különösképpen a törvényhozás és az alkotmánymódosítások – folyamatában, csakúgy, mint a kormányzati jogprogramok kialakítása és megvalósítása során, a politika, és ezen belül különösképpen a parlament, a kormányzat és a pártok nem politikai, hanem jogi választ adnak az őket érő, illetve az általuk érzékelt kihívásokra. Azokra a problémákra tehát, amelyek a gazdasági, a közösségi vagy a politikai részrendszerekben, vagy éppenséggel az életvilág színterén keletkeztek, a politika – amennyiben hatékony akar lenni – a saját alrendszerén belül, más alrendszerek „bináris kódjai” szerint működik. Ha tehát a politika működését bizonyos szempontból lehet, sőt szükséges is úgy jellemezni, mint a külső környezeti ingereknek az átfordítását a politika kódjára (kormányra kerülni/ellenzékben maradni), a politika jogalkotó, gazdasági szabályo-

ző, életvilágformáló tevékenységét azonban már semmiképpen sem lehet ugyanerről a kódra „áttenni”. (Müncsh 1994)

4. *Dinamika*. Az életvilág és a jogrendszer differenciálódása – Müncsh szerint egyfelől az életvilágban zajló normaerózió, másfelől az ennek következtében különböző funkcióvá formálódó jog általi normaépítés egyidejű folyamatára vezethető vissza. A normaerózió és a normaépítés egyidejűsége nélkül sem (társadalmi) innovációról, sem pedig fejlődésről nem lehetne szó. A modern társadalmak megújulási képességét tehát nem korlátozható még a jog területén sem a pozitív jog térnyerésére, hanem magában foglalja a politika és a jog együttműködésén alapuló normaépítés eredményének továbbadását, „vissza-áramoltatását” az életvilágba, ezzel annak folyamatos fennmaradó átalakulását is. Ily módon az életvilág – nyilvánvalóan Habermast idézően – fogalmának szerepeltetése révén Müncsh a rendszerszintű interpenetráció komplexitását véli megtalálni, egyben ez által kísérli meg, hogy kiegészítő értelmezést adjon a fogalomnak.¹³

Interpenetráció és kölcsönhatás

Úgy tűnik, az elemzés esetenként viszonylag közelálló kérdésfeltevései ellenére az interpenetráció fogalmának értelmezése és „elméleti pályafutása” ellentétes irányban alakult. Luhmann és Müncsh munkáiban. Amíg Luhmann a fogalom rendszerelméleti célzattal tisztázása és konkretizálása érdekében az interpenetrációt fokozatosan strukturális csatolással és a kommunikációs médiumok bináris kódjának működési módjává értelmezi át, addig Müncshnél a bináris kód luhmanni kategóriájának bekapcsolása révén az interpenetráció egyre szélesebb értelmezést kap. Közös vonás, hogy az interpenetráció itt is, ott is problematikusnak bizonyul: az egyik oldalon feleslegessé, a másikon egyre inkább értelmezhetetlenné válik. A feleslegessé tett fogalmaknak nincs mit kezdenünk. Ha viszont a másik irányba tekintünk, azt látjuk, hogy az interpenetráció szinte mindenféle kölcsönhatást elnyel, és átfogó társadalmi kategóriává, magyarázó elvvé emelkedik. Mégpedig kettős értelemben is. Az egyik esetben azáltal, hogy Müncsh gondolatmenetében a szimbolikusan *generalizált és generalizáló* médiumok révén a szociális és cselekvésszisztemek közötti interpenetrációs zónák az innovatív erők forrásaiként működve a társadalom folyamatos „terjeszkedését” vagy fejlődését eredményezik. Az interpenetrációs zónák így a modern társadalmak olyan „forró területei”, melyek a dinamikát és a megújulást hosszú távon biztosítják. Jól példázta ezt Müncsh következő érvelése: a gazdaságban a kifizetés/nem kifizetés bináris kódjának működése a rendszer dinamizálását eredményezi, amde az erre épülő monofunkcionális dinamika, mely „a gazdaság ökonomizálása-ként” érvényesül, nem oldja fel, hanem éppen ellenkezőleg, kiélezi a gazdaság eredeti rendszerellenes mondanait. Ha viszont a gazdaság és az erkölcs bináris kódjainak egymást átható működését vesszük figyelembe, akkor feltárhatjuk a modern gazdaság folyamatos önmegújulásának mechanizmusát. Ily módon történetileg a liberális, a jóléti és a környezetgazdasági korszakait a gazdaság és az erkölcs bináris kódjai kölcsönhatásainak eredményeként foghatjuk fel.

¹³ Megjegyzendő: Müncsh kifejezetten tiltakozik az ellen, hogy lényegi átértelmezés nélkül átvette volna Habermas – vagy akár az eredeti, Husserl és Schütz által kifejtett – fenomenológiai életvilág fogalmat. Vö. Müncsh 1998: 68–69. E kérdés megválaszolását azonban jelenlegi gondolatmenetünk nem teszi elengedhetetlenné.

Az interpenetráció fogalma kiterjesztésének másik esetét, illetve dimenzióját az erkölcs és a jog bináris kódja, pontosabban e két bináris kód összekapcsolása – és az összekapcsolódás lehetőségeinek nyomon követése – nyitja meg Münch számára. E lehetőségek egyike az, amikor a rendszerek közötti interpenetrációs kapcsolatokban részt vevő jogkód (jogos/jogtalan) révén zajlik a szociális rendszer empirikusan is megfigyelhető „jogiasítása”: a pénz, a szolidaritás és a hatalom bináris kódjai interpenetrációs zónáinak területéről kiindulva a jog a szociális rendszer minden elemére és szférájára kiterjed. A másik lehetőség pedig az, amikor egy vertikális irányú jogiasítási tendencia bontakozik ki, mégpedig az életvilág normaerőzóját kiegyensúlyozó folyamatként. Ebből a kettős – vertikális, illetve horizontális – folyamatból érthető meg a jog kettős (rendszer- és médium-) természete, mégpedig az e kettősségnek megfelelő – Münchnél kétségkívül hiányzó – pontos fogalmi apparátus nélkül is.

A társadalom és joga

A norma, az erkölcs, a politika és a jog kapcsolatának – és e kapcsolatok körüli vitának – új dimenziói tárulnak fel a jog társadalmi funkcióinak, vagyis a jogszociológiai probléma Luhmann általi tárgyalása eredményeként. A jogot Luhmann (hasonlóan más szociális rendszerekhez) mintegy sajátos második szintű kommunikációs rendszerként fogja fel, mondván: „A jogrendszerben nem csupán a kommunikációk kommunikációs megítéléséről van szó, hanem ezen (elsődlegesnek tekinthető – kiegészítés tőlem: B. I.) alapon (!) minden, a jog által megértett és normatív kezelt magatartási módnak a tematizálásáról.” (Luhmann 1993: 129) A normativitás ismét megjelenő, megkerülhetetlen problémáját Luhmann a jogi megkülönböztetés kettősségében helyezi el. E kettősség egyik oldala a kognitív/normatív modalitás, a másik a jogos/jogtalan bináris kód működése. A jog társadalmi illeszkedése ezen keretek között történik, úgy, hogy a tárgyi értelem (Sinn), vagyis a jog „normatív tartalma” és a jog programja a konszenzus/disszenzus képességének fenntartásával variálódik. De éppen „azért, mert a tárgyi dimenzió ezt a kiegyenlítő funkciót látja el, nincs a jognak tárgyi definíciója” (Luhmann 1993: 131). Konkrétan: a tárgyi definíció nélküli jog kiegyenlítő funkciójaként a normatív elvárások (az elvárások elvárásai) időbeli, tárgyi és szociális generalizálásának szabályozásáról van szó. Ez viszont a norma újfajta értelmezését, valamint a jog és a norma kapcsolatának az eddigiektől eltérő meghatározását teszi lehetővé, illetve szükségessé. „A jogot nem valamely meghatározott különös normához mérve, vagyis nem valamiféle nemhez vagy fajhoz rendelhető lényegvilággal összefüggésben határozzuk meg. E helyett a normát mint az általános stabilizáló funkció formáját fogjuk fel, mely csupán a jog elkülönülése révén nyeri el jogi minőségét.” (Luhmann 1993: 136) A normának ebből az átértelmezéséből viszont az következik, hogy valójában kettős norma fogalommal rendelkezünk: a hagyományosan európai (alteuropäisch) értelmezés alapján kialakított fogalommal, mely a kiegyenlítő igazságosság felé vezet, és az ettől élesen megkülönböztetendő új norma fogalommal, amely az elvárások időbeli fenntartásának funkciójához kapcsolható, és amely csak a jogrendszeren belül értelmezhető. Vagyis nem vezet a jogon kívülre, így például az erkölcs irányába.¹⁴ Másként fogalmazva:

¹⁴ A kérdés részletesebb áttekintéséhez lásd Karácsony 2000.

a norma társadalmi normából (az életvilág rendjét szabályozó elvekből) rendszer normává alakult át. Az előbbi a „nem-rendszer”-ként felfogott erkölcs, az utóbbi jog területén értelmezhető. Így az erkölcs, illetve annak reflektált formája az etika immár nem használható fel többé a jogi normák megalapozására (Luhmann 1993: 137).

Luhmann felfogásának újabb kritikai vizsgálata során Münch erőteljesen érvel a norma-fogalom eme megkettőzése, s egyben a rendszer keretei közé illesztő, a „alteuropäisch” felfogással összevetve korlátozó jellegű és negatív értelmezése ellen, sőt vitatja az ilyen irányú értelmezés lehetőségét is. E kritikai elemzésben nem csupán azokra – az övével azonos alapokon álló – újabb munkákra támaszkodhat, amelyek a jogi és az erkölcsi norma társadalomelméleti vizsgálatának lehetőségét képpenséggel a „hagyományos európai” tradíció folytatásában találják meg,¹⁵ hanem kísérletet tesz arra, hogy a társadalmi norma és az erkölcs témakörének újból

¹⁵ Mindenekelőtt a következő – Münch álláspontjával Luhmann felfogásának bírálata tekintetében rokon – munkákról van szó: Habermas 1992; Höffe 1989; 1995; Alexy 1983; 1985. Jelen gondolatmenetünk nem engedi meg, hogy taglaljuk az említett – és más, a témakörben érdekelt – szerzőknek (így például Wolfgang Kersting vagy Erst-Wolfgang Böckenförde) Luhmann koncepciójával szembenálló munkáit felfogását. Mindazonáltal részletes taglalás nélkül a következő pontokban látjuk összefoglalhatónak az álláspontok közötti főbb koncepcionális eltéréseket:

1. Habermas, Höffe és Münch, csakúgy, mint az említett többi szerző – egyetért abban, hogy Luhmann a jog pozitívizálásának rövidre zárt és leegyszerűsített koncepcióját fejt ki.
2. Habár tapasztalati alapként elfogadják Luhmann-nak azt a megállapítását, hogy a modernség az erkölcsi kiüresedéssel, vagy legalábbis az erkölcsi dimenzió háttérbe szorulásával jár együtt, viszonyuk kritikai e folyamattal szemben, s így kezezik feltárni azokat a mechanizmusokat, valamint a mechanizmusok működésének eredményeit, amelyek az erkölcsi dimenzió regenerálását, regenerálódását (Remoralisierung) teszi lehetővé, illetve ennek lehetőségét mutatják.
3. Álláspontjuk szerves részeként kezelik azt a tézist, hogy nem lehetséges a jog és „a régi európai értelemben vett” erkölcs teljes elválasztása, és sem rendszerszinten, sem a csatlékvés tekintetében nem lehetséges normáktól megtisztított koherens társadalomelmélet kidolgozása.
4. Egyetértenek Luhmann-nal abban, hogy a mai modern társadalmakban nem létezik, vagy legalábbis erősen csökkenő hatókörű az egységes, intézményes integráló centrum. E azonban – Luhmann felfogásával ellentétben – nem jelenti azt, hogy a modern társadalmakban ne alakulnának és alakulhatnának ki olyan új integrációs mechanizmusok, amelyek a modern társadalmakat, ennek elemeit (intézmények, struktúrák, alrendszerek) egymással összefüggő, hálószerűen integrált egységgé kapcsolják, illetve kapcsolhatnák össze anélkül, hogy a korábbi értelemben vett centrummá alakulnának.
5. Luhmann-nal szemben, koncepciójának kritikusai egyetértenek egymással abban, hogy a demokratikus jogállam struktúrái, politikai rendszere, valamint ezek legitimitása szorosan kapcsolatban áll az erkölcsi alapelvekre helyezett jogelvekkel. Felteszik, hogy ez a kapcsolat a modernség egyik alapvető ismérve, s ennek folyományaként a társadalomelméleti munkálkodás fő iránya – ellentétben Luhmann következtetésével – lehetővé, sőt szükségessé teszi új és *átfogó* társadalomelméleti paradigma kidolgozását. Azáltal viszont, hogy Luhmann koncepciójában az erkölcs (mármint a hagyományos európai értelemben vett erkölcs) revitalizálásának lehetősége kizárt, s így a probléma egyfajta reziduummként, csupán önmaga halovány árnyékaként marad fenn, nem csupán „sötét folt” támad az elméleti konstrukcióban, hanem az a veszély fenyegeti a koncepciót, hogy a társadalomelméleti munkálkodás olyan területévé válik, amelyből sem a főútra való visszatalálás, sem pedig a saját logikára építő továbbhaladás nem lesz lehetséges.

felvetésével a rendszerelmélet és a cselekvéelmélet összekapcsolását célzó parsonsi programot megújítsa. Ennek a programnak a megvalósítása nem teszi szükségessé a rendszer-felépülés autopoietikus vonásainak tagadását, „csupán” a rendszerelméleti szempontnak a cselekvéelméleti problémákkal szembeni immunitásával áll szemben. Ennek alapján Munch kritikájának legfontosabb konkrét érvei, illetve következtetései a következők:

a) Luhmann a társadalmi valóságból valamiféle kilúgozott, tiszta rendszerelmélet (reine Sozialtheorie) megalkotásán fáradozik. Ez az elméleti stratégia csupán a társadalmi realitástól, pontosabban a modern társadalmat feszítő problémáktól való fokozatos elidegenedés, vagy legalábbis eltávolodás árán valósítható meg. E folyamat következményeként a luhmanni rendszerelméletben kezdettől fogva jelen lévő „vak foltok” egyre sűrűbben jelentkeznek, és Luhmann-nak egyre gyakrabban kell az elméleti paradoxióra pozitíve hivatkoznia.

b) Az elmélet logikájából következően Luhmann-nak az elméleti vitákban csupán egyetlen módszer áll rendelkezésére. Ez a logika rákényszeríti Luhmannra arra, hogy ne csak az elméleti konstrukciót, hanem magát az elméleti argumentációt is zárt operációként fogja fel, s ennek révén a kritikai érveket neutralizálja. Azonban, ha – legalábbis látszatra – igen elegánsnak tűnő eljárás is úgy érvelni, hogy a vitapartner álláspontja irreleváns a szóban forgó elméleti konstrukciót illetően, ez végül is diszkusszió helyett monológ „érveléshez” vezet. Így azonban az alapkérdés végképpen megvitatlanul marad, az tudniillik, hogy az emberi cselekvéstől és a cselekvéelméleti problémáktól mentes, izolált rendszerelmélet egy gyorsan változó világban, melyben éppen a gyors változások következtében egyre nagyobb szerepet kapnak a világról alkotott elképzelésekre támaszkodó normatív döntések, az autopoietikus rendszerelmélet igényt tarthat-e másra, mint hogy egymástól izolált teoretikusok fokozatosan kiüresedő intellektuális játékvá válják.

c) Az elméleti argumentációnak a kritikával szembeni neutralizáló logikája ugyanazokra az alapokra támaszkodik, mint maga az autopoietikus rendszerelmélet. Más szóval: kétségtelen, hogy az érvelés módja és az elméleti konstrukció megfelel egymásnak. De éppen ennek a megfelelésnek a következménye az, hogy a kifejtés során éppen úgy, mint az érvelésben, fokozatosan mind erőteljesebben jut érvényre az elmélet tautologikus jellege.

d) Az autopoietikus rendszerelmélet nehézségei különös élességgel jutnak felszínre az erkölcs vizsgálata során. Az erkölcs ugyanis a rendszerelméleti szempont legforszírozottabb érvényesítése esetén sem tekinthető *önálló* szociális rendszernek, lévén kiszakíthatatlanul beágyazva az emberi cselekvésbe. Ennek a körülménynek a másik oldala viszont – miként a gazdaság és az erkölcs bináris kódjainak interpenetrációja is megmutatta – az, hogy az erkölcsben foglalt normatív elvek belejátszanak a rendszerek kialakulásába, áthatják működési elveiket, és befolyásolják funkcióik érvényesülését. Az erkölcs tehát – bármennyire is „megfizeti az árát” (vö. Höffe 1993) a modernizációnak és a változások felgyorsulásának – a jog közvetítésével a rendszervilágon belülre nyomul, s ily módon annak részévé válva, egyúttal a „rendszervilágon” túlra is mutat. Vagyis egyrészt úgy kapcsolja össze egymással a szociális rendszereket, valamint a társadalom más szféráihoz a szociális rendszervilágot, hogy nem lehet a kapcsolatban állókat egymás pusztá környezetének tekinteni. Másrészt az életvilág normarendszere, illetve ennek eróziója rávilágít a jogfejlődés és a modern társadalom eljogiasodásának okaira, anélkül, hogy elszakíthatók lennének az életvilág és a rendszer közötti kapcsolatok.

Társadalom: autopoieízis, interpenetráció, vagy valami más

Annak az éppoly lenyűgöző erudícióról, mint munkabírásról tanúskodó kötet sorozatnak (Luhmann 1988; 1990; 1993; 1995; 1997a; 2000), melyben Luhmann elméleti teljesítményét kívánta összefoglalni, egyben a konstrukció végső problematikája kibontakozik. Az elmélet paradoxális zárókövének (Die Gesellschaft d. Gesellschaft) elhelyezéséig vezető kifejtést Luhmann az autopoieízis elvéből fakadó cirkuláris módszerrel készíti elő.¹⁶ A cirkularitás elvének Luhmann általi megfogalmazása – és még inkább: alkalmazása – a társadalom fogalmi-elméleti meghatározásának problémáiban, paradoxiaiban csúcsonyul ki. Ha ugyanis „a társadalomelmélet, az elméletnek itt [ugyanis az összefoglaló nagy munkában – B. I.] kidolgozott értelmezésében, a társadalmat mint átfogó, minden más szociális rendszert magában foglaló szociális rendszert határozza meg” (Luhmann 1997a: I. 78–79), akkor ennek a definíciónak több értelmezése is lehetséges. A társadalom ugyanis mint „átfogó rendszer” e definíció szerint nem lehet csupán a szociális rendszerekben szétszórt szocialitás, hanem a társadalom mint rendszer önállóan is létezik. Ekkor viszont az elméleti konstrukció elkerülhetetlenül halad az autopoietikus rendszerkonceptus végső paradoxona, a társadalom fogalmának szükségképpen ellentmondásos meghatározása felé, bármely további logikai lehetőség mellett döntünk. Az autopoietikus rendszerelmélet logikája szerint ugyanis csak akkor nem lép fel elméletkonstrukció ellentmondás, ha a társadalom nem más, mint a szociális rendszerek együtt létezés. Ekkor viszont a szociális rendszerekkel kapcsolatban megfogalmazottak révén elmondunk mindent, ami a társadalomról egyáltalán elmondható, s nincs lehetőség arra, hogy átfogó rendszerként külön is tárgyalhassuk. Ha viszont a társadalom mint a szociális rendszereket összefoglaló, és ezért kiváltképpen magas komplexitással bíró – rendszer, mely „teljesen új emergens szintet alkot, s amely azután mag is újra zártságot és nyitottságot reprodukál” (Luhmann 1999b: 128–129), akkor az autopoietikus rendszerelmélet logikája legalábbis megtörik. Ez a logika ugyanis nem engedi meg a rész–egész viszonyt¹⁷, azaz a más rendszereket magában foglaló átfogó rendszer fogalmát, miként legalábbis erősen problematikusnak, illetve logikailag tarthatatlannak bizonyul a rendszereket mint önmaga alkotóelemét tartalmazó rendszer fogalma is. Mindkét utóbbi eset megengedése egyben azt is jelentené, hogy az egyes szociális rendszerekről készült munkáiban Luhmann voltaképpen mindvégig társadalmi rendszer *belső környezetéről* értekezett.

Az elmélet szempontjából még problematikusabb a helyzet akkor, ha a társadalom szociális rendszerekből álló (a szociális rendszereket átfogó) és még valamely egyebet – tudniillik nem rendszerszerű kommunikációkat – magában foglaló rendszerként definiáljuk. Úgy tűnik, hogy Luhmann az előre látható nehézségek ellenére

¹⁶ „Az újabb elméletek... azt jelzik, hogy maga a realitás is önreferenciális, cirkulárisan felépített, és ezen vonatkozásának a megfigyelése elkerülhetetlen.” (Luhmann 1999b: 125–126) A cirkuláris összefüggést összefoglaló kétkötetes munkájának módszertani részében részletesebben is kifejti. Eszerint a cirkularitás azt jelenti, hogy „valamely rendszer struktúrája magának a rendszernek a belső folyamatában alakul ki, így önszerveződésszerűen szó” (Luhmann 1997a: I. 36–78).

¹⁷ A rész–egész viszonyon alapuló rendszerfogalom Luhmann által összefoglalt explicit kritikájára vö. Luhmann 2000: 76–88.

mégis leginkább a társadalom eme definíciója felé hajlik.¹⁸ Ebben az esetben viszont azonnal felmerülnek a társadalom nem rendszer jellegű működésének kérdései, valamint a rendszerfunkciókhoz való kapcsolatának problémái. A korántsem lebecsülhető – mert az elmélet alapjait érintő – nehézségek nem csupán abból származnak, hogy a kiinduló meghatározással szemben a társadalom a kommunikációkból álló szociális rendszereken kívül, a nem rendszerszerű kommunikációk nagy területeit foglalja magában. Ezen túlmenő nehézségek adódnak abból, hogy a szociális rendszereken kívüli kommunikációk világa nem tartható meg a kikerülhető elméleti problémák körében, hanem a fogalmilag értelmezendő reziduum státuszát tölti be, mert meghatározóvá válik azáltal, hogy az elmélet logikájának értelmében a rendszerré szerveződés forrásának, anyagának, mechanizmusai leőhelyének területe. Sőt ennél is többről van szó, hiszen a Luhmann által is a nem rendszerszerű kommunikációk „szakjába” utalt erkölcsi kommunikáció egyfajta veszélyszignalizáló szerepet – tehát a rendszer szempontjából tekintve is alapvető fontosságú, valójában csak az autopoietikus rendszernek tulajdonítható *specifikus* funkciót – teljesít.¹⁹

A terminus eredeti – parsonsi – értelmében véve az autopoietikus tulajdonságú szociális rendszereken *kívüli* kommunikációk területe (legyenek a kommunikációk akár teljesen rendszerjelleg nélküliek, vagy nem autopoietikus tulajdonságú rendszerek) a luhmanni elméleti konstrukció keretein belül a reziduális kategóriák szülőhelye. Az itt elméleti szerephez jutó fogalmak (így mindenekelőtt az erkölcs, továbbá az elméleti konstrukció kifejtése során egyre többet hivatkozott mindennapi élet, illetve az elméletformálódás menetében gyors ütemben szerep nélkül maradó interpenetráció) „klasszikus” reziduális kategóriák. Egyrészt szerepük az elmélet keretei között pozitív, mert az elméleti nehézségek áthidalásának lehetőségét nyújtják, másrészt definíciójukat tekintve negatív jellegűek, amennyiben *nem* autopoietikus kommunikációk, vagy egyáltalán *nem* rendszer jellegű kommunikációk.

Bizonyos értelemben tehát Münchnek könnyű a dolga: figyelmét a Luhmann elméletében reziduális kategóriákra és területre koncentrálna, kiemeli őket az árnyékból, és pozitív-konstitutív szerepet ad nekik. Ugyanakkor viszont Münchnek is nehézségei támadnak, amikor az interpenetráció általi rendszerátfedéseket és a médiumoknak a rendszerek közötti működését vizsgálja. A nehézségek egyik forrása az, hogy – elfogadva Luhmanntól a bináris kódok szerepére vonatkozó érveit – egyszerűen az interpenetráció elvének kiterjesztési lehetőségeként fogja fel a bináris kódok elemzését. Ennek folyományaként a társadalmi dinamikát olyan kódkombinációk sorozataként ábrázolja, amely csaknem tetszőlegesen alkalmazható és variálható. Mindenesetre: túlzottan széles teret nyit az önkényes értelmezések számára. Az elmélet problémáinak másik forrását viszont éppen az jelenti, amivel Münch alá-

¹⁸ Habár a szinteket megkülönböztetjük – írja Luhmann –, elemzésünk tárgya a társadalom marad. A megkülönböztetés pedig: „...nem egyéb, mint az önmagát tartalmazó egység paradoxiójának kibontakozása...” (Luhmann 1997a: I. 80–81).

¹⁹ Kiemelt hangsúllyal: Luhmann 1999a: 250–257; továbbá: Luhmann 1997a: II. 1045–1047. Jóllehet Luhmann elméleti logikája alapján az is vizsgálatot igényelne, hogy milyen problémák és veszélyek állnak fenn, ha egyszer maguk a paradoxiók sem jelentenek problémát. Ezért feltehető, hogy a Luhmann által sejtetett, de nem konkretizált problémáknak a forrása is ezen a reziduális területen keresendő, s talán éppen abból fakad, hogy vannak nem rendszer jellegű – és a rendszerré alakulás lehetőségét nem hordozó – szerveződések. Ebben az értelemben valóban helytállóan tűnik Gerd Roellecke megjegyzése arról, hogy az autopoietikus rendszerelmélet szempontjából „az erkölcs felettébb veszélyes téma...” (Roellecke 2000).

támasztani kívánja Luhmann-nal szembeni kritikáját: az általa fontosnak tartott kombinációkat mint közvetlenül és empirikusan verifikálható cselekvési programokat fogja fel.²⁰ Így amikor – más konfigurációk közül kiemelve – a gazdaság működésének, a pénznek bináris kódját, vagyis a fizetés és nem fizetés kettősségét összekapcsolja az erkölcsi tisztelet és megvetés kódjával, s ezek logikailag lehetséges kombinációit közvetlenül empirikus hivatkozásokkal véli alátámasztani, ezzel nem csupán az elméleti modellt zárja rövidre, hanem egyben elfedi a különbséget két jellegében eltérő (egy rendszer jellegű és az életvilág kommunikációjához kapcsolódó médium között).

Az elmélet státuszára (empirikus relevanciaigénye az egyik oldalon, „tisztá” elmélet iránti igény a másikon) vonatkozó igények közötti különbség, továbbá az elmélet konstrukció alapvetően eltérő logikája (interpenetráció versus autopoiesisz) alátámasztani látszik a Münch kritikára adott luhmanni válasz indokoltóságát: hogy tudillik még azonos kategóriák használata esetén is kölcsönös meg nem értésről van szó (Luhmann 1987: 289–291; 1997a: I. 22). Ezért a két álláspont közötti kapcsolat és feszültség csak egy új, átfogóbb társadalomelméleti nézőpontot tekinthető át és tehető konstruktívvá. Ehhez az új társadalomelméleti álláspont vezető úton „szállítják” mindketten a reziduális kategóriák egész sorát, egyszerűsítve akadályokat is építve belőlük. Az, hogy miből fakad e kettős eredménymunkálkodás, s hogy ennek következtében mennyiben más e két álláspontnak az együttes továbbvitele a generalizáció egy újabb szintjén (mint ahogy azt annak idején a „pozitivisták” bírálata során Talcott Parsons tehetette), további kérdés. Az egykori és a mai társadalomelméleti helyzet közötti elméletkonstrukciós különbséget minden bizonnyal részben az a magyarázata, hogy Luhmann és Münch egyaránt a társadalomelmélet *lehetetlenségi* teorémájához²¹ közelít egyoldalúan és a probléma tematizálása nélkül.

E fonák oldalról közelített teoréma előzetesen és röviden így fogalmazható meg: ha az emberi létfeltételek (human condition) szerkezetéből adódóan (vö. Parsons 1978) a társadalmi reprodukció három dimenziója – úgymint a természeti-materiális, a közösségi-szociális és a formális-időbeli – közül a reprodukció alapjaként az eredményeként bármelyik válik meghatározóvá, akkor az csak egy másik dimenzióval (ez rendszerint a forma-időbeli dimenzió) összekapcsolva érvényesülhet. Lehetetlen, hogy a reprodukció dinamikáját meghatározó dimenzió érvényre jutása és e másikkal való összekapcsolódása ne a fennmaradó harmadik „költségére” történjen.

A tematizálás hiánya az elméleti probléma leszűkítésével, továbbá az elmélettel a társadalmi reprodukció szintjénél alacsonyabb szintre szorításával függ össze. Az egyoldalúság abban áll, hogy a lehetetlenségi tézishez nem vezetnek közvetlenül értelmezhető módon a Luhmann és Münch által egyaránt szorgalmazott pozitívmegfogalmazott kategóriák. A következmények Luhmann-nál a paradoxonokba, Münchnél az elmélet empirikus rövidre zárásában kerülnek felszínre.

²⁰ Különösen a legutóbbi, a bináris kódok kombinációit alkalmazó munkáiban. Vö. Münch 1993 (magyarul 2001), 1995. Következésképpen nem tudunk teljesen egyet érteni Parsons Péterrel abban, hogy a lehetetlenségi tétel csupán transzcendentális filozófiai síkon mutatkozik elkerülhető vagy mellőzhető problémának. Mint Münch példája mutatja, a rövidre zárt empirikus szemléletmód is ugyanerre az eredményre vezet. Vö.: Pete 2001.

²¹ Csillag István arra ad példát, hogy a probléma megoldásának – vagy legalábbis időleges feloldásának – más konkrét esetekre érvényes módozatai is lehetségesek (Csillag 2001).

Annak az elméleti építménynek viszont jószerivel még az alapkövei sincsenek lefektetve, amelyre Luhmann és Münch munkája – és a koncepciójuk közötti vita, felfogásuk ütköztetése – *utal*. Mindenesetre: a közelítő utalás Luhmann-nál a legkifejezettebb, mégpedig akkor, amikor az értelem szociális, időbeli és tárgyi dimenzióiról értekezik.²² A lehetetlenségi teoréma kereteiben értelmezve, Luhmann a társadalmi reprodukció szociális dimenziójának automatizmusait, s ezek időbeli kiterjesztését a tárgyi-anyagi-erőforrási (környezeti) dimenzió „rovására” értelmezi. Münch ezzel szemben a dimenziók összhangjának lehetőségét feltételezve, a kiegyensúlyozó cselekvés és mechanizmusok szükségképpen normatív elveit kutatja. Ezenkívül azonban figyelmen kívül hagyja az egyensúly megteremtésének irányába mozgó normatív elveket „elrendező” elméleti modell érvényesítésének igazi nehézségeit, és a nehézségek tudomásul vétele helyett a normatív modell közvetlen empirikus átfordításával kísérletezik. Az a kérdés pedig, hogy milyen alapokra támaszkodik, hogyan építhető fel és miképpen fejthető ki a lehetlenségi teorémát magában foglaló társadalomelméleti koncepció, itt is, ott is nem csupán homályban marad, hanem – a hozzá vezető ösvények felsejdtése ellenére – valójában még csak fel sem merül. Nem kevesebb, mint egy megsejdtített elméleti koncepció kidolgozásának feladata áll tehát előttünk.

Irodalom

- Alexy, R. (1983): *Theorie der juristischen Argumentation*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Alexy, R. (1985): *Theorie der Grundrechte*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Arrow, K. J. (1951): *Social Choice and Individual Values*. New York: Wiley
- Arrow, K. J. (1979) [1974]: Általános gazdasági egyensúly: cél, vizsgálati módszerek, kollektív választás. In Arrow, K. J.: *Egyensúly és döntés. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 154–155.
- Bangó J.–Karácsony A. (Hrsg.) (2000): *Luhmanns Funktionssysteme in der Diskussion*. Heidelberg, 99–111.
- Csillag I. (2001): Költségvetési összhangzattan. *Közgazdasági Szemle*, 10: 824–843.
- Habermas, J.–Luhmann, N. (1971): *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Habermas, J. (1985): *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Habermas, J. (1992): *Faktizität und Geltung*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Höffe, O. (1989): *Politische Gerechtigkeit*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Höffe, O. (1993): *Moral als Preis der Moderne*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Höffe, O. (1995): *Kategorische Rechtsprinzipien*. Frankfurt/M.: Suhrkamp

²² „A tárgyi dimenzióban (tradicionális felfogás szerint ez a kategóriatan területe) a »belső« és a »külső« megkülönböztetésének formájáról van szó. Ezen a helyen a rendszerelmélet a rendszer és a környezet-összefüggést tárgyalja. Az idődimenzió (melyet tradicionális felfogás szerint a mozgás fogalma reprezentál) esetében az »előtte« és az »utána« – mai értelemben a múlt és a jövő – megkülönböztetéséről van szó. Végül a szociális dimenzió esetében (tradicionálisan ez az ember társadalmi lényként – »animal sociale« – való meghatározása) az ego és az alter megkülönböztetése történik...” (Luhmann 1997a: II. 1136–1137)

- Karácsony A. (2000): A jog társadalomelméleti leírása (Niklas Luhmann). In Karácsony A.: *Jogfilozófia és társadalomelmélet*. Budapest: Pallas Stúdió/Attraktív Kft., 154–200.
- Krawietz, W.–Welker, M. (Hrsg.) (1992): *Kritik der Theorie sozialer Systeme. Auseinandersetzungen mit Luhmanns Hauptwerk*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Luhmann, N. (1980): *Paradigm lost: Über die ethische Reflexion der Moral*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Luhmann, N. (1986): *Ökologische Kommunikation*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Luhmann, N. (1987) [1984]: *Soziale Systeme*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Luhmann, N. (1988): *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Luhmann, N. (1990): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Luhmann, N. (1993): *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Luhmann, N. (1995): *Die Kunst der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Luhmann, N. (1997a): *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Luhmann, N. (1997b): Richard Münch: Dialektik der Kommunikationsgesellschaft. *Soziologische Revue*, 20 (2)
- Luhmann, N. (1999a): Paradigm lost: az erkölcs etikai reflexiójáról. In Luhmann, N.: *Látom, amit te nem látsz*. Budapest: Osiris–Gond
- Luhmann, N. (1999b) [1995]: A szociológia és az ember. In Luhmann, N.: *Látom, amit te nem látsz*. Budapest: Osiris–Gond
- Luhmann, N. (2000): *Die Politik der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Münch, R. (1980): Über Parsons zu Weber: Von der Theorie der Rationalisierung zur Theorie der Interpenetration. *Zeitschrift für Soziologie* (1)
- Münch, R. (1986): *Die Kultur der Moderne. I–II*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Münch, R. (1988) [1982]: *Theorie des Handelns*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Münch, R. (1990): Die Wirtschaft der Gesellschaft – ein autopoietisches System. *Soziologische Revue*, 13: 381–388.
- Münch, R. (1991): *Dialektik der Kommunikationsgesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Münch, R. (1992a): Autopoiesis by definition. *Cardozo Law Review*, 13 (5): 1463–1471.
- Münch, R. (1992b): The law as a medium of communication. *Cardozo Law Review*, 13 (5): 1655–1680.
- Münch, R. (1993): *Das Projekt Europa*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Münch, R. (1994): Politik und Nichtpolitik. Politische Steuerung als schöpferischer Prozeß. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 46 (3): 381–406.
- Münch, R. (1995): *Dialektik der Kommunikationsgesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Münch, R. (1997): Elemente einer Theorie der Integration moderner Gesellschaften. In Heitmeyer, W. (Hrsg.): *Was hält die Gesellschaft zusammen?* Frankfurt/M.: Suhrkamp, 66–112.
- Münch, R. (1998): *Globale Dynamik, lokale Lebenswelten*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Münch, R. (2001): *Az Európa projekt*. Budapest: Józsefvárosi tankönyvek

- Parsons, T. (1967) [1937]: *The Structure of Social Action*. New York–London: The Free Press/Collier–Macmillan, 16–20.
- Parsons, T. (1978): *Action Theory and Human Condition*. New York: The Free Press
- Pete P. (2001): Elemzési keret egy leendő államháztartási reform alapelveihez. *Közgazdasági Szemle*, 10: 810–823.
- Roellecke, G. (2000): Zur Unterscheidung und Kopplung von Recht und Wissenschaft. *Rechtstheorie*, 31 (1): 1–17.
- Spaemann, R. (1980): Niklas Luhmanns Herausforderung der Philosophie. In Luhmann, N.: *Paradigm lost...*, 49–73.
- Spaemann, R. (1999): Niklas Luhmann kihívása a filozófiával szemben. In Luhmann, N.: *Paradigm lost...*, 258–270.

SIKERES-E A SZOCIOLÓGIA?

A szociológia történetét annak sikeressége szempontjából taglaló írásában Némedi Dénes következtetése az, hogy a szociológia elmúlt évszázada sikeres volt; a jelen korszakot leginkább bizonytalanság jellemzi, amelyet súlyos válságjelenségek tesznek helnek; s hogy az e válságjelenségre adott s általa tárgyalt két válasz közül Martinelli-féle „ugyanúgy, de jobban” taktikája kudarcra van ítélve, míg a wallersteini elképzelésnek, amely a társadalomtudományok diszciplináris elkülönülésének átgondolására szólít fel, esélye lehet arra, hogy kivezessen a jelen válságából (Némedi 2000a). Dolgozatomban nem kívánok a lehetséges stratégiák megítélésével foglalkozni, elsősorban a szociológia sikerességének kérdése érdekelt, ennek érdekében két élesen elkülönülő szempontot próbálok megfogalmazni, amelyek alkalmas kereteket nyújthatnak a Némedi által felvetett kérdések s a tanulmányát követő viták (Saád 2001; Somlai 2001) felmerült problémák mérlegeléséhez.

A szociológia sikerességéről szóló vita egyik fősodra az annak tudományosságához kapcsolódó problémákról szól, melynek kérdésessé válásához Némedi Dénes Balogh–Karácsony-könyvről írt recenziójában adta meg a lökést, mikor kritikailag szembeállította a tudományosság alapeszményét a szerzők által választott címme „A tudomány alapideológiájának tantétele az, hogy nemzeti tudomány nincsen, a tudományos igazság érvényessége független az igazságot »felismerő« anyanyelvétől és nemzeti identitásától. Nincs »német fizika« – akik annakidején megpróbálták ez létrehozni, alaposan diszkreditálták a gondolatot. Habermas és Luhmann – Balogh és Karácsony könyvének főszereplője – egyetemes érvényességre igényt tartó elméleteket fogalmazott meg.” (Némedi 2000b: 117) Némedi ezen megállapítása kapcsán merült fel aztán a későbbi hozzászólóknál a partikuláris–univerzális, illetve a relativizmus–univerzalizmus kettőssége. E problematika során Saád József a nemzeti szociológiákat féltve a nyugati minták globalista terjeszkedésétől kemény állításokat fogalmazott meg, míg Somlai Péter arra hívta fel a figyelmet, hogy a globalizáció negatív hatásai miatt felmerülő aggodalmak nem feltétlenül csupán a relativista tudományfelfogásban találnak támaszt maguknak, hanem az univerzalizmus értékéhez ragaszkodók is szembeszállhatnak a globalizációval.

A vita ezen vonatkozása nagyon jelentős, fontos problémákat érint, amit jelez a 1990-es évek során e tárgykörben előbukkanó kérdések nagy száma is (Csepeli Wessely 1992; Csepeli–Örkény–Scheppele 1998; Hadas 1998), az általam választott két alternatív szempont felvetésével viszont az a célom, hogy kicsit eltávolítsom a szociológia nemzeti beágyazottsága, az univerzalizmus–relativizmus, illetve a tudományosság kérdéskörétől, s korábbra tegye a kérdés kiindulópontját.

Az egyik szempont a szociológia születésével kapcsolatos, illetve azokkal a célkitűzésekkel, amelyeket alapítóatyái, s előfutárai szántak a társadalomtudományának. Ezek lehetnek akármilyen távol egymástól tartalmukat, illetve módszerüket illetően, a tekintetben mindenképpen közös nevezőre hozhatók, hogy elgondolásaikkal a felvilágosodás programjához kapcsolódtak. A kanti gondolatot, mely szerint a felvilá-

gosodás értelme az, hogy az ember kilábaljon maga okozta kiskorúságából, mindannyian célkitűzéseik magvának tekintették. Alapítóatyáink az ész által vezetettve, illetve a tudomány eredményeire támaszkodva kívántak megoldást találni a polgári társadalom problémáira, ennek racionális, tapasztalatiilag ellenőrizhető tudását állították szembe a dogmákkal s a babonákkal. A tudományban látták azt az eszközt, amely képes lehet az emberek társadalomról való tudását gyarapítani, illetve képes lehet egy igazságosabb, szabadabb társadalom körvonalainak a kidolgozására, szemben a vallással és a metafizikával, amely a kiskorúságot jelenti. E szempont tehát azt kéri számon a szociológián, hogy milyen eredményeket volt képes elérni felvilágosodás programja tekintetében, mit tett azért, hogy „az ember kilábaljon maga okozta kiskorúságából”.

A sikeresség *második mércéjének* kérdését úgy fogalmaznám meg, hogy miféle helyet sikerült kiharcolnia a szociológiának a különböző tudományágak erőterében, különös tekintettel a társadalomtudomány elkülönülő diszciplínáira, amelyek kialakulása több-kevesebb eltolódással a szociológia kialakulásával egyazon időszakban történik, s amelyek gyakran ugyanazon problémákkal foglalkoznak, s csupán kiindulópontjaik, szemléletük tér el egymástól. Mennyire sikerült a társtudományok körében központi szerepet betöltenie, mennyire sikerült tematizálni a problémákat, s az e problémákra adott válaszok közül mekkora sikere volt azoknak, amelyek a szociológiai érvelésmód jellegzetességeit hordozták magukon? Milyen tágra tudta tolni illetékességi körét, kompetenciáját mennyire tág horizonton tudta relevánsként elfogadtatni, s ennek mekkora élességet tudott kölcsönözni? A szociológia e szempont szerinti értékelése alapvetően befolyásolja azon személyek társadalmi helyzetét is, akik e tudomány művelését választották hivatásukul. Meghatározza a kutatási források mennyiségét, így befolyásolja ezek számosságát, terjedelmét. Azt sem hagyja érintetlenül, hogy mekkora figyelem irányul a szociológusok munkálkodásaira, mekkora érdeklődést váltanak ki eredményei. Ennek a szempontnak az alapzatát abban a nietzschei gondolatban vélem felfedezni, amely mindenféle ismeretszerzést megfoszt fennkölt jellegétől, eszmei értékétől, s a megismerés alapjelenségéül a „hatalom akarása” motivációt teszi meg. A második szempont tehát, melyet figyelembe veszek, hogy a szociológia mennyire volt sikeres a „hatalom akarásában”.

Mielőtt rátérnék arra a problémára, hogy a szociológia milyen sikereket ért el e két szempont vonatkozásában, Zymunt Bauman nyomán különbséget tennék a szociológia által létrehozott tudástartalmak két fajtája között (Bauman 1992). Bauman szerint a szociológia által létrehozott tudástartalmak két típusra oszthatók, ezek mindegyike a felvilágosodás programjához kapcsolódik, s mindegyikük folyamatosan jelen van a társadalomtudományi gondolkodásban annak kezdetei óta, csak a kettő aránya változik időről időre. Bauman e különbségtevést a következő módon vázolja: „[1] Az egyik a modern állam totalisztikus ambícióira támaszkodott: az államot – elégséges erőforrás és jó szándék birtokában, hogy a tökéletlen valóságra egy jobb társadalom elgondolását erőltesse – az emberi viselkedést szabályozó törvények megbízható ismeretével és a modern ambíciókhoz igazodó viselkedés kierőszakolásához szükséges hatékony módszerekkel kellett ellátni. [2] A kijavítás másik éle magukra a modernitás által emancipálódó emberekre irányult. Férfiak és nők megbízható ismereteket kaptak társadalmuk működéséről, hogy életük ügyeit tudatosan és racionálisan intézhessék, és hogy a cselekedeteiket egyidejűleg elősegítő és

korlátozó oksági láncok láthatóvá és ezáltal elvileg befolyásolhatóvá váljanak (Bauman 1992: 18)

Ez a fajta különbségtéves természetesen párhuzamba állítható az univerzalizmus relativizmus fogalom párral, megfeleltethetők egymásnak egyenként, ahogy Bauman is megteszi ezt idézett írásában, én azonban ennek ellenére tartózkodnék ettől. Úgy gondolom, a fenti megkülönböztetés megelőzi az univerzalizmus – relativizmus problematikát, s mindegyik tudástípus kapcsolódhat mind az univerzalista, mind a relativista értékekhez. Másfajta tengelyen keresztül kapcsolódik a két-két fogalom pár egymáshoz.

Platón és Arisztotelész a társadalomról, illetve egy jobb állam körvonalairól való gondolatok mellett elgondolásai e tekintetben teljességgel a baumani tipológia első kategóriájához tartoznának. Mindketten egy felülről induló folyamat kibontakozásaként látnak esélyt egy jobb társadalom eljövételére, mely folyamatban nagyon nagy szerepe van a nevelésnek, s e tényező fontosságának megfelelően nagy helyet is szentelnek a nevelés mikéntjének részletes kidolgozására (Platón 1984: 127–502; Arisztotelész 1984: 313–328). Ezt a fajta különbségtételt érzem az Ivan Karamazov által előadott „nagy inkvizítor”-történetben a Krisztus és az inkvizítor gondolkodása közötti szakadék metszéspontjának: az inkvizítor a csodák s a kenyér fontosságát helyezi előtérbe a hit, s így a nyugalom fenntartása érdekében, míg Krisztus a szabadság, a szabadság választás jelentőségét hangsúlyozza (Dosztojevszkij 1982b: 365–391).

A baumani tipológiának háttérében az a gondolat áll, hogy egy igazságosabb, szabadabb társadalom lehetőségéről kétféle módon lehet gondolkodni. Egyrészt úgy, hogy mérnöki módon megrajzoljuk ennek a jobb társadalomnak a körvonalait, s a terv alapján a szükséges munkálatokat elvégzi az, akinek módja van rá. Másrészt pedig úgy, hogy a kutatás a társadalom szövetében meglévő determináló tényezőkre törvényszerűségekre irányul, amelyek feltárásával ezek tudatosulhatnak, s így figyelembe vehetők cselekvéseinknél, vagyis a felvilágosodás alulról jövő emancipációs folyamatként bontakozik ki.

A szociológia művelése során e tudástípusok mindkettője folyamatosan jelen van s törekvéseik motivációit a felvilágosodás programjának célkitűzései adják. A felvilágosodás eszményét nagyon sok kritika érte annak megfogalmazódása óta, a szociológia azonban létjogosultságát veszítené el, ha lemondana egy szabadabb társadalom kereséséről, illetve az észnek, tudománynak az ebben való illetékességéről.

A két típus aránya a szociológián belül folyamatosan változik. Ennek az aránynak az alakulása azonban nem hagyja érintetlenül a szociológia mint egész jellegét, illetve a szociológusok által létrehozott teljesítmények megítélését. A sikeresség kérdése is, s így a 20. század második felében elhatalmasodó válságérzet terjedésének problémája is ezáltal összefonódik az ily módon megkülönböztetett tudástípusok arányának alakulásával.

A szociológia történetét a kezdetektől fogva – ugyan folyamatosan lanyguló tendenciával – az első típusú tudástartalmak dominanciája jellemezte, ezek voltak látványosabbak, ezek okoztak hevesebb izgalmakat, ezek tűntek hangsúlyosabbaknak. A job-

szabadabb társadalomról való gondolkodás kérdése, annak alapvonalainak keresése megcsinálásával kapcsolatos feladatok problematikája formájában merült fel.¹

A szociológia sikerességének kérdését illetően e dominanciából számunkra az a következmény fontos, hogy a 20. század végére ez a fajta gondolkodás, illetve a felvilágosodás programjának szolgálatába állt tudástartalmak mérnöki típusa rossz hírbe keveredett, hitelét veszítette, célkitűzései tekintetében haszontalannak bizonyult. E negatív tapasztalatot még az is tetézte, hogy az a közeg, amely hagyományosan az e fajta tudástartalmak fogyasztója, illetve felhasználója volt, az utóbbi évtizedekben egyre kevésbé tart igényt ilyesfajta szolgálatokra. A szociológia művelői közt terjedő rosszkedv, úgy gondolom, alapvetően összefügg a társadalomról való mérnökös-ködő gondolkodás e problémájával, s így az egyre szaporodó válságtünetek okainak a felkutatása céljából is részben e területen kell keresgélni.

A társadalomtudományok által létrehozott tudástartalmak e fajtájának rossz hírbe keveredését jelzi a 20. században megszorodó negatív utópiák száma, illetve hangsúlyai. Amíg a felvilágosodás programja szerint a tudományok jelentik azt az eszközt, amelyek eredményeire támaszkodva egy jövőendő, szabadabb, igazságosabb társadalom képe felsejlik, addig ezekben az utópiákban egyre inkább ellentétes előjel kapcsolódik a tudomány eredményeihez, illetve a szabadság eszményéhez. A tudomány ezen elgondolt társadalmakban nem hogy nem járult hozzá ahhoz, hogy az emberek cselekedeteiket szabadabban irányítsák, hanem ezzel szemben inkább arra volt jó, hogy e cselekedeteket más hatalmasságok által ellenőrizték, befolyásolják, alárendeljék számukra külső céloknak. A tudomány eszerint nem a szabadság kiterjesztése céljából dolgozik, hanem elnyomásán (Huxley 1996; Orwell 1996; Szathmári 1992; Zamjatyin 1990). Dosztojevszkij már a 19. század második felében, élesen megfogalmazva adta „fejlett tudatú” hőse szájába azokat a gondolatokat, amelyek a negatív utópiákban is előkerülnek: „Sőt: akkor – mondják önök – maga a tudomány világosítja fel az embert (bár ez szerintem túl nagy fényűzés lenne), hogy voltaképpen nincs is benne sem akarat, sem szeszély, sőt soha nem is volt, hogy nem több, mint valami zongorabillentyű vagy orgonasíp; és hogy ráadásul a világon vannak még természeti törvények is; úgyhogy bármit cselekszik is, az egyáltalán nem az ő akarata szerint, hanem magamagától, a természet törvényei alapján történik. Következésképpen csak ezeket a természeti törvényeket kell felfedezni, és az ember mindjárt nem fog felelni a cselekedeteiért, és rendkívül könnyű lesz az élete. E törvények alapján matematikai pontossággal ki lehet majd számítani minden emberi cselekedetet – akár a logaritmustáblázatot 108 000-ig – és a naptárba be lehet

¹ Más-más környezetben ugyan, de Némédi Dénes és Saád József is említést tesz a szociológia efajta művelésének élénkségéről:

„A szociológia – különösen a XX. század első felében – fenntartotta azt a sejtést, hogy a modernizáció társadalmi válságokkal és új típusú társadalmi feszültségekkel terhes, morálisan sokszor kétséges értékű folyamat. Ebből következett a szociológia elkötelezettsége a társadalmi reform mellett – a társadalmi reformot itt szélesen értve, a gazdasági és társas folyamatokba való beavatkozásra egyre inkább képes állam által végrehajtott radikális átalakulástól az aprócska jobbító lépésekig.” (Némédi 2000a: 8)

„Diszciplinánk a progresszív világboldogítás jegyében fogant, s jeles paradigmái sohasem adták fel igazán a kezdetek agresszív indulatait.” (Saád 2001: 71–72)

jegyezni; vagy ami még jobb: megjelennek bizonyos jó szándékú kiadványok olyasfélék, mint a mostani enciklopédiák –, amelyekben mindent olyan pontosan számítanak és feltüntetnek, hogy már nem is lesznek többé a világon sem tettek, s kalandok.” (Dosztojevszkij 1982a: 26–27)

A mérnökösködő gondolkodás problémája érzékelhető, úgy gondolom, a nyugati társadalmakban létrejövő jóléti állam sikertelensége, s a kelet-európai államszo- lista berendezkedések csődje kapcsán, s a problémának az ily módon való felmerése már többé-kevésbé a szociológia válságtünetei megjelenésének az időpontjáról választ ad. Sem a jóléti államot, sem a szocialista rendszereket nem szociológusok „csinálták meg” ugyan,² azonban e társadalmi vállalkozások kibontakozásakor rendelkezésre állt már egy századnyi szociológiai irodalom, amelynek jelentősége már kérdőjelezhetetlen a jóléti állam „tervét” illetően, s így a jóléti állam kudarca a szociológiai tartalmakat sem hagyta érintetlenül. Habermas két egymással szemben álló „gondolati mozgás” – a történeti és utópikus gondolkodás – találkozásaként és politikai realizálódásaként értelmezi mind a jóléti állam, mind a szocialista társadalmak létrejöttét, s ezek kudarcát is e „gondolati mozgások” problémájaként magyarázza. Az „utópikus energiák kimerüléséről” beszél, amely az ő esetében ugyan csupán a utópikus gondolkodás egy sajátos fajtájának, a „munkatársadalmi utópiák” energiájának a kimerülését jelenti. A jóléti állam – első fajta tudástartalom viszonylatában azonban a szociológia sikerességének a kérdését illetően számunkra az a következő vélemény érdekes, amelyet Habermas a következő módon fogalmaz meg: „Az utópikus energiák kimerülésének természetesen jó okai vannak. A klasszikus utópiák emberhez méltó élet, a társadalmilag szervezett boldogság feltételeit körvonalazták. A 19. század óta viszont a politikai küzdelmekbe beavatkozó, a történeti gondolkodással összeolvadt társadalmi utópiák realizisztikusabb elvárásokat ébresztenek. A tudományban, a technikában és a tervezésben a természet és a társadalom ésszerű ellenőrzésének ígéretes és tévedhetetlen eszközeit látják. Időközben azonban éppen ezt a várakozást rendítették meg súlyos evidenciák.” (Habermas 1994: 286–287)

Egy további probléma a szociológia által létrehozott tudástartalmak e formájában ahhoz a közönséghez kapcsolódik, amely az efajta tudásformáknak hagyományosan a fogyasztója, illetve felhasználója. Egy szabadabb társadalom vázlatáról való gondolkodás, illetve ennek termékei azoknak jelentenek jó szolgálatot, aki az efajta társadalom kimunkálásán szorgoskodik. A felvilágosodás programjához e gondolatkörök úgy csatlakoznak a tudományok, így a társadalomtudományok s a szociológia, hogy eredményeiket azok figyelmébe ajánlják, s gondozására bízzák, akik döntő pozíciókban vannak e „tervek” kivitelezésének kérdését illetően.³

² „Igaz ugyan, hogy a jóléti állam »terve« (ha egyáltalán volt ilyen terv) nem a szociológia belülről született meg, s az is állítható, hogy egyes szociológusok későn ébredtek rá, hogy a jóléti állam megvalósításában lehet feladatuk, de a kiépülő jóléti állam intézményrendszerében a szociológusoknak is jutott egy szerény hely.” (Némedi 2001a: 8)

³ Bauman *Szociológia és felvilágosodás* című írásában e problémát illetően a következőképpen fogalmaz: „A filozófusok, az új – helyes, igazságos, ésszerű – emberi rend prófétái tervezői nagy modern kalandjuk kezdetén egy felvilágosult despotát álmodtak meg teremtő nagy hatalmú végrehajtójának. (...) A szociológia ezen a stratégiai alapelveken nyugodva egyfelől egy rendszerszerű, másfelől egy statisztikai, demografikus képet fejlesztett ki a társadalomról, és mindkettő a menedzseri feladatokat betöltő emberek gyakorlati érdekkörébe esett.” (Bauman 2001: 29)

A szociológia, s a szociológiai tudástartalmak eme szerepével – amellet, hogy nem segítik elő az emberek felvilágosodását, mivel nem őket szólítja meg – további problémák is adódnak. Bourdieu az értelmiségiek összefogását javasolja azok ellen, akik valamilyen, külső tényezőre támaszkodva kívánnak sikereket elérni egy adott kulturális területen belül: „Az autonómiaharc ily módon mindenekelőtt azok ellen az intézmények és képviselőik ellen folyik, amelyek és akik a saját szakmájukat külső gazdasági, politikai és vallási erőktől való függésbe hozzák vagy közvetlenül alárendelve alkotásaikat bizonyos üzleti céloknak, vagy körmönfontabb áldozatokat hozva a siker érdekében, mint egyes írók, vagy akik külső erőkhöz (a zsdanovizmus esetén az államhoz vagy a párthoz) fűződő kiváltságos kapcsolataikat veszik igénybe, hogy kiterjesszék hatalmukat az adott területre. Tevékenységük jóvoltából külső normák lépnek a kultúra egy-egy területének belső normái helyére.” (Bourdieu 1996: 4) E tudástartalmakra Bourdieu megállapítása egyértelműen vonatkozik, ezek sikeressége nem a szociológusok közösségének ítélete nyomán határozódik meg, hanem az állami bürokrácia ezek iránti kereslete által, amely ráadásul egyértelműen csökkenő tendenciát mutat.⁴

A második fajta tudástartalmakkal kapcsolatban nem merülnek fel efféle problémák, ez esetben azonban nem világos, hogy miféle az a sajátos kompetencia, amelyre támaszkodva a szociológus munkálkodása egyértelműen megkülönböztethető a laikus tudásától. Somlai Péter tanulmányának utolsó egységében teszi fel azt a kérdést, hogy „miért van szükség szociológiára – avagy mi az, amit csak ez a tudomány tud nyújtani?” (Somlai 2001: 81), azonban sajnos csak a társdiszciplínák viszonylatában foglalkozik a kérdéssel, s érintetlenül hagyja eme másik vonatkozást, amelynek, azt hiszem, kiemelkedő jelentősége van a szociológia sikerességének kérdését illetően.

A szociológia tárgyának körülhatároltsága meglehetősen homályos, ez Némedi Dénes tanulmányából is kiderül. Somlai Péter kísérlete, hogy a társadalomtudományok különböző elágazásai között megtalálja azt a helyet, „ahol csak a szociológia illetékes,⁵ bennem azt az érzést kelti, hogy míg a társtudományok erősen behatárolták érdeklődési területük szélességét, a társadalom egy-egy alrendszerére korlátozva, s ezáltal kikanyarítottak maguknak egy olyasfajta problematikát, amelyben szavuk megkerülhetetlen, addig a szociológia egy helyben álldogált, érvényességének szélességét határtalanul kiterjesztette, ami által kompetenciájának kontúrjai elmosódtak. A társadalomtudományi diszciplínák eme tagolódása meghatározó jelentőségű abban, hogy az a kettősség, ami a baumani tipológia alapját jelenti, s amely elvileg az

⁴ Bauman szerint a mindenkori politikai uralom, amely az értelmiségi szolgáltatások egyik fogyasztója, s amelynek legitimitációra van szüksége hatalma fenntartásához, a 20. század végére egy sokkal sokkal hatékonyabb s olcsóbb eszközt talált céljai eléréséhez: a piac, illetve a fogyasztás által sokkal inkább képes hatalma fenntartásához (Bauman 1992).

⁵ Somlai Péter amellet érvel, hogy átfogó társadalomelméletre szükség van, s ebben a szociológiának kell betöltenie integratív szerepet: „Két okát látom ennek, s mindkét ok azzal az elteréssel magyarázható, ami megkülönbözteti a szociológiát más társadalomtudományoktól – különösen a modern közgazdaságtantól és a jogtudománytól/politológiától. A szociológia ezeknél szervezesebben kapcsolódik (a) össztársadalmi problémákhoz, illetve (b) azokhoz a cselekvéseméleti összefüggésekhez, melyekre szükségünk van az emberi világ, a társadalom és a kultúra történéseinek megértéséhez.” (Somlai 2001: 81)

összes társadalomtudományt érinti, a szociológia által létrehozott tudástartalmak esetén válik problematikussá.

Az a kérdés tehát, hogy mennyire volt sikeres a szociológia az elmúlt évszázadban, illetve milyenek a jövőbeli kilátásai, alapvetően összefügg a szociológiai tudástartalmak kettősségével, illetve a társadalomtudományi diszciplínák tagozódásával és jellegével.

A szociológiáról, illetve a szociológiai tudás sikerességéről szóló kérdésnek van egy másik vonatkozása, ami magukat a szociológia művelőit érinti, illetve azokat az intézményeket, ahol az újabb szociológusgenerációk nevelődnek. A továbbiakban Némedi Dénes az egyetem helyzetéről folytatott fejtegetéseihez csatlakozva, a szociológiával felsőfokon foglalkozni törekvő egyetemi hallgatók problémáit kívánom érinteni, hallgatóként azonban e problémák más hangsúlyára hívnám fel a figyelmet.

Némedi Dénes írásából kiderül, hogy az egyetem helyzete, illetve szerepének alakulása kiemelkedően fontos tényező a szociológia válságához elvezető út természetét érintő kérdést illetően, ez a tényező azonban még nagyobb jelentőségre tesz szert a szociológia jövője szempontjából, amennyiben az egyetem berkeiben kell nevelődnie azoknak a generációknak, amelyek a szociológia jövőbeli helyzetét meghatározzák.

Tanulmányában Némedi Dénes két olyan problémával foglalkozik, amelyek kiindulópontja az egyetem körül lokalizálható. Az egyik a szociológia egyetemen való diszciplináris intézményesülésével kapcsolatos, s amely kiüresedni látszik a transzdiszciplináris kutatások bővülése s a diszciplína határaihoz nem nagyon alkalmazkodó programok egyetemen való beindítása által. A másik probléma pedig, hogy az egyetemen kutatás és oktatás egysége egyre inkább megvalósíthatatlannak tűnik. E problémák következménye pedig az, hogy az egyetem szerepe a tudományos életben egyre inkább eljelentéktelenedik.

Mindkét problémának az egyik kiindulópontja a hallgatók számának felduzzadása az egyetem tömegesedése, amely egyrészt megváltoztatta azt a közeget, amelyben eddig az oktatás folyt, másrészt pedig létrehozott egy olyan csoportot, amelyet szűken értelmezett szociológus szakma nem tud felszívni. E két probléma gyökere úgy gondolom, az a tény, amit Némedi Dénes a következő módon fogalmazott meg: „A szociológus ideáltipikusan még mindig egyetemi oktató, aki jövőbeli szociológusokat tanít. Minthogy tanítványai persze a szónak ebben az értelmében már nem lehetnek szociológussá, a szak általános értelmiségképzővé vált (és válik náluk is) (Némedi 2001a: 5) S ebből különböző feszültségforrások keletkeznek.

Az első feszültségforrás tehát a különböző, a diszciplína határaihoz nem igazodó programok s az egyetemi szakirányok problémája, amely a szociológia egységességének kérdésével kerül ellentmondásba.⁶ Mivel a szociológia művelésének ideáltipikus módja az egyetemi évek után egyre kevesebb frissen végzett számára nyílik meg – az egyetem tömegesedése megkövetelte, hogy az oktatók száma is növekedjék, a hallgatói létszámok expanziója azonban mára kifulladásra látszik, ami azt jelenti, hogy az ok

⁶ „Ezek a programok sürgető vagy annak érzett problémákhoz kapcsolódnak, s a szociológusok számára mindig adódik a csábítás, hogy nem elég jól definiált kompetenciáikat e programok szolgálatába állítsák. Ez pedig csak fokozhatja a szociológia mint diszciplína autoként is nagyfokú heterogenitását, csökkenti összetartó erejét.” (Némedi 2001a: 7)

tók iráni kereslet is egyre inkább beszűkül – számukra az egyetlen le-hetőség, hogy az egyetemen szerzett tudásukat valamilyen a szociológiához szorosabban-lazában kötődő területen kamatoztassák. A frissen végzett szociológushallgatók e problémája, úgy gondolom, égető, amelyet csak az egyetemen belül lehet kezelni, mégpedig úgy, hogy már az egyetemi képzés struktúrája lehetővé teszi, s elősegíti a szűken értelmezett tudománytól való elkalandozást, a szociológiai tudás más területen való alkalmazását. E folyamat eredménye lehet továbbá a hallgatók egyetem utáni esélyeinek növelése mellett, hogy egyre több területen válik gyakorlattá a szociológia oktatása, ahogy a gazdasági képzés vagy a jogi képzés részévé vált mára a gazdaságszociológia-, vagy jogszociológia-oktatás, úgy egyre több területen válhat kikerülhetetlenné az a fajta tudás, amit a szociológia tudománya létrehoz.

A szociológia egységességének problémája, véleményem szerint, amúgy sem elsősorban e programok vagy szakirányok számosságának függvénye. A szociológia egységessége számomra azt a közös identitást jelenti, amelyet minden szociológiával foglalkozó magának érez, dolgozzanak bár egymástól távol lévő területen, foglalkozzanak teljesen eltérő kérdésekkel. A közös identitás pedig az efajta reflexív viták során alakul ki, s ezen túl annak a talajnak az ismerete nagy jelentőségű, amelyből a különböző tárgyterületek elágaznak. Amennyiben tehát a szociológia egységessége válik problematikusává, annak a közös múltnak az ismerete válik problémává, amely a szociológiai gondolkodás történetét jelenti.

A másik probléma, amelyre Némedi Dénes tanulmányában felhívja a figyelmet, a kutatás és oktatás egységének illuzórikussá válása a mai egyetemen. Ezzel kapcsolatban azt a feszültségforrást említi, amely „a szakmájában elmélyedni akaró oktató-kutató és az általános eligazítást váró hallgató” (Némedi 2001a: 6) között feszül. Ezt a feszültségforrást egy másikkal egészíteném ki, amely az egyre inkább általános eligazításra berendezkedő oktató s a tanulmányaiban elmélyedni kívánó hallgató között áll fenn. Ezzel nem a Némedi Dénes által felvetett probléma élet kívánom csorbítani, s nem az egyetemen oktatók munkájának lelkiismeretességét kívánom megkérdőjelezni, csupán azt szeretném jelezni, hogy az egyetemi közeg megváltozása nem csupán az oktatókat, kutatókat érinti, hanem jócskán megnehezíti a hallgatók dolgát is. Az egyetem talán legfőbb problémája, hogy képtelen olyan közeget biztosítani, ahol alapos munka folyhat, 20 fős szemináriumokon nem lehet értelmes vitát folytatni, elmélyedni egy probléma rétegeiben, így az egyetem nem tudja ellátni azon funkcióját, hogy alapos ismeretekkel rendelkező, szakmájukban felkészült kutatókat bocsásson a pályára. Ez a probléma meghatározó a szociológia jövőbeli sikerességének kérdését illetően.

Az egyetem effajta tendenciái mellett különös jelentőségre tesznek szert azok az egyetem környezetében fellelhető fórumok, amelyek alternatív találkozási lehetőségeket nyújtanak oktatók s hallgatók számára. A tanulmányaiban elmélyedni kívánó hallgatóknak ezek esélyt jelenthetnek olyasfajta ismeretek összegyűjtögetéséhez, amelyeket a tömegesedő egyetemen nem lehet megszerezni. E fórumok felkutatása, s részben megteremtése is, azonban a hallgatók dolga.

Visszatérve a szociológia sikerességének kérdéséhez, s a bevezetőben megfogalmazott szempontokhoz: talán Némedi Dénessel egyetértve sikeresnek tarthatjuk a szociológiát története eddigi szakaszában. A szociológia – a baumani tipológia első fajta tudástartalmai által – meghatározó szerepet vívott ki magának a társtudo-

mányok körében, sajátos érvrendszere központi helyet töltött be a különböző társadalomtudományi problémák igen széles tartományában, s az állami bürokráciák számára által fizetőképes keresletet is talált eredményei hasznosítására. Mérnökösök ambíciói révén sikerült világossá tennie egyfajta kompetenciát, ami révén olyasfajta tudások egyedüli hordozójaként tűnt fel, amelyek többé-kevésbé meghatározó problémák orvoslására nyújtanak jó szolgálatot, s ami által kiérdemelhette a tudományos jelzőt, jókora tekintélyt kölcsönözve tevékenysége számára. Ezt a tudományos sikerességet azonban – úgy gondolom – csupán a „hatalom akarása” tengely mentén lehet mérni, s a mostani válságtünetek élessége és problematikussá válása is az ezzel a tengelyen való ellentétes mozgással függ össze, s nem nagyon lehet a felvilágosodás célkitűzéseinek megvalósulásához való közeledésként értelmezni. Így nyújtott értelmet a kutatási források csökkenésének problémája, s e tekintetben válik igazán rémisztővé annak a figyelemnek a csökkenése, ami a szociológusok munkálkodását kíséri. Az elmúlt évtizedben a „tudomány gyarmatosítása” kérdéskörében folytatott viták is – úgy gondolom – elsősorban a „hatalom akarása” problematikához csatlakoznak, csak eggyel alsóbb szinten: nem a szociológiának a társadalomtudományi kultúrához, hanem a különböző diszciplínáinak az erőterében betöltött szerepéről, hanem a kelet-európai szociológiák, illetve a periférikus nemzeti szociológiák életképességéről, szembeállítva a nyugati szociológia egyetemességigényével. E tengelyen egy szociológus hallgató kilátásai sem túl jók, ami ez esetben csupán az egyetemi évek után való tisztességes boldogulást jelenti: a szűken értelmezett szociológus szakma által nyújtott lehetőségek meglehetősen korlátozottak, más területeken viszont jelenleg egy szociológus diploma nem túl nagy erőforrást jelent.

A szociológia létrejöttékor megfogalmazódott célkitűzések vonatkozásában meg egészen másként fest a sikeresség problémája. Kérdéses, hogy miféle eredmények sikerült elérnie a társadalomtudományának a felvilágosodás programjának előmozdítása érdekében. Úgy gondolom, hogy a szociológia a felvilágosodás programjának megvalósítása helyett inkább annak bírálatához jutott el, illetve eszményi voltán belátásához, s az eszményből való kiábránduláshoz. Pedig érzésem szerint nem az eszménnyel s annak eszményi voltával van a probléma, inkább az eszközökkel, amelyekkel szolgálatába állítottak. A mérnökösödő gondolkodás valószínűleg nem csak a vezető e tekintetben, az emancipációs elképzelés viszont – amely az emberek között szóltja meg, s amely szerint a szociológiai tudásnak az ad értelmet, ha az emberek általa körültekintőbben hozhatják döntéseiket, alakíthatják cselekedeteiket – alkalmazható lehet a felvilágosodás eszményéhez való közelebb jutáshoz. Ezzel kapcsolatban viszont az a probléma adódik, hogy nehezen különíthető el a laikus tudása a szociológus tudásától, s kérdéses, hogy mi által válik a szociológus tevékenysége tudományossá, s a szociológia tudománnyá. Ez azonban a felvilágosodás szempontjából teljesen, sokkal fontosabb esemény az egyetemi hallgatók létszámának emelkedése, s a szociológiai képzésben részesülők számának kiterjedése, ez mindenképp előrevivő folyamat lehet: egyre többen egyre több időt töltenek az iskolapadban, az alapja lehet egy szabadabb, toleránsabb világ kialakulásának.

Irodalom

- Arisztotelész (1984): *Politika*. Budapest: Gondolat
- Baumann, Zygmunt (1993): Van-e posztmodern szociológia? *Replika* (9–10): 7–21.
- Baumann, Zygmunt (2001): Szociológia és felvilágosodás. *Magyar Lettre Internationale*, 40: 26–29.
- Bourdieu, Pierre (1996): Az egyetemesség szószólói. *Magyar Lettre Internationale*, 20: 2–5.
- Csepeli György–Wessely Anna (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika* (1–2): 1–7.
- Csepeli György–Örkény Antal–Kim Lane Scheppele (1998): Kelet és nyugat között. A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei. *Replika* (33–34): 35–48.
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics (1982a): *Feljegyzések az egérlyukból*. Budapest: Európa
- Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics (1982b): *A Karamazov testvérek*. Budapest: Európa
- Habermas, Jürgen (1994): A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése. In Habermas, Jürgen: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz, 283–308.
- Hadas Miklós (1998): Bartók, a természettudós. *Replika* (33–34)
- Huxley, Aldous (1996): *Szép új világ*. Budapest: Fiksz
- Némedi Dénes (2000a): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle* (2): 3–16.
- Némedi Dénes (2000b): Reflexiók a társadalomelméletről. Recenzió Balogh István–Karácsony András „Német Társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig” című könyvéről. *Szociológiai Szemle* (4): 117–124.
- Orwell, George (1996): *1984*. Budapest: Európa
- Platón (1984): Állam. In: *Platón összes művei*. Budapest: Európa: 5–710.
- Saad József (2001): Tíz széljegyzet Némedi Dénes tanulmányához és recenziójához. *Szociológiai Szemle* (1): 63–75.
- Somlai Péter (2001): Egyetemesség és heterogenitás (Gondolatok a szociológiáról – Némedi Dénes és Saad József írási kapcsán). *Szociológiai Szemle* (1): 76–84.
- Szathmári Sándor (1992): *Hiába*. Budapest: Szépirodalmi
- Zamjatin, Jevgenyij (1990): *Mi*. Budapest: Európa

Laki Mihály

SZAKONYI PÉTER: A PÉNZ MÁGUSAI. SIKERES VÁLLALKOZÓK MAGYARORSZÁGON (Budapest: Kossuth Kiadó, 2001)

A szocialista gazdaság működését leíró kutatók gyakran használták a rendszer k pontilag irányított, cenzúrázott sajtótermékeit (főként a napilapokat) a statisztika, kérdőívekkel, levéltári dokumentumokkal egyenrangú forrásként (Bauer 19 Soós 1986). Kényszerből is gyűjtötték és elemezték a sajtótermékeket, hiszen a j államokban szokásos forrásokba (a döntéshozók tevékenységéről tudósító for iratokba) sokszor nem tudtak betekinteni. A kutatók akkori informális fórum (munkahelyi kávé- és teaklubokban, eszpresszókban és éttermekben) a módszer bírálók azzal érveltek, hogy a sajtóirányítás tiltásai, elvárásai és kérései (a cenzúra az öncenzúra változatos formái) miatt csak különösen erős forráskritika mel használhatóak ezek a közlések.

A szocializmus eltűnt a történelem süllyesztőjében, de a terepkutatások módsze iránt érdeklődők a demokrácia és a sajtószabadság körülményei között is megkér zik: hol húzódik a határ a szociológia, a politológia és a megértő közgazdas tudomány (Wim Swann) szokásos és elismert forrásai és a *feltáró újságírás* (investigative journalism) termékei között? Kiválthatóak-e például a költséges es tanulmányok feltáró riportokkal, a mélyinterjúk pedig részletes interjúportrékkal?

A tisztázás során célszerű *jó minőségű* szellemi termékeken vizsgálódnunk. Ez köze tartozik *Szakonyi Péternek* a Kossuth Kiadónál megjelent kötete, amelyben magyar vállalkozóval (magyar többségi tulajdonban álló közepes vagy nagyvállal ok kizárólagos vagy meghatározó tulajdonos-irányítóival) készített beszélgetés ahogy ő nevezi, portréit adja közre. A *Magyar Hírlap* neves újságírója felkészül (az interjúalany és vállalkozása múltját, vagy legalábbis a történet fontos mozzana it ismerve) tette fel a kérdéseit. Az esetek túlnyomó többségében elnyerte beszélg partnerei rokonszenvét, illetve mozgósította a korábban szerzett bizalmat.

A kemény szociológiai mutatók

A kötet szereplőinek többsége a gazdaság hagyományos ágaiban – ipar, kereske lem – tevékenykedik. *Zwack Péter* a szesziparban, *Somody Imre* a gyógyszerip ban, *Bojár Gábor* az informatikai iparban, *Keresztury Éva* a borkereskedelemb *Kurucz János* és *Pogány Ferenc* az idegenforgalmi ágazatban indított újra, ille hozott létre sikeresen működő magánvállalatot. *Kieselbach Tamás* galériás is e

hagyományos, ám korábban kizárólag állami vállalatokból álló ágazatban indította vállalkozását.

A szocializmus utáni átalakulás során addig ismeretlen termékeket előállító és forgalmazó vállalatok is létrejöttek. Az ilyen értelemben új gazdaságot *Jaksity György* brókercege, *Tamás István* vagyongazdálkodó holdingja, és *Gerendai Károlynak* a Pepsi Sziget rendezvényeit működtető vállalkozása képviseli a kötetben. Némi jóindulattal *Kapolyi László* „áramkereskedését” is ebbe a csoportba sorolhatjuk. A volt ipari miniszter az orosz államadósság „levásárlására” hozta létre gyorsan növekvő vállalatát.

A szerző ügyelt arra, hogy a felkeresett vállalkozók között fiatalok, középkorúak és idősebbek is legyenek. Gondos tervezést jelez, hogy e férfiak dominálta társadalmi csoportból egy nővel is sikerült interjút készítenie. A nagyobb mintákon végzett szociológiai kutatásokból is (Kolosi-Sági 1997; Szalai 2001) tudjuk, hogy a nagyvállalkozók a lakosság átlagánál jóval iskolázottabbak. Szakonyi is magas végzettségű beszélgetőtársakat választott. Egy kivétellel egyetemet, főiskolát végeztek, többségük legalább egy idegen nyelven beszél, néhányan közülük tudományos fokozattal is rendelkeznek.

A nem, az életkor és a tevékenységi körök gondosan komponált sokfélesége ellenére a tíz sikeres vállalkozó *nem reprezentálja* az új közép- és nagyvállalkozói réteget. A nyilvánosságot nem vállaló, rejtőzködő vállalkozók népes csoportjának kihagyása kényszerűség: a kötet szerzőjének sem sikerült őket megszólaltatnia. Nem szerepelnek a kötetben olyanok sem, akik a rendszerváltáskor vezető állásokat töltöttek be állami vállalatoknál, szervezeteknél, állami gazdaságokban, és a cég privatizálása során váltak meghatározó tulajdonosá.

A felkeresett vállalkozók azonban nem kerültek el a szocialista szektort. A nyolcvanas évek végén nyugatról hazatérő *Zwack Péter* kivételével hosszabb-rövidebb ideig állami vállalatoknál, állami intézményekben is dolgoztak. Tudásuk, kapcsolataik nem elhanyagolható részét ott halmozták fel. *Somody Imre* a Chinoninban, *Keresztury Éva* a Konsumex Külkereskedelmi Vállalatnál volt középvezető. A Vista-alapító *Kurucz János* külpolitikai újságíróként, *Kieselbach Tamás* a Nemzet Galéria munkatársaként növelte később hasznosítható tudását és ismertségét. *Kapolyi László* a korábbi rendszer minisztereként szerzett oroszországi kapcsolatait használja sikerrel a szocializmus utáni üzleti életben.

A tudás és a kapcsolatok másik fontos forrása a nyolcvanas évek magyarországi legális és illegális magángazdasága: Bojár Gábor már 1982-ben létrehozta a Graphisoft elődjét, Gerendai Károly pedig rockzenekarok turnémenedzszerként szerzett később hasznosnak bizonyuló szervezési, irányítási tapasztalatokat.

Szövegkörnyezet

A kérdések pontosak, a vállalkozók megfontoltan „nyilatkoznak”. Az interjúkban alig találjuk nyomát a szaggatott élőbeszédnek, még kevésbé a vállalati nyelv, a vállalkozói szleng fordulatainak. A szerző csupán a kötetlen (pár)beszédet jellemző elkanyarodások, ismétlések, előre-hátra mozgások egy részét őrizte meg.

A közreadott portrébeszélgetések mégsem elsősorban a szerkezetükben, a nyerszerkesztettségben, hanem a kiemelt vagy elhanyagolt mozzanatokban, élethelyzetekben különböznek a kutatási nyersanyagoknak szánt interjúszövegektől. Nem az őszinteség (ugyan mi az?) mértéke, hanem a *párbeszéd*ek eltérő célja okozza ezeket a különbségeket. A szerző nem leíró szociológiát művel, hanem követendő példát kínál, *befolyásolni* akarja olvasóit: „...olyan befutott menedzsereket, cégtulajdonosokat szerettem volna bemutatni, akik az elmúlt tíz év alatt már bizonyítottak. Szakterületükön, piacukon megkérdőjelezhetetlen sikereket értek el, s ennek története, illetve tanulságai talán érdekesek lehetnek az olvasók számára.” (5. old.)

A magyar vállalkozók, különösen a kisvállalkozók többsége minimalizálja a politikai szervezetekhez, a pártokhoz fűződő, többnyire alkalmi kapcsolatát, *nem politizál*. A politikai életben részt vevő kisebbség túlnyomó része pedig kerüli a nyilvánosságot, nem vállal funkciót, inkább tanácsot ad, befolyásolja a döntéseket. A kiadvány bemutatására kizemelt beszélgetőpartnerek többsége nem követi ezt a mintát. Zoltán Péter volt nagykövet és országgyűlési képviselő, Somogyi Imre a miniszteri tanácsadó testületének a tagja, Kapolyi László pedig a parlamenten kívül rekedt szociáldemokrata Párt elnöke.

A funkcióval nem rendelkezők többsége is kész a politizálásra. Olyannyira, hogy néhányan megsértődtek, mert mellőzték őket a politikusok: „az állam azonban, tudni miért, nem tartott igényt a tudásunkra, s ez akkor nem esett jól nekünk” (10. old.). „Érdekes dolog, még véletlenül sem kérdezett meg senki, hogy Gyuri, te mit csinálsz a tőkepiacon dolgozol, mi annyira nem értünk hozzá, ha ezt az adót bevezetnék, vagy a szabályozást megváltoztatnánk, az jó lesz-e?” (74. old.) Felkérés nélkül is gondolkodnak a gazdaságpolitikáról. A kötetben számos, a politikai tervezők számára érdekes ötlet, bíráló megjegyzés található.

A kötetben szereplő vállalkozók nagy kedvvel üzennek a politikusoknak, ám talán még fontosabb céljuk, hogy javítsanak a magyar nagyvállalkozókról, az új tőkés társadalomról a magyar közvéleményben kialakult kedvezőtlen véleményen. „Az üzlet ugyanis itt lebecsült szakma. Nem alakult ki az üzlet becsülete és tisztelete. mi a kereskedő népeknél.” (13. old.) A kötet szereplői ismerik a vállalkozók világát, tudják, hogy a negatív közvélekedést számos esemény, történet erősíti: „Ezek a korszaki jelenségek az átmeneti kor szükségszerű velejárói. Soha nem lesz igazán ideális helyzet, de bízom abban, hogy kihullanak a szakmából a nem idevalók.” (130. old.)

A vállalkozói világgal szembeni fenntartások és előítéletek fontos forrása a privatizáció. Privatizációs tanácsadást végző került a kötetbe, de a vagyonok forrása nem a magánosítás, hanem a piaci siker, a gyors vállalatok kiugróan gyors növekedése. Szakonyi és beszélgetőtársai szerint ezért a *self made man*-ek példája szolgálja inkább a közvélemény kedvező átalakítását. Számos példát olvashatunk a kötetben arról, hogy a vállalkozás kockázatos, kudarcoktól sem mentes tanulási folyamat, a sikeres vállalkozók esetenként az összeomlás közelébe kerültek: „...gazdaságunk alapvető hibákat követtünk el. Nem kértünk például előzetes költségajánlatot a szállítóktól, s így nem is kötöttünk szerződést ezekre, csak elmondtuk, hogy szeretnénk. Aztán fogtuk a fejünket, amikor megkaptuk a számlákat. Arról nem beszélve, hogy például az akkori 30 százalékos inflációval egyszerűen nem számoltunk és miközben 1993-ról 1994-re a költségek 26-ról 120 millióra mentek

a bevételek 85-90 százalékát biztosító belépőjegyek árát nem emeltük egy forinttal sem.” (41. old.)

Az üzleti siker számos véletlen eseménytől is függött, de az interjúk hasonló helyzetekről, ismétlődő sikertényezőkről is tudósítanak. Gyakran említik a *hosszú távű stratégia* fontosságát: „De mi nem arra építettük a céget, hogy a zsebimportból hardverkereskedő céget fejlesztünk ki – mint tették akkor sokan. Láttam, hogy ez rövid ideig megy csak, én viszont tartós alapokra akartam helyezni az üzletet.” (17. old.) Sok szó esik a jó minőségről, a *minőség tudatos vállalati stratégiáról* is: „Nem több bort, hanem jobb minőségű bort szeretnénk termelni.” (118. old.)

A vállalat sikere sokban függ a vállalkozó által követett viselkedési, életviteli szabályoktól, életmódjától is. A kötetben kizárólag családserető, a család hagyományait tisztelő, gyerekeit gondosan nevelő emberekről olvashatunk. A jövedelmeik az átlagosnál jóval magasabbak, de ezt nem hivalkodó, hanem visszafogott, a jó minőséget becsülő fogyasztásra fordítják. A jövedelmek jelentős részét fordítják a szegényebbek, a rászorulókat támogatására.

A szerző-kérdező által is erősített önkép valószínűleg igaz, de kiegyensúlyozatlan. Sok mindenről nem, vagy csak elejtett megjegyzések formájában olvashatunk. Alig esik szó például a bennfentes információk és kapcsolatok szerepéről a megrendelések és hitelek szerzésében. („Édesapám, aki szintén külkereskedő volt, körbejárta a bankokat, hogy finanszírozzák az exportot, végül az egyik nagybank belement.” – 108. old.) Az interjúkat olvasva azt sem értjük, hogy a korrupció miért játszik olyan nagy szerepet a magyar gazdaság működésében.

A hasznosítás korlátai

A vállalkozás tudatosan került vagy alig érintett mozzanatairól szóló példáinkkal korántsem azt kívántuk jelezni, hogy a tényfeltáró újságírás termékei (köztük a portéinterjúk) ne lennének a társadalomkutatás hasznos és olcsó forrásai. De a (ne firtassuk, milyen minőségű) hazai sajtószabadság sem ment fel bennünket a közlés körülményeinek gondos számbavétele alól. A rendszerváltás után nem a hatalom megfontolásait közvetítő cenzúra, hanem a sajtó nyilvánosságát a közvélemény és a politikusok befolyásolásra használó vélemény-közreadók és -közvetítők szempontját kell a szövegek elemzésekor figyelembe vennünk.

Irodalom

- Bauer Tamás (1980): *Tervgazdaság, beeruházás, ciklusok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kolosi Tamás-Sági Matild (1997): Az új tőkésosztály megítélése. In Hankiss-Matkó (szerk.): *A tulajdon kötelez. Az új tőkésosztály társadalmi szerepéről. A TÁRKI tanulmányával*. Budapest: Figyelő
- Soós Károly Attila (1986): *Terv, kampány, pénz*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó

A KÉSŐ-KÁDÁRI TECHNOKRÁCIÁTÓL A KETTŐS TÁRSADALOMIG

Szalai Erzsébet: Gazdasági elit és társadalom a magyarországi
újkapitalizmusban
(Budapest: Aula Kiadó, 2001)

Szalai Erzsébet nagyon fontos könyvet írt a magyar elit és tágabban a magyar társadalom átalakulásáról. A kötet nem csupán a magyar vagy a jelenkori Magyarország iránt érdeklődő olvasók érdeklődésére tarthat azonban számot, mivel a szociológiai tőkeelméleti kutatásokhoz is érdemi hozzájárulást tesz, és élénkítően hathat a lassan lecsendesülő tranzitológiai vitákra is.

A mű középpontjában a késő-kádári technokrácia áll, de a csoport létrejöttének hatalmi elitbe kerülésének, majd a gazdasági eliten belüli küzdelmek vizsgálata során megismerjük a hatalmi elit többi szereplőcsoportját, a magyar nagyvállalati szektor átalakulását, a nagybankok és a hazai nagyvállalkozások világát. A hatalmi elit vizsgálata egybekapcsolódik annak a szervezeti populációnak a vizsgálatával, amelynek változása épp a hatalmi elit működésének köszönhető. A vállalati populáció elemzése pedig logikusan vezet el a magyar gazdaság és társadalom egészének elemzéséhez, igaz ez utóbbi során hangsúlyosak a hipotetikus fölvetések.

A posztkommunista átalakulás lezárultával a posztkommunista átalakulásnak mikéntjével már több munka is értékelőleg foglalkozott, s azt is sokan vizsgálták, hogy az átalakulás első időszakában a társadalomtudományok, s azokon belül is a szociológia mennyire helytálló előrejelzéseket tett az átalakulás végeredményeké kialakuló társadalom szerkezetére vonatkozóan. A posztkommunista átalakulásról folyó mostani kutatások és viták gondolati kiérleltséget és alapos szakterületi ismereteket mutatnak. Mint ismert, a viták első szakaszát a hipotézisek fölállítása dominálta, a kutatók előrejelzéseket igyekeztek megfogalmazni arról, hogy az átalakulásnak milyen kimenetei lehetnek, s ezek közül melyik a leginkább valószínűsített szcenárió. A kutatások második szakaszát az átfogó adatgyűjtésre épülő hipotézisek ellenőrzés jellemezte. Ekkor születtek meg azok a nagy adatbázisok, ekkor készült el azok a mélyinterjúk, melyek lehetővé tették az átalakulás első szakaszában megfogalmazott fölvetések és előrejelzések ellenőrzését. Végül az átmenet kutatásának harmadik fázisában, a mostaniban, sorra születnek meg az átalakulás egészéről áttekinthető összefoglaló munkák, melyekben a mostanra kikristályosodott társadalmi formák jellegzetességeit vázolják föl a szerzők.

* * *

A mű egyik jelentős újdonságának tekinthető a tőkeelemek cseréjének gondolata, ami Szalai Erzsébet a társadalom strukturális átalakulása során bekövetkező erőforrás-ellátottságbeli módosulások egy típusának tekint. Szerzőnk kiindulásképpen, a tőkeelméleti tradíció alapján három erőforrástípus között tesz különbséget: a gazdasági, a szociális és a kulturális tőke között. E három tőketípus, pontosabban az, hogy az egy-

aktorok mekkora és milyen összetételű tőkeállománnyal rendelkeznek, egy sereg társadalmi jelenséget megmagyaráz a kijegecesedett struktúrájú társadalmakban. A magyar társadalom azonban, hasonlóan a többi posztkommunista társadalomhoz, az 1980-as évek második felétől fogva mély és átfogó strukturális átalakuláson ment keresztül, melynek során nemcsak az egyének által birtokolt erőforrások volumene és összetétele változott meg, hanem az egyes erőforráselemek értéke is alaposan módosult. Ennek megfelelően az átalakulás előtti tőkeellátottság csak korlátozottan magyarázza azt, hogy az átalakulás során az egyének milyen cselekvési stratégiát követtek, s főleg azt, hogy az átalakulási folyamatból miként, milyen erőforrásokkal kerültek ki. Hogy ezeket a különbségeket megmagyarázhassa, Szalai Erzsébet új tőketípust vezet be modelljébe, a korábbi munkáiból már ismert szimbolikus tőkét. Ez a tőke olyan, társadalmilag létrehozott képességnek tekinthető, ami lehetővé teszi a különböző erőforrások egymásra történő átváltását. Az átváltás során az egyének azt tartják szem előtt, hogy az egyes erőforráselemek értéke miként változik meg a jövőbeli strukturális átalakulás során. A komoly szimbolikus tőkével rendelkezők meglévő erőforrásaikat sikeresen és gyorsan forgatják át más erőforrásokba úgy, hogy az egyes átváltási körök végeredményeképpen a bírt erőforrások aggregált értéke fölülmúlja a kiinduláskor meglévőt. De Szalai arra is föl hívja a figyelmet, hogy a szimbolikus tőke „működése” eredményeképpen nem csak az erőforrások tulajdonosi szerkezete módosul, hanem az egyes erőforráselemek értéke is, hiszen a keresett erőforrások értéke növekszik, a kisebb keresettségeké pedig csökken.

A tőkeelemek átváltási képessége szempontjából a magyar posztkommunista átalakulás során a késő-kádári technokrácia játszott különleges szerepet. Ez a több belső réteggel rendelkező társadalmi csoport a hetvenes-nyolcvanas évek során alakult ki hasonló polgári-értelmiségi szociokulturális háttérrel rendelkező, diplomáját a közgazdasági egyetemen szerző, a gazdaságban és az államigazgatásban dolgozó, technokrata ethoszt magáénak valló férfiakból. A csoport generációs azonosság- és küldetéstudattal is rendelkezett, és a hetvenes-nyolcvanas években a kelet-európai intelligencia újabb nemzedékeként lépett a politikai mezőbe. Szalai Erzsébet korábbi műveiben már bemutatta a késő-kádári technokrácia csoporttá szerveződését, hatalmi küzdelmét a pártbürokráciával, valamint összefogását a demokratikus ellenzékkel és az új reformer értelmiséggel. A kötet első részében most összefoglalja és kiegészíti e korábbi írásait, és színesen, de egyben tudományos alapossággal mutatja be a késő-kádári technokrácia útját a hatalmi eliten belüli domináns pozícióig. Bemutatja, hogy e dominancia miként érvényesült a posztkommunista átalakulás irányának kijelölésében, és hogy a rivális elitcsoportok miként szenvedtek vereséget a hatalmi dominanciáért folyó küzdelmekben. Azt is megtudjuk, hogy a késő-kádári technokrácia 1995–1998 közötti „reformdiktatúrája” miként vezetett el a polgári-kereszténydemokrata erők választási győzelméig és az azt követő, hatalmi eliten belüli átrendeződésig.

A neoliberais gazdaságpolitika – melynek eliten belüli társadalmi támogatását a késő-kádári technokrácia és a neki alárendelődő kulturális és politikai elitcsoportok adták – eredményeképpen a magyar gazdaság tulajdonosi szerkezete alapjaiban változik meg. A külföldi tőke magyarországi beáramlása egyedülálló gyorsaságú és mértékű volt a posztkommunista világban, s ez a folyamat lehetővé tette a késő-kádári technokrácia tagjai számára azt, hogy a globalizálódó gazdaságban új vezető pozíciókat talál-

janak. A késő-kádári technokraták a külföldi tulajdonú nagyvállalatok menedzsereivá válván kicserélték tőkeelemeiket: gazdasági erőforrásaik egy részéért cserébe olyan gazdasági és szociális erőforrásokat kaptak, melyek nem csupán Magyarországon, de globalizálódó világ szinte bármely pontján értékes erőforrásoknak számítanak. Hogy miért épp a késő-kádári technokrácia tagjai tudták erőforrás-elemeik cseréjét sikeres végrehajtani? Azért, hangzik Szalai érvelése, mert a szimbolikus tőkével legnagyobb mértékben rendelkező társadalmi csoportot alkották.

* * *

A posztkommunista átalakulás eredményeképpen kettős szerkezetű gazdaság jött létre Magyarországon, melynek egyik komponensét a nyugati tulajdonban levő, nyugati piacokra termelő, a magyar gazdaságban szigetszerűen elhelyezkedő nagyvállalatok alkotják. A másik komponens a hazai tulajdonban álló, többségében kis- és közepes méretű, magyar piacokra termelő vállalkozásokból áll, melyek külső kapcsolataik lokális és regionális jellegűek. A nemzetgazdaság kettéválása szükségszerűen vezetett el a társadalmi struktúra kettéválásához. Szalai Erzsébet a mai magyar társadalmat kettős társadalomként értelmezi. Megkülönböztet egy nyugatias társadalmi komponenset, ahol az aktorokat alapvetően piaci relációk kötik össze, és egy rendszertársadalmi komponenset, melyben a társadalmi szereplők patriarchális kötelekekkel kapcsolódnak egymáshoz. A két társadalmi komponens elkülönülése kevés hasonlóságot mutat az 1945 előttivel, amikor is a rendies és a piacosult társadalomkomponens szerepe egymással alig érintkeztek. A mai magyar társadalomban már sokkal több a kettős társadalom komponens aktorait egymáshoz kötő szál, ami különösen a fogyasztásban észlelhető, ahol a modern tömegfogyasztási minták dominanciája érvényesül. Azaz mind a nyugatias, mind pedig a rendies társadalmi komponens szereplői a tömegmédián keresztül rájuk zúduló fogyasztási imperatívuszoknak engedelmessé válnak.

A magyar társadalom csúcán, épp a társadalom kettősségéből fakadóan, egy belsőleg rendiesen tagolt, osztályvonásokkal rendelkező hatalmi elit áll. Az elit belső tagoltságát egyrészt a társadalom funkcionális differenciálódása idézi elő, amiből a gazdasági, a politikai és a kulturális elitek elkülönülése fakad. Az elitfrakciók társadalmi együttműködésében és befolyásért való versengésében a gazdasági elit dominanciája érvényesül. Az elit belső tagoltságának másik oka a nyugatias és a rendszertársadalom komponensek hatalmi eliten belüli intézményes elkülönülése. A magyar polgári társadalmi struktúrában elfoglalt helyét elsősorban az határozza meg, hogy a hatalmi elitekhez milyen módon kapcsolódnak, azaz hogy milyen közel vannak a hatalmi centrumokhoz, másodsorban pedig az, hogy a belsőleg tagolt hatalmi elit melyik komponenséhez kapcsolódnak.

Szalai Erzsébet kettős társadalomról szóló fölvetését bevallottan vitagenerálónak szánta, és hipotetikus jelleggel fogalmazta meg. Ezek a hipotézisek a mai magyar társadalmi különbségek és konfliktusok jelentős részét tűnnek megmagyarázni, s a társadalmi fejlődési kérdésekként szolgálhatnak a további kutatómunkában. A magyar szociológiában ható eszmék tanulmányozóinak pedig mélyen el kell gondolkodni azon, hogy az Erdei Ferenc, Bibó István, Szűcs Jenő, Szelényi Iván és most már Szalai Erzsébet nevével fémjelvezhető „kettősség-hagyomány” mennyiben tekinthető a magyar társadalomelméleti tradíciónak.

HÍREK

„...éber, mindenre kiterjedő figyelmét az sem kerülte el, hogy ez a fajta értelmiségi hangulat könnyen oda vezet, hogy egyfelől romantikus-patetikus módon túlbecsülik a tudomány lehetőségeit, másfelől pedig nem tartják elég felemelőnek a benne rejlő, nem korlátlan, de nagyon is fontos lehetőségeket.”

(Bertalan 1991: 94)

Cserne Péter

BESZÁMOLÓ A BERTALAN LÁSZLÓ EMLÉKKONFERENCIÁRÓL (Budapest, 2002. március 25–26.)

A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének munkatársai idén tavasszal emlékkonferenciát szerveztek kollégájuk, a tavaly elhunyt kiváló szociológus, Bertalan László emlékére. A *Szociológiai Szemle* egy korábbi számában már megemlékezett egykori munkatársáról és szerkesztőjéről (ld. Bertalan 2001: 113, Szántó 2001).

Az emlékkonferencián Bertalan László kollégái, barátai, tanítványai vettek részt több tudományterület és intézmény képviselőiben, s megjelentek családjának tagjai is. Bence György és Helmich Dezső személyes hangú emlékezései nyomán azok is megismerhették Bertalan alakjának néhány vonását, akik zárkózott egyéniségéhez életében nem kerülhettek túlságosan közel.

I.

Bertalan László nevével először egy kollégiumi évkönyvben találkoztam. Két diákja néhány, tanárukhoz illő idézettel tisztelgett előtte, majd egy – mint később tapasztalhattam, tőle sem idegen – szellemes fordulattal egy további módot választottak a

tiszteletadásra: „egy ideáltipikus Bertalan-mondatot konstruál[tak]” (Láthatatlan, 1995: 21).¹ Ezután olvastam a Bibó-émlékkönyvben írását – innen a mottó –, azonban a könyvtárban más munkáit keresve csak keveset találtam, ezek pedig többnyire szöveggyűjtemények, válogatások voltak.² Mint később, többek közt az utolsó tizenöt évben volt diákjaként számomra kiderült, mindez Bertalan kutatói munkamódszerével függött össze.

Számbára a társadalomtudományok művelése elsősorban klasszikus szerzők munkáinak szoros olvasatát, szigorú következetességű analizését és logikai rekonstrukcióját jelentette. Pontosabban, elsősorban Max Weber szövegeinek, de emellett a hazai szociológusok körében kevesek számára ismerős szerzők, tudományfilozófusok, logikusok tanulmányainak, a magyar szociológia már-már elfeledett úttörői írásainak, vagy akár a legfrissebben megjelent szakirodalomnak feldolgozását. Ez szemben „nem vonzotta a társadalomértelmezés, amelynek, mint mondotta, tárgyánál több köze van önmaguktól eltelt értelmiségi művelőihez. Nem vonzotta a társadalom összetettségének megragadásától visszariadó ténykutatás sem.” (Magyar Nemzet, 2001. június 21.)

Sokszorosan végiggondolt fogalmi értelmezései, gondolatmenetei csiszoltak, logikailag kikezdehetetlenek voltak. Talán ez az igényesség is tette, hogy keveset tudtam. Amikor pedig előadásai során időnként anekdotikus kitérőket tett, még azokból is sokat lehetett tanulni. Emlékezőtehetsége ugyancsak rendkívüli volt, a legbonyolultabb Weber-tipológiák is nyomdakészen a fejében voltak. Mint Bence György emlékezésében felidézte, a hatvanas évek elején, filozófushallgatóként a kirendelt előadás szerény teljesítményét látva maga fogott hozzá egy bizonyos Hegel-szöveg értelmezéséhez, s a következő órától fogva a szeminárium tényleges vezetőjévé vált. Mint négy évtizeddel később, egyik utolsó óráján egy mellékes megjegyzésben szigorú pontossággal idézte fel, mely négyféle értelemben használja Hegel a „magáértvalóság fogalmát.

Bertalan tudományos érdeklődésében – mint ugyancsak Bence György összefoglalta – Hegel (és Lukács) mellett már a hatvanas években olyan szerzők munkásságát jelent meg, mint a tudományfilozófus Hempelé, s ez akkoriban, szinte egyedülálló módon egyfajta analitikus marxizmus úttörőjévé tette őt. Később a tudományfilozófián szertan kérdései mellett a szociológia cselekvéseméleti irányzatai kerültek érdeklődésének fókuszába, s hasonlóképp úttörő módon törekedett (tanítványával, Csontos Lászlóval együtt) a racionális döntések elméletének hazai megismertetésére. Mindezt egyébként politikai állásfoglalásának, világnézetének változása, s a kilencvenes években konzervatív irányba fordulása is kísérte.

¹ Trencsényi Balázs és Füzér Katalin ezt írták: „Végül azonban a legbölcsebbnek mutatkozott az a egy ideáltipikus Bertalan-mondatot konstruálunk: *Nem azért rekonstruálom most ezt a Weber tipológiát, mert a) nekem Weber a mániám, b) még csak nem is azért, mert alfa) most éppen ez áll a toplistán élén, vagy mert béta) most szokásomhoz híven egy kicsit szarkasztikusan fogok fogalmazni) s tulajdonképpen a budapesti tudományos társaságban most ez a divat; hanem azért, mert a szóban forgó szempontok szerinti felosztás logikailag a legteljesebb.*”

² Lásd a Szociológia Szemle Tájékoztató rovatát (1977–1987), továbbá Bertalan 1997a, 1997b.

A magyar társadalomtudomány történetében, mint Helmich Dezső hangsúlyozta, Bertalan az igen kevés iskolateremtő tudós egyike volt. A tanítást feladatai közt az elsők közé helyezte. Nem az értelmiség világmegváltó ideológiáinak, hanem a racionális érvelés logikájának erejében bízott. Úgy vélte, egy jól megkonstruált (rekonstruált) tipológia s egy empirikusan igazolódóan termékeny fogalmi háló fontos szubsztantív ellentétek tisztázásához járul hozzá.

II.

Mint az ilyen jellegű rendezvényeken általában, az előadók a jelen emlékkonferencián is olyan eredményeket igyekeztek bemutatni, melyek saját kutatásaikhoz kapcsolódnak, ám melyeket feltehetően maga Bertalan László is fontos, releváns kérdéseknek tekintene. E két szempont együttesen tág tematikus horizontot eredményezett, az elmélettörténet, az elméleti, módszertani és empirikus szociológiai kutatás területét egyaránt érintve. A konferencia két napja során hét szekcióban mintegy három tucat előadás hangzott el.

Lengyel György megnyitó beszéde után az *elmélettörténeti* szekcióban elsőként *Erdélyi Ágnes* tartott előadást. Többek közt néhány frissen kiadott Weber-kézirat alapján meggyőzően érvelt amellett, hogy Rickert hatása Weber metodológiai nézeteire sokkal kisebb és közvetettebb volt, mint azt, részben magának Rickertnek utólagos igyekezete nyomán, a tudománytörténet bevett tételként máig számon tartja. *Bence György* előadása a magyar társadalmi és politikai gondolkodás történetének egy feledésbe merült összefüggését vállalkozott megvilágítani: azt, hogyan jelent meg Concha Gyöző közigazgatás-tudományi, politika- és társadalomelméleti gondolkodásában Hegel jog- és államfilozófiájának hatása Lorenz von Stein közvetítésével, többszörös hangsúlyváltás után. *Wessely Anna* újabb fél évszázaddal korábbi kiindulópontot választott. A jogász, politikus, közíró, königsbergi polgármester és Kant-tanítvány Theodor Gottlieb von Hippel alakját idézte fel, aki az 1780–90-es években három munkájában is foglalkozott a házasság, illetve a „nőkérdés” problémáival. *Benda Gyula*, részben nemrég napvilágot látott források alapján, Mályusz Elemér tudománymódszertani elképzeléseit mutatta be, a történész egyik Weber-értelmezésével illusztrálva, miként képzelte Mályusz a szociológia és más társadalomtudományok szerepét a népiség történetének feltárásában. *Szántó Zoltán* előadásában, hasonlóan egy korábbi kötetének szerkezetéhez, kifejezetten Bertalan elmélettörténeti megközelítésének alapelveit és módszereit alkalmazva³ mutatta be a munkamegosztásról szóló elméleteket. Áttekintette, hogyan értelmezi Smith, Marx, Weber, Bücher és Durkheim a munkamegosztás fogalmát és típusait (defíció, explikáció, osztályozás), okait (hogyan lehetséges, miért szükségszerű?), kedvező és kedvezőtlen következményeit (funkcionális magyarázat) és indokait (intencionális vagy teleologikus magyarázat).

³ Szántó 1989, az inspirációra hivatkozás: az 5. oldal jegyzetében. E kötet tudomásom szerint az egyetlen nyomtatott forrás, ahonnan meglehetősen pontossággal rekonstruálhatók Bertalan ez irányú eredményei.

A *szociológiaelméleti* szekcióban ugyancsak öt előadás hangzott el: *Angela Róberté* és *Tardos Róberté* a konszolidáció és interszekció Peter Blau-féle kategóriáinak makroszociológiai alkalmazási perspektívájáról, *Varga Károlyé* (Értékek fénykörében), *Helmich Dezsőé* (Az értékmentesség nehézségei) és *Zsolnai Lászlóé* (Plurális racionalitás) az értékek és a racionalitás összefüggéseinek különböző aspektusairól szolt. *Antal Z. László* a szakralitás kategóriájának szociológiaelméleti értelmezési lehetőségét járta körül.

Egy másik szekcióban *metodológiai* tárgyú előadások hangzottak el. *Orthmayer Imre* a társadalmi normák evolúciós (Hayek), illetve racionális döntésemelvények (Lewis, Ullman-Margalit) magyarázatainak eredményeit és problémáit mutatta ki, majd áttekintette azokat az újabb törekvéseket (Bicchieri, Skyrms), melyek a leírás megközelítés erényeit igyekeznek ötvözni magyarázó elméletekben. *Huoranszky Ferenc* az oksági magyarázat társadalomtudományokban játszott szerepét vizsgálta, amellett érvelt, hogy magának az okság (hétköznapi nyelvhasználatunkban kiküszöbölhető, öbölhetetlennek tűnő) fogalmának nincs elméletileg problémátlan explicációja. Szintén az okságra vonatkozó általa rekonstruált négy versengő koncepció (regularitáshoz redukatív, feltételekre épülő, illetve valószínűségi elméletek) egyaránt beleütközhetetlen esetekbe, ám együttesen egyfajta plurális oksági elméletet eredményeznek. *Szakadát István* előadása – Bertalan relációs logikával foglalkozó előadásából kiindulva – bizonyos gráfelméleti fogalmaknak a hierarchikus szervezetek elméletében és az információelmélet területén adódó alkalmazási lehetőségeit mutatja be. *Szakadát László* a közgazdaságtan olyan módszertani megközelítése mellett érvelt, melyben a célracionális egyén a szűkösség körülményei és bizonyos társadalmi korlátok között dönt arról, mit (költség-haszon) és meddig (határelemzés) tegyen preferenciáinak kielégítésére törekedve. Ezek az egyéni magatartások pedig különböző allokációs mechanizmusok (döntésemelvényi szituációk) környezetében zajlanak, s ezek közt kiemelkedő szerepe van a verseny mechanizmusának. *Bartus Tamás* nem tematikai-statisztikai témájú előadása, mely ugyancsak kapcsolódott Bertalan sokoldalú érdeklődési köréhez, meggyőzően mutatott rá azokra a módszertani problémákra, melyeket az úgynevezett esélyhányados értelmezése vet fel a kategorikus függő változójú regressziós modellekben.

A konferencia második napján négy szekcióban kerültek sorra azok az előadások, melyek elméleti és módszertani megalapozottsággal néztek szembe igen sokféle empirikus szociológiai problémával. *A jóléti rendszerek szociológiájának egyes problémáival* foglalkozott *Tóth István György* (Jövedelemeloszlás a kilencvenes években Magyarországon), *Gál Róbert Iván* és *Tarcali Géza* (Nemzedékek közötti újraelosztás), *Janky Béla* (Morális megfontolások a jóléti intézményekre vonatkozó állampolgári preferenciákban) és *Medgyesi Márton* (Nemzedékek közötti magántranszferenciák) előadása.

A társadalomszerkezet változásainak különféle aspektusait mutatta be *Hrubec István* (Régi-új paradigmák a felsőoktatás-kutatásban), *Ladányi János* (A budapesti zsidó népesség város szerkezeti elhelyezkedésének változásai 1870 és 2000 között), *Gereben Ferenc* (A művészeti ízlés és társadalmi meghatározói), *Balázs János* (Individualizmus és norma az egyéni és a társadalmi értékterben) valamint *Durán Judit* (Szegénység és termékenység – A gyermekvállalási szokások változása a kiskisfalusi cigány közösségben 1986 és 2000 között).

A *Gazdaság és társadalom* szekcióban elsőként *Lengyel György* és *Hegedűs Rita* előadása hangzott el, mely a társadalmi jólét szubjektív és makroszociológiai jelzőszámokkal mért objektív megközelítéseinek összefüggését vizsgálta. *Kertesi Gábor* és *Köllő János* az elmúlt évek hazai minimálbér-emelésének a foglalkoztatásra gyakorolt hatását mutatta be ökonometriai modellek segítségével. *Nagy Beáta* előadásában azt vizsgálta, miként változott a nők gazdasági felső vezetésben betöltött szerepe, az ezzel kapcsolatos hétköznapi sztereotípiák s a női vezetési stílusra vonatkozó elméleti reflexió jellegzetességei a hetvenes évektől napjainkig. *Bódis Lajos* egyes korszerű vállalatvezetési eljárások elemzésének lehetséges keretét vázolta fel a tranzakciós költségek elmélete alapján. Azt vizsgálta, hogyan képes a vállalatvezetés felmérni a dolgozók alkuerejét, s ezáltal megakadályozni az opportunistá bérnövevést. *Tóth István János* előadásának aktualitást adott az áprilisi országgyűlési választások közelsége. Az előadás arról a kutatásról számolt be, mely négy hazai közvélemény-kutató intézet 1994 és 2002 közötti választási előrejelzéseit elemezte.

A *szakszociológiai előadásoknak* szentelt szekcióban *Fertő Imre* azt mutatta be, hogy az agrár-közgazdaságtan jelenleg csupán részleges válaszokat tud adni arra a kérdésre, hogy miért meghatározó a családi gazdaság mint üzemszervezeti forma a fejlett országok mezőgazdaságában. *Letenyei László* előadása a kulturális antropológia érvényességi hatáira hívta fel a figyelmet. Amellett érvelt, hogy az antropológia mint az emberi kultúrák által előállított jelentéstartalmakkal foglalkozó tudomány nem képes megismerni az olyan (ezoterikus) jelentésstruktúrákat, melyek az általa vizsgált kultúrákban is feltáratlanok. *Formádi Katalin* előadásában azt vizsgálta, miként jelentkezik, és hogyan változik a munkamegosztás a turizmus ágazatában. *Balogh Gábor* a Hempel és Oppenheim munkásságával kezdődő típusalkotás (tipológia) logikai előfeltevéseit, elméleti megközelítéseinek problémáit mutatta be, két alkalmazási lehetőséggel illusztrálva az eljárás nehézségeit. *Ásványi László* előadásában egy olyan összefüggés mellett érvelt, amely szerint a magyar társadalomfejlődésben a művelődési intézmények értékrationális preferálása a piaci típusú intézmények célrationális preferálásával kapcsolódik össze, az Egyesült Államok piaci sikeressége pedig az éppen fordított kapcsolódással függ össze.

* * *

Az emlékkonferenciák hangulata, légköre szokásosan komoly és emelkedett: akinek tiszteletére résztvevői összegyűlnek, nem lehet már jelen. Ez az emlékkonferencia mindazonáltal bátorító tanulságokkal is szolgálhat. Bizhatunk benne, hogy Bertalan László iskolateremtő munkássága – mely bár nem monográfiák és tankönyvek sorában öltött testet, mégis kiemelkedő helyet biztosít számára a hazai társadalomtudomány nagyjai közt – nem csupán feledésbe nem merül, de méltó folytatókra is talál tanítványai műveiben. Kéziratai s lejegyzett előadásai remélhetőleg a közeljövőben közkinccsé válhatnak. A konferencia anyaga ugyancsak hamarosan megjelenik kötetben is.

Irodalom

- Bertalan László (szerk.) (1987): *Magyarázat, megértés, előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Bertalan László (1991): „Több bölcsesség – kevesebb düh”. In Réz Pál (szerk.) *Bibó-émlékkönyv, II.* Budapest: Századvég Kiadó – Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 93–106.
- Bertalan László (szerk.) (1997a): *Általános módszertani szöveggyűjtemény*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
- Bertalan László (szerk.) (1997b): *Szociológiatörténeti szöveggyűjtemény, I-II.* Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
- Bertalan László (2001): Előadások Max Weberről: Max Weber cselekvésemlélete cselekvéstipológiája. *Szociológiai Szemle* (3): 113–136.
- A Láthatatlan Kollégium Évkönyve 1994–95.* (1995): Harmadik tanév. Budapest: Láthatatlan Kollégium
- Szántó Zoltán (szerk.) (1989): *A munkamegosztás gazdaszociológiai elmélete*. Szociológiatörténeti szöveggyűjtemény. Budapest: Aula – MKKE
- Szántó Zoltán (2001): Búcsú Bertalan Lászlótól. *Szociológiai Szemle* (3): 110–112.

ABSTRACTS

Zsuzsa Blaskó

Cultural Reproduction or Cultural Mobility?

This paper investigates how the families' cultural milieu (the inherited cultural capital) has influenced the status attainment process in the Hungarian society in the past decades. Two alternative hypotheses are tested. On the one hand *cultural reproduction theory* (based on P. Bourdieu's hypotheses) suggests that cultural factors play a significant role in the reproduction of the social inequalities. On the other hand, however, Paul DiMaggio and others assume that cultural capital is more a means of *social mobility* and can play a compensatory role, helping lower status children achieve above their parents.

So far in Hungary the former function of cultural capital has been believed to be dominant. Our analyses show however that cultural reproduction and cultural mobility have both been present in this society. In fact we find that until the 1960s children with the least educated parents could benefit the most from the family's cultural investments. Since then, the two processes have been of similar importance. Cultural assets have both helped the upper classes to maintain their existing positions but they have also provided a possible source for those occupying lower positions in the social hierarchy to support their children getting forward.

Bukodi Erzsébet

Who Would (not) Marry Whom? Changes of the Patterns of Partner Selection in Individual Life and in Historical Times

In this analysis we assess the effects of different social characteristics of individuals on the propensity to marriage taking into account the joint educational distribution of spouses. In line with the theoretical hypotheses and the findings of previous research, we have found a tendency for individuals with similar amount of education to marry one another. Persons with compulsory schooling and with university degree are the most likely to marry homogamously. The odds of marrying persons with equal or higher education is greater as individuals are getting older. However, the magnitude of the variable on time out of school becomes smaller on the higher levels of educational hierarchy, especially on university level. This finding refers to the low-cost marriage market function of universities, the fact that these institutions collect students whose future socio-economic outlooks are very homogeneous. Parental education has a consistent effect on marital behaviour. Well-educated individuals who possess more amount of inherited educational capital appear to gain more advantage in marriage market compared to their counterparts with less advantageous background. While for poor-educated persons the lack of parental resources further decreases the likelihood of a "good match". As for the historical trends are concerned, the likelihood of marriage with poor-educated candidates has

declined the most; and in the case of better-educated potential spouses the marriage propensity has even increased, or at least has not decreased to a large extent. This tendency indicates a changing economic context of marriage. Wives' potential occupational success – which is predictable quite well by their educational attainment – may provide the family with a highly adaptive strategy. Women's economic resources may reduce the risk of the collapse of families' financial situation, and it provides a device of helping to maintain living conditions over the family's life-cycle. In addition, wives' career resources may have positive effects on their husbands' future labour market success. In sum, modern long-run partnerships are based on whether partners can make similar valuable contributions to the marriage in order to maintain or increase the total wealth and success of the family.

András Vári

The Social Development of the Rural Intellectuals in the First Half of the 19th Century

Rural intelligence has meant in our period basically the estate stewards of the large and commercially managed agricultural holdings. The group was the third biggest of the “educated” groups after that of the priests and the lawyers, counting about four to five thousand men in 1847. However, their formation and stabilization as a social group was hindered by three factors:

First, the knowledge that they applied was not sufficiently formalized, not esoteric and inaccessible enough to serve as a base for a professionalization strategy, at least not if one compares it with the arcane knowledge of doctors, for example.

Second, the estate stewards were servants of the commercially minded but traditionally styled lords, who tried to push them into positions modelled after those of the personal servants, expecting, on the other hand, expert advice and autonomous management skills. As a result, there was a significant discrepancy between the actual life of the stewards and the model that they were expected to conform to. One aspect of this was the relatively high cultural attainment of the stewards in the face of their inability to attend formal training institutes, due to the utter scarcity of the latter.

Their third demarcation problem seems to lie in the fact, that in their public appearances, their associations and press, the stewards themselves, though engaging in avid professional discussions, incessantly cultivate a political dimension, a political shadow of whatever seemingly narrowly agrotechnical issue they are addressing. Be it tobacco or manure, they always add a political remark or two. While this might be the consequence of trying to cope with censorship, it creates the impression that the stewards were nothing but the shield-bearers, the assistants of the great political movements (liberal vs. conservative) gripping the country at the time.

On all three counts, the group seems to be semi-autonomous, though clearly distinguishable, but still lacking the full legitimation to be called a separate social group. So one either tries to lump them together with other groups that better fit the structuring criteria of modern social science, or accepts the contemporary opinion

that did not doubt their separateness and looks for other ways of classification. This is attempted here with respect to the competence of the stewards in cultural domination, or, *a la Gramsci*, hegemony.

The argument is that their social positions called forth skills, like their inclination to be men of letters as a compensation for missing institutes of formal training that served both their peculiar social positions and fitted admirably with a concept of conservative nation building. While stewards politicized the technical issues, the conservative reformers of the time loved to reduce political issues to technicalities, or at least believed in educating and civilizing the nation on a much wider scale than dirty party politics. So the stewards clicked on to the conservative undertaking of nation building as *their* group project. Indeed, in the course of their putting up and manning the largest “non-political” associations of the 1840s, most of the original weaknesses of the position of stewards were attended to: pay, prestige, pensions.

Unluckily, the 1848 war of Hungarian independence was lost, capitalism was unleashed with a vengeance by an occupying foreign power, the great estates were sold or leased out and their estate stewards dumped on the highways. The discourse that they developed was, however, resurrected by the neoconservative thinking at the end of the 19th century.

Szerzőink figyelmébe!

A Szociológiai Szemle szakmai folyóirat, amely tudományos elemzések, ismertetéseket és a szociológiai tudomány életével kapcsolatos publikációkat közöl.

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőség bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálattal nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kéziratban kérjük leadni, kb. egy terjedelemben, A/4-es méretű papíron, széles margóval, kettes sortávolsággal. Kérjük mellékelni a kéziratfájlt flopin MS-Word for Windows 6.0 (vagy frissebb verziójú) formátumban, továbbá közölni az összes elérhetőségeiket (munkahely, lakáscím, telefon, fax, mobil, e-mail) is. Kérjük, hogy a tanulmányhoz magyarul és angol nyelvű rövid összefoglalót küldeni szíveskedjenek.

A közlésre elfogadott tanulmányokat a szerkesztőség az Interneten hozzáférhetővé teszi.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen csak a szerző(k) neve, a cikk címe (alcím) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok) (például: MacIntyre (1967: 35);

– egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: (Roth–Schluchter 1979: 35).

El kell kerülni az „i. m.”, „i. h.” típusú hivatkozásokat.

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatok. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formátumban megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Irodalomjegyzék címmel. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegben hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazza a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalomjegyzék hivatkozásai három alapformája folyóiratunkban a következő:

- (a) könyv: Szerző(k) (megjelenés éve): A mű címe. A kiadás helye: a kiadó neve;
- (b) folyóiratcikk: Szerző(k) (a megjelenés éve): A cikk címe. A folyóirat neve, évfolyam sorszáma (a szám sorszáma): a cikk kezdő és befejező oldalszáma;
- (c) gyűjteményes kötetben szereplő cikk: A szerző(k) neve (a megjelenés éve), A cikk címe. In A gyűjteményes kötet szerkesztőjének neve (szerk. vagy ed.) vagy Hrsg.): A kötet címe. A kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írás kezdő és utolsó oldalszáma.

Példák:

- (a) Nagy János (1999): *A kert*. Budapest: Kertész Kiadó
- (b) Nagy János (1999): *Hogyan öntözzünk? Kertészet*, 25 (2): 23–35.
- (c) Kis Béla (1999): *Mire jó a kapálás*. In Nagy János (szerk.): *Kertészkedjünk*. Budapest: Kertész Kiadó, 89–101.

SZÁZADVÉG

HELYREIGAZÍTÁS

Előző számunk 106. és 107. oldala felcserélődött, valamint a 178. oldalon Lányi András előadásának címe hibásan szerepelt, a helyes cím: *Nincs környezeti válság.*

Olvasóink és a szerzők elnézését kérjük.

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 24. SZÁM 2002. 2. SZÁM

Tartalomjegyzék

Kötődések

Utasi Ágnes: A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai:
a bizalmas kapcsolatok

Balázs Zoltán: A bizalom fogalma 1960-as években

Tervek – Terek – Történetek

Germuska Pál: A szocialista városok létrehozása. Terület-
és településfejlesztés Magyarországon 1948 és 1953 között

R. Nagy József: „Nekünk má’ semmise a gyár...” Identitásbeli
azonosságok és különbségek a rudabányai és diósgyôr-vasgyári
munkások esetében

Bódis Lajos: „Olyan emberekkel nem lehet együtt harcolni,
akiknek vaj van a fején” A posztszocialista üzemi átalakulás
egy magyar vállalat példáján

Nézőpontok

Ilonszki Gabriella: Az elnöki parlamentarizmus és a parlament

Lánczi Tamás: Munkák és napok – avagy az Országgyűlés működése a
számok tükrében

Szerzőink

Blaskó Zsuzsa
PhD-hallgató, BKÁE

Bukodi Erzsébet
KSH Társadalomstatistikai Főosztály

Vári András
Miskolci Egyetem Egyetemes Történeti Tanszék

Farkas János
BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék

Pikó Bettina
Szegedi Tudományegyetem Magatartástudományi Csoport

Balogh István
MTA Politikai Tudományok Intézete

Huszár Ákos
egyetemi hallgató, ELTE Szociológiai Intézet

Laki Mihály
Közgazdaságtudományi Kutató Központ

Csibe András
MTA Politikai Tudományok Intézete

Cserne Péter
PhD-hallgató, PPKE

Contents

PAPERS

- Zsuzsa Blaskó*: Cultural Reproduction or Cultural Mobility..... 2
- Erzsébet Bukodi*: Who Would (not) Marry Whom? Changes of the Patterns
of Partner Selection in Individual Life and in Historical Times 2
- András Vári*: The Social Development of Rural Intellectuals
in the First Half of the Nineteenth Century..... 9

ORIENTATION

- János Farkas*: Social Determination of the Policy of Innovation..... 7
- Bettina Pikó*: Contributions to the Critical Sociology
of Mental Disturbances..... 9

DISCUSSION

- István Balogh*: System Differentiation and Interpretation 11
- Ákos Huszár*: Is Sociology Successful? 13

BOOKS

- Mihály Laki: *Péter Szakonyi: A pénz mágusai*
Sikeres vállalkozók Magyarországon (The Magi of Money.
Successful Entrepreneurs in Hungary)..... 14
- András Csíste: From the Late Kádarian Technocracy to a Dual Society.
On *Erzsébet Szalai*'s work entitled *Gazdasági elit és társadalom*
a magyarországi újkapitalizmusban (Economic Elite and Society
in the Hungarian New Capitalism) 14

NEWS

- Péter Cserne*: Report on the Conference in Memory of László Bertalan
(Budapest, 25–26 March, 2002)..... 15

- ABSTRACTS 15

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Magyar Szociológiai Társaság
1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)
Telefon: 224-6747; fax: 224-6745
e-mail: mszt@mtapti.hu
<http://kvtr.elte.hu/mszt/>
<http://www.mtapti.hu/mszt>

Éves előfizetési díj: 1 500,- Ft + postaköltség
Példányonkénti ár: 400,- Ft

